

ISSN 1563-0269; eISSN 2617-8893

ӘЛ-ФАРАБИ атындағы ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ

ХАБАРШЫ

Тарих сериясы

КАЗАХСКИЙ НАЦИОНАЛЬНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ имени АЛЬ-ФАРАБИ

ВЕСТНИК

Серия историческая

AL-FARABI KAZAKH NATIONAL UNIVERSITY

JOURNAL

of history

№3 (98)

Алматы
«Қазақ университеті»
2020

ХАБАРШЫ

ТАРИХ СЕРИЯСЫ № 3 (98) қыркүйек

04. 05. 2017 ж. Қазақстан Республикасының Ақпарат және коммуникация министрлігінде тіркелген

Күәлік № 16495-Ж

Журнал жылына 4 рет жарыққа шығады
(наурыз, маусым, қыркүйек, желтоқсан)

ЖАУАПТЫ ХАТШЫ

Қартаева Т.Е., профессор т.ғ.к. (Қазақстан)
Телефон: +727-377 33 38 (1288)
e-mail: tarihhabarshy@gmail.com

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ:

Кәрібаев Б.Б., профессор, т.ғ.д. – ғылыми редактор (Қазақстан)
Ноғайбаева М.С., т.ғ.к., доцент – ғылыми редактордың орынбасары (Қазақстан)
Әлімғазинов Қ.Ш., т.ғ.д., профессор (Қазақстан)
Сұлтанғалиева Г.С., т.ғ.д., профессор (Қазақстан)
Жұматаев Р.С., PhD (Қазақстан)
Омарбеков Т.О., т.ғ.д., профессор (Қазақстан)
Жұмағұлов Қ.Т., т.ғ.д., профессор (Қазақстан)
Қалыш А.Б., т.ғ.д., профессор (Қазақстан)
Миша Майер – Эберхард Карл атындағы Гюбинген университеті Ежелгі тарих институты директоры, профессор (Германия)
Юлай Шамильоглу, Висконсин университетінің профессоры (АҚШ)

Уямо Томохико, Хоккайдо университеті славян-еуразиялық зерттеу орталығының жетекші ғылыми қызметкері, профессор (Жапония)
Ожал Огуз, Түркия Республикасының ЮНЕСКО ұлттық комиссиясының президенті, академик (Түркия)
Мехмет Шахингоз, Гази университеті, профессор (Түркия)
Гзавье Аллез, әлеуметтік ғылымдар институтының профессоры (Франция)
Тишкин А.А., Алтай мемлекеттік университетінің профессоры (Ресей)
Петер Финкель, Цюрих университетінің профессоры, Этнология институтының директоры, профессор (Швейцария)

ТЕХНИКАЛЫҚ ХАТШЫ

Дүйсенбекова Ж.Қ., оқытушы (Қазақстан)

Тарих сериясы Отан тарихы, Дүниежүзі тарихы, деректану, тарихнама, археология, этнология, түрік халықтарының тарихы, тарихи тұлғалар, мұражай ісі, мұрағаттану бағыттарын қамтиды.

Министерство образования и науки
Республики Казахстан
Официальный интернет-ресурс
Комитета по контролю в сфере
образования и науки

РОССИЙСКИЙ ИНДЕКС
НАУЧНОГО ЦИТИРОВАНИЯ
Science Index

Ғылыми басылымдар бөлімінің басшысы
Гульмира Шаккозова
Телефон: +7 701 724 2911
E-mail: Gulmira.Shakkozova@kaznu.kz

Редакторлары:
Гульмира Бекбердиева
Агила Хасанқызы

Компьютерде беттеген
Айгүл Алдашева

ИБ № 13868

Пішімі 60x84 ¹/₈. Көлемі 13,0 б.т. Тапсырыс № 12406.
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
«Қазақ университеті» баспа үйі.
050040, Алматы қаласы, әл-Фараби даңғылы, 71.
«Қазақ университеті» баспа үйінің баспаханасында басылды.

© Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, 2020

ТАРИХ СЕРИЯСЫ

СЕРИЯ ИСТОРИЧЕСКАЯ

JOURNAL OF HISTORY

Zhaodong Feng¹ , Yunpeng Yang¹, Min Ran¹,
Dongliang Zhang², Wei Wang^{3*}

¹College of Environment and Planning, Henan University, China, Kaifeng

²Xinjiang Institute of Ecology and Geography (CAS), China, Urumqi

³School of Ecology and Environment, Inner Mongolia University, China, Hohhot,

*e-mail: lzwangwei@sina.com

HOLOCENE CLIMATE CHANGES AND CULTURAL RESPONSES IN CENTRAL ASIAN ARID ZONE

The synthesized regionally-averaged temperature-index curve from the entire Altai Mountains within the Central Asian Arid Zone (CAAZ) shows that the Holocene temperature has sensitively responded to the annual solar irradiance. The synthesized regionally-averaged aridity-index curve exhibits a persistent and slight drying trend during the Holocene in high-elevation regions and the effect of permafrost thawing in high-elevation regions was blamed for the drying trend. The persistent wetting trend in low-elevation regions, together with the induced Holocene precipitation increasing trend, seems to be parallel with the increasing trend of the winter precipitation anomaly in Norway, and both (precipitation index in Altai and winter precipitation anomaly in Norway) were probably causally associated with the AMO-like event trend in the North Atlantic Ocean.

Being compensatory or supplementary or contradictory with the aforementioned moisture declining trend in high-elevation regions and with the aforementioned moisture rising trend in low-elevation regions, more recent reports show that the averaged light absorbance (a humification proxy) curve from the southern Altai Mountains within the Central Asian Arid Zone (CAAZ) is a bow-shaped one. That is, the highest light absorbance occurred in the middle Holocene (~8200~4200 cal. yr BP) when regionally-averaged moisture was the lowest under relatively high-temperature conditions. And, this bow-shaped curve is well corroborated by other proxy data from nearby sites. In addition, superimposed on the bow-shaped curve are several major troughs (i.e., wetter intervals). The troughs definitely occurred in following intervals: ~8600~8400, ~7800~7400, ~6500~5300, ~3800~3200 and ~1900~1200 cal. yr BP.

The $\delta^{13}\text{C}$ -signified moisture reconstruction in the Yushenkule Peat within the southern Altai Mountains or Chinese Altai revealed four wet stages (~200 BC~400 AD, ~600~800 AD, ~1000~1250 AD, ~1600~2013 AD) and three dry stages (~400~600 AD, ~800~1000 AD, ~1250~1600 AD) during the past ~2200 years. The moisture variations over the past 2200 years seem to have been generally controlled by the mean annual precipitation (MAP) and somewhat modulated by the summer (JJA) temperature reconstructed from the northern Altai Mountains. In general, the climate (temperature, precipitation, and moisture) of the past ~2000 years was modulated by solar activities.

Key words: Central Asian Arid Zone, Holocene, Climate Change, Altai Mountains.

Жордан Фэнк¹, Уенпенг Яанг¹, Мин Ран¹, Донглианг Жанг², Уей Яанг^{3*}

¹Хэнань университеті, Қоршаған орта және жоспарлау колледжі, ҚХР, Кайфэнг қ.

²Чинджан Экология және География институты, ҚХР, Үрімші қ.

³Экология және Қоршаған орта мектебі, Ішкі Монғолия университеті, ҚХР, Хух-хотто қ.,

*e-mail: lzwangwei@sina.com

Голоценді ауа-райының өзгеруі және Орталық Азия аридтік аймағының мәдени өзгеруі

Орта Азиялық аридтік аймақтың (CAAZ) ішіндегі бүкіл Алтай тауларынан аймақтық синтезделген температура индексі қисығы, голоцен температурасы жыл сайынғы күн сәулесіне өте сезімтал әсер еткенін көрсетеді. Синтезделген аймақтық орташа кеуімділік индексі жоғары деңгейлі аймақтарда голоцен кезеңінде тұрақты және аздап құрғау үрдісін көрсетеді, ал биік таулы аймақтарда мәңгі мұзды еру әсері кептіру үрдісі үшін айыпталды. Төменгі биіктіктегі ылғалдың тұрақты тенденциясы, галогендік жауын-шашынның көтерілу тенденциясы, Норвегиядағы қысқы жауын-шашын аномалиясының өсу тенденциясымен параллель көрінеді және екеуі де (Алтайдағы жауын-шашын индексі және Норвегиядағы қысқы жауын-шашын аномалиясы) Солтүстік Атлант мұхитындағы АМО-ға ұқсас оқиға трендімен байланысты болуы мүмкін.

Соңғы өте жоғары есептер жоғары биіктіктегі аймақтардағы ылғалдың төмендеу тенденциясымен және төмен ылғалданған аймақтарда ылғалдың көтерілу тенденциясымен өтемдік немесе қосымша немесе қайшылықты бола отырып, соңғы есептер оңтүстік Алтай тауларынан түсетін жарық сіңірудің (ылғалдандыру проксиі) қисығы екендігін көрсетеді. Орталық Азияның құрғақ зонасы (CAAZ) – садақ тәрізді аймақ. Яғни, ең жоғары жарық сіңіру орташа голоценде (~ 8200 – ~ 4200 кал.э.д. BP) болды, салыстырмалы жоғары температура жағдайында аймақтық орташа ылғалдылық ең төмен болған кезде. Бұл садақ тәрізді қисық сызық жақын жердегі басқа прокси деректермен жақсы расталады. Сонымен қатар, садақ тәрізді қисық сызық бірнеше негізгі өзектер болып табылады (яғни, ылғалды аралықтармен). Табандар келесі аралықтарда пайда болды: ~ 8600- ~ 8400, ~ 7800- ~ 7400, ~ 6500- ~ 5300, ~ 3800- ~ 3200 және ~ 1900 ~ ~ 1200 кал. (yr BP).

Оңтүстік Алтай тауларындағы немесе Қытайлық Алтайдағы $\delta^{13}C$ белгісімен ылғалдың қалпына келуі төрт ылғалды кезеңді анықтады (б.э.д. 200 – ~ 400 ж., ~ 600 – ~ 800 AD, ~ 1000 – ~ 1250 AD, ~ 1600-2013 BC) және соңғы ~ 2200 жыл ішінде үш құрғақ кезең (~ 400 – ~ 600 AD, ~ 800 – ~ 1000 AD, ~ 1250 – ~ 1600 AD). Соңғы 2200 жылдағы ылғалдың өзгеруі орташа жылдық жауын-шашынмен (MAP) бақыланған және жазғы (JJA) солтүстік Алтай тауларынан қалпына келтірілген температурамен реттелген сияқты. Жалпы, соңғы ~ 2000 жылдағы климат (температура, жауын-шашын және ылғалдылық) күн белсенділігімен модуляцияланды.

Түйін сөздер: Орта Азияның құрғақ зонасы, голоцен, климаттың өзгеруі, Алтай таулары.

Жордан Фэнк¹, Уенпенг Уанг¹, Мин Ран¹, Донглианг Жанг², Уей Уанг^{3*}

¹ Колледж окружающей среды и планирования Хэнаньского университета, Китай, г. Кайфэнг,

² Чинджанский институт Экологии и Географии, Китай, г. Уримчи, e-mail: zhd1@ms.xjb.ac.cn.

³ Школа Экологии и Окружающей среды, Университет Внутренней Монголии, Китай, г. Хух-хото, *e-mail: lzwangwei@sina.com

Изменения климата в голоцене и культурные реакции в аридной зоне Центральной Азии

Синтезированная регионально-усредненная кривая температурного индекса для всего Горного Алтая в пределах Центрально-Азиатской аридной зоны (CAAZ) показывает, что температура голоцена чутко реагировала на годовое солнечное излучение. Синтезированная кривая индекса засушливости, усредненная по регионам, демонстрирует устойчивую и незначительную тенденцию к высыханию в течение голоцена в высокогорных регионах, а эффект таяния вечной мерзлоты в высокогорных районах был объяснен тенденцией к высыханию. Устойчивая тенденция к увлажнению в низинных регионах, вместе с индуцированной тенденцией к увеличению количества осадков в голоцене, похоже, наблюдается параллельно с тенденцией увеличения аномалии зимних осадков в Норвегии, при этом оба (индекс осадков на Алтае и аномалия зимних осадков в Норвегии) были, вероятно, причинно связаны с тенденцией событий, подобных АМО, в северной части Атлантического океана.

Будучи компенсирующими, дополнительными или противоречащими вышеупомянутой тенденции к снижению влажности в высокогорных районах и вышеупомянутой тенденции повышения влажности в низинных регионах, более поздние отчеты показывают, что усредненная кривая поглощения света (гумификационный прокси) для южных районов Алтая в пределах Центральноазиатской аридной зоны (ЦААЗ) – дугообразная. То есть наибольшее поглощение света имело место в среднем голоцене (~ 8200- ~ 4200 кал. Лет назад), когда регионально усредненная влажность была самой низкой в условиях относительно высоких температур. И эта дугообразная кривая хорошо подтверждается другими прокси-данными с подобных сайтов. Кроме того, на дугообразную кривую накладывается несколько основных впадин (т.е. более влажные интервалы). Впадины определено происходили в следующих интервалах: ~ 8600- ~ 8400, ~ 7800- ~ 7400, ~ 6500- ~ 5300, ~ 3800- ~ 3200 и ~ 1900- ~ 1200 кал. (yr BP).

Реконструкция влажности в торфе Юшенкуле на юге Алтая или в Китайском Алтае, означающая $\delta^{13}C$, выявила четыре влажные стадии (~ 200 г. до н.э.- ~ 400 г. н.э., ~ 600- ~ 800 г. н.э., ~ 1000- ~ 1250 г. н.э., ~ 1600-2013 гг.) и три стадии засухи (~ 400- ~ 600 нашей эры, ~ 800- ~ 1000 нашей эры, ~ 1250- ~ 1600 нашей эры) за последние ~ 2200 лет. Изменения влажности за последние 2200 лет, по-видимому, в основном контролировались среднегодовым количеством осадков (MAP) и в некоторой степени модулировались летней температурой (JJA), восстановленной по данным северных гор Алтая. В целом климат (температура, осадки и влажность) за последние ~ 2000 лет был изменен солнечной активностью.

Ключевые слова: аридная зона Центральной Азии, голоцен, изменение климата, горный Алтай.

Eurasian Perspectives of Modern Climate

The Central Asian Arid Zone (CAAZ: 50-110°E and 35-50°N) is loosely defined as the area stretching from western Kazakhstan to eastern Mongolia and is a result of the combined effects of the Siberian High in the eastern part and the Azores High in the western part. Specifically, westward extension of the Siberian High during cold seasons and eastward extension of the Azores High during warm seasons resulted in a nearly permanent high pressure ridge in the CAAZ where deserts and steppes developed (Feng et al., 2011). The cold-season climate in the CAAZ is presently controlled

by the interactions between the Siberian High and the Westerlies and the latter (i.e., Westerlies) is in turn modulated by the North Atlantic Oscillation (NAO) (Fig. 1A). Specifically, negatively-phased NAO induces the westward and southward expansion of the Siberian High, consequently lowering the winter temperature and precipitation in the downwind areas including the CAAZ (Aizen et al., 2001; Bridgman and Oliver, 2006; Meeker and Mayewski, 2002). The warm season climate in the CAAZ is presently controlled by the interactions between the Asian Low occupying the interiors of Asia and the Azores High reaching the CAAZ (Fig. 1B).

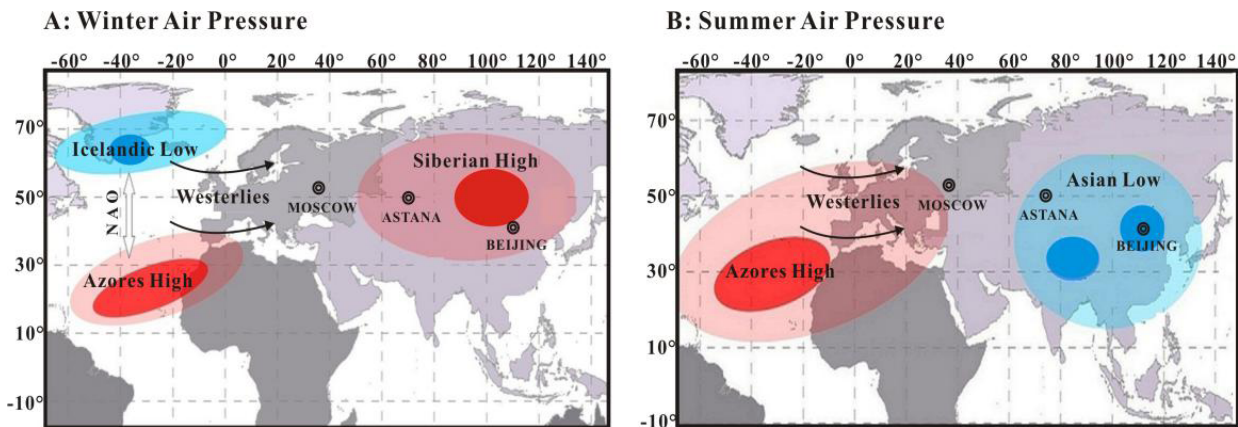

Figure 1 – Climatic systems influencing the Central Asian Arid Zone (CAAZ). A: Winter air pressure systems: the strength of Siberian High is modulated by North Atlantic Oscillations (NAO) that are in turn controlled by the pressure contrast between Icelandic Low and Azores High. B: Summer air pressure systems: the Asian Low not only allures the Pacific High to the Asian interior but also induces the Azores High to penetrate into the CAAZ. Note 1: the dark-red circles within the light-red circles are the cores of high pressure cells. Note 2: the dark-blue circles within the light-blue circles are the cores of low pressure cells.

Holocene (i.e., past ~11,700 years) climate changes are of particular significance because the future climate changes will most likely occur under similar boundary conditions (Ruddiman, 2014). However, the temporal and spatial patterns and the driving mechanisms of the Holocene moisture variations in the CAAZ with the Altai Mountains in the center have been heatedly debated. For example, Herzschuh (2006) argued that the westerlies-dominated CAAZ has experienced a similar Holocene moisture trend with that of monsoon-dominated China, i.e., a warm-wet early-middle Holocene and a cool-dry late Holocene in the CAAZ. However, Chen et al. (2008) contested that CAAZ has witnessed a Holocene moisture-change trend opposite to that of monsoon-dominated China, i.e., a warm-dry early-middle Holocene and a cool-wet late Holocene in CAAZ. Furthermore, Feng et

al. (2017) and Xu et al. (2019) reported a severe mid-Holocene drier interval (~7000~4000 cal. yr BP) in the Altai Mountains.

Central Asian Perspectives of Holocene Moisture

Assuming that the synthesized annual temperature anomaly of Northern Hemisphere (Marcott et al., 2013) is more or less universally acceptable for the entire Northern Hemisphere, the chronological relationships between the temperature anomaly and the regionally-averaged moisture index (i.e., RA-Moisture Index or Normalized Moisture Index) retrieved from the Central Asian Arid Zone (CAAZ) are far from being straightforward. Specifically, the regionally-averaged moisture index curve in northern Xinjiang (Fig. 2A) and the

reconstructed woody coverage (as a moisture proxy) in Kazakhstan Hills (Fig. 2B) show that the moisture in the arid core of CAAZ (including northern Xinjiang and eastern Kazakhstan) has been increasing during the past ~8000 years (Ran et al., 2015; Tarasov et al., 1997). The increasing trend was proposed to have been associated with the increasing trend of cold-season temperature in northern Europe that might have led to an increasing trend of positively-phased North Atlantic Oscillations (NAO) (Ran et al., 2015).

The regionally-averaged moisture curves in the Altai Mountains (Fig. 2C) and in the adjacent Baikal Basin (Fig. 2D) seem to be more or less parallel with the Holocene warm-season temperature curve in northern Europe that is in turn more or less parallel with the annual temperature anomaly curve

of Northern Hemisphere (Wang and Feng, 2013). However, a later synthesis (Zhang and Feng, 2018) and several later works (Zhang et al., 2020a, 2020b) show that the Holocene moisture evolution problems in the Altai Mountains, probably as well as in the Baikal Basin, were not yet sufficiently resolved (see next section for details).

The regionally-averaged moisture curves in northern Mongolian Plateau (Fig. 2E) and in southern Mongolian Plateau (Fig. 2F) seem to be inversely correlated with the annual temperature anomaly curve of Northern Hemisphere. That is, the Holocene regionally-averaged moisture in the generally hyper-arid Mongolian Plateau has been nearly completely controlled by the temperature. In other words, the higher the temperature, the lower the moisture was (Wang and Feng, 2013).

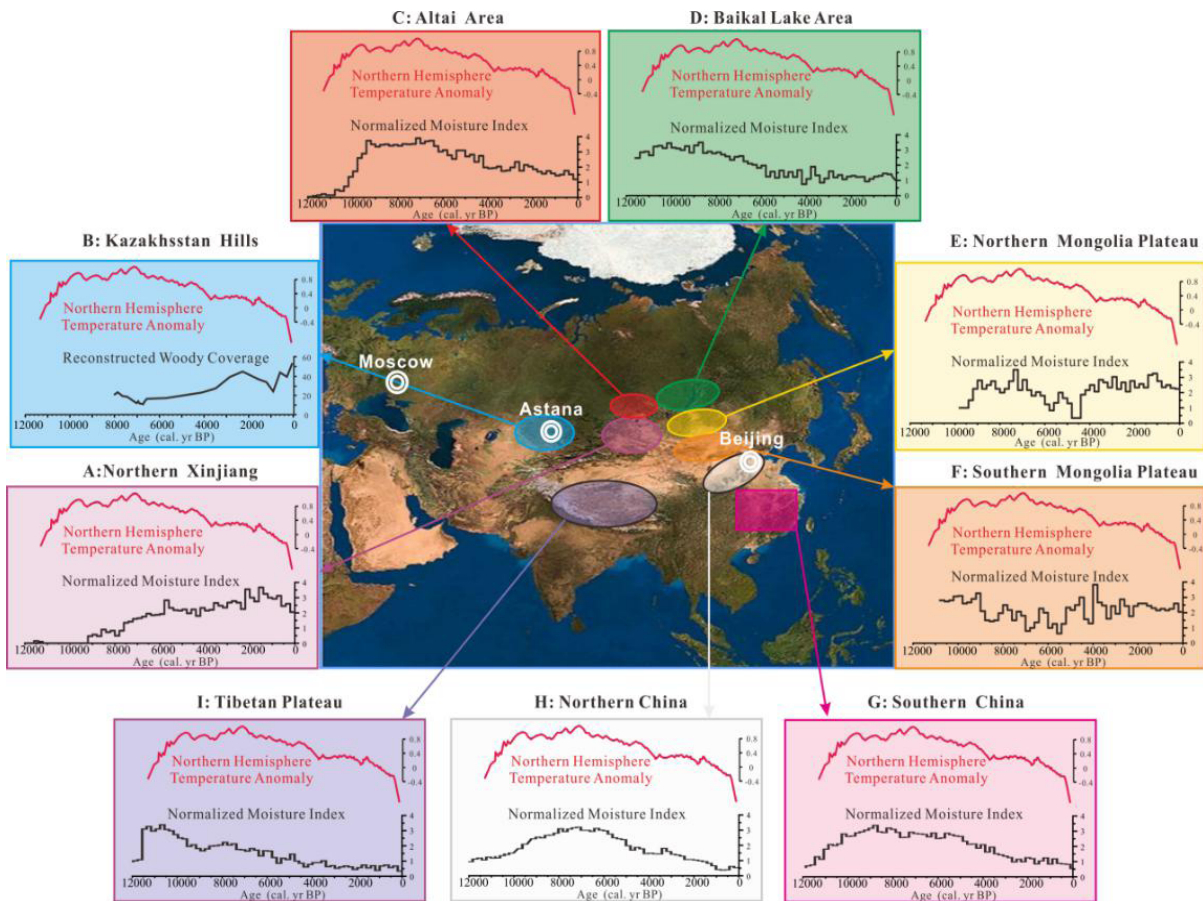

Figure 2 – Moisture variations in CAAZ and the surrounding areas and their comparisons with the temperature anomaly of Northern Hemisphere (Marcott et al., 2013). A: Regionally-averaged moisture index (RA-Moisture Index or Normalized Moisture Index) in northern Xinjiang (Ran et al., 2015). B: Reconstructed woody coverage (as a moisture proxy) in Kazakhstan Hills (Tarasov et al., 1997). C: RA-Moisture Index in the Altai Mountains (Wang and Feng, 2013). D: RA-Moisture Index in Baikal basin (Wang and Feng, 2013). E: RA-Moisture Index in northern Mongolian Plateau (Wang and Feng, 2013). F: RA-Moisture Index in southern Mongolian Plateau (Wang and Feng, 2013). G: RA-Moisture Index in northern China (Ran and Feng, 2013). H: RA-Moisture Index in southern China (Ran and Feng, 2013). I: RA-Moisture Index in the Tibetan Plateau (Ran and Feng, 2013)

The regionally-averaged moisture curves in northern China (Fig. 2G) and in southern China (Fig. 2H) appear to well reflect the East Asian Monsoon intensity that was determined by the sea-surface temperature (SST) in the West Tropical Pacific Ocean, the latter (i.e., SST) being in turn determined by the summer insolation in Northern Hemisphere (Ran and Feng, 2013; Sun and Feng, 2013).

The regionally-averaged moisture curve in the Tibetan Plateau (Fig. 2I) shows that the moisture has been persistently declining since ~11,000 cal. yr BP and that the period between ~11,500 and ~7500 cal. yr BP was the Holocene Moisture Optimum. The parallel trends between the moisture level in the Tibetan Plateau and the Indian summer monsoon strength retrieved from the Arabian Sea suggest that the Tibetan Plateau might have been under influence of the Indian summer monsoon throughout the Holocene (Ran and Feng, 2013).

Moisture Variation in Altai Mountains during Past ~10,000 Years

Now we zoom into the Altai Mountains within the center of the CAAZ. The mountain range might have been an important climatic conjunction between the westerlies airflows and the Asian monsoonal

airflows during the Holocene (Blyakharchuk et al., 2007; Chen et al., 2008; Feng et al., 2017; Rudaya et al., 2009). And, the mountain range is also reported to have been a topographic barrier or bridge of the communication between the oriental cultures and the occidental cultures and the Holocene climate change might have affected the effectiveness of the barrier or bridge (Blyakharchuk and Chernova, 2013).

Differences between high-elevation and low-elevation regions

Based on pollen data from the 30 pollen sequences published so far, the spatial and temporal variations in temperature and also in aridity during the Holocene in the Altai Mountains and also in the surrounding areas were synthesized by Zhang and Feng (2018). The synthesized regionally-averaged temperature-index curve (Fig. 3b) from the entire Altai Mountains shows that the climate was consistently warming from ~12,000 and ~9000 cal. yr BP and has experienced a gradual cooling since ~9000 cal. yr BP. It means that the Holocene temperature has sensitively responded to the annual solar irradiance, being more or less parallel with the annual temperature anomaly curve of Northern Hemisphere (Fig. 3a).

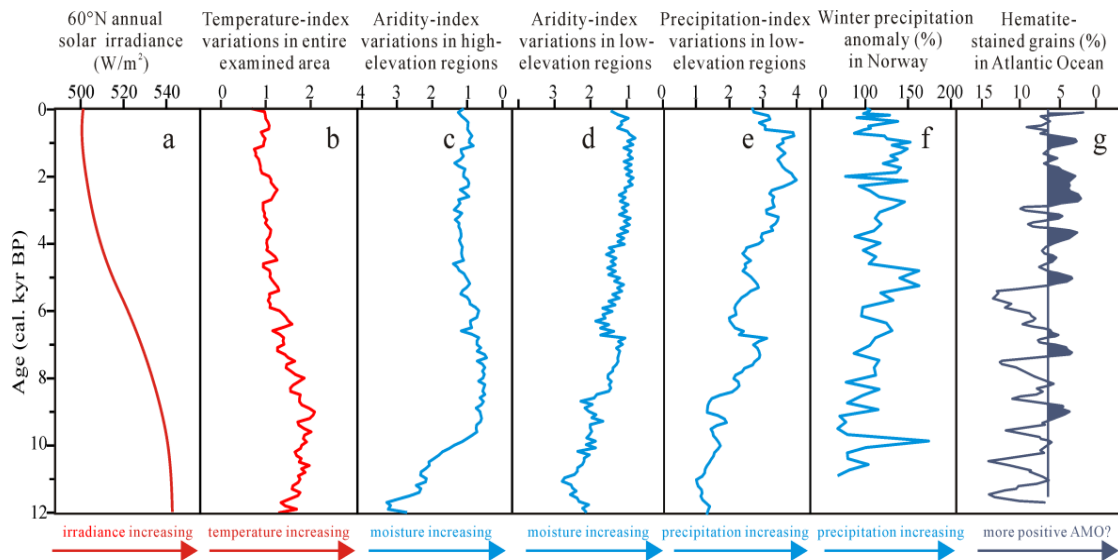

Figure 3 – Holocene climate changes in the Altai Mountains. a: 60°N annual solar irradiance; b: Temperature-index variations in the Altai Mountains (Zhang and Feng, 2018); c: Aridity-index variations in high-elevation regions of the Altai Mountains (Zhang and Feng, 2018); d: Aridity-index variations in low-elevation regions of the Altai Mountains (Zhang and Feng, 2018); e: Induced precipitation-index variations in low-elevation regions of the Altai Mountains (Zhang et al., 2018); f: Winter precipitation anomaly in Norway (Bakke et al., 2008); g: Percentage of Hematite-stained grains in the North Atlantic Ocean (Bond et al., 1997)

The synthesized regionally-averaged aridity-index curve exhibits a persistent and slight drying trend during the Holocene in high-elevation regions (Fig. 3c). The drying trend is similar to the one reported by Wang and Feng (2013) and the effect of permafrost thawing in high-elevation regions was blamed for the drying trend (Zhang and Feng, 2018). In contrast, the synthesized regionally-averaged aridity-index curve (Fig. 3d) exhibits a persistent wetting trend during the Holocene in low-elevation regions (Zhang and Feng, 2018). The deduced Holocene precipitation-index variations (Fig. 3e) suggest that the Holocene wetting trend in low-elevation regions was resulted from a combined effect of temperature decreasing and precipitation increasing (Zhang et al., 2018). The induced Holocene precipitation increasing trend, together with the persistent wetting trend, seems to be parallel with the increasing trend of the winter precipitation anomaly in Norway (Bakke et al., 2008), and both (precipitation index in Altai and winter precipitation anomaly in Norway) were probably causally associated with the Holocene AMO-like events in the North Atlantic Ocean (Feng et al., 2009) that are expressed as the percentages of hematite stained grains (Bond et al., 1997).

Differences among difference time periods

The Holocene that began at ~11,700 cal. yr BP was divided into three stages by the international stratigraphic chronology committee: warming Greenlandian stage (~11,700~8200 cal. yr BP), warm Northgrippian stage (~8200~4200 cal. yr BP) and cooling Meghalayan stage (~4200~0 cal. yr BP) (Walker et al., 2012; Ran and Chen, 2019). The three-stage division was reported to be reasonably corroborated by the averaged light absorbance residuals of the four studied peat cores (Narenxia, Tuolehaite, Ganhaizi, Kelashazi; Zhang et al., 2020b). Specifically, the averaged residuals of the four studied peat cores (Fig. 4a) are generally higher in the middle Holocene (~8200~4000 cal. yr BP) than in the early Holocene (before ~8200 cal. yr BP) and also than in the late Holocene (after ~4000 cal. yr BP). The light absorbance residual-indicated three-stage division in the southern Altai Mountains is reasonably corroborated by several Holocene moisture sequences from nearby sites that were relatively well dated and in which the used proxies for moisture were well justified.

The first such a site is Tuolehaite Peat (48.44°N, 87.54°E, 1700 m a.s.l.) where the A/C (i.e.,

Artemisia/Chenopodiaceae) ratio was justified to be indicative of the basin-wide moisture (Zhang et al., 2020a). As shown in Figure 4b, the A/C ratio-indicated moisture level was generally lower in the middle Holocene (~8500~4000 cal. yr BP) than in the early Holocene (before ~8500 cal. yr BP) and than in the late Holocene (after ~4000 cal. yr BP). The second such a site is Ganhaizi Peat (48.41°N, 87.56°E, 1926 m a.s.l.) where the n-alkane-based P_{aq} (the proportion of aquatic components) was justified to be indicative of the peat-surface moisture (Ran et al., 2020). As shown in Figure 4c, the P_{aq} -indicated moisture level was generally lower in the middle Holocene (~9000~4500 cal. yr BP) than in the early Holocene (before ~9000 cal. yr BP) and than in the late Holocene (after ~4500 cal. yr BP). The third such a site is Kanas Lake site (48.72°N, 87.02°E, 1365 m a.s.l.) where the A/C-indicated basin-wide moisture variations (Fig. 4d; Huang et al., 2018) are in a relatively good agreement with the three-stage variations in the averaged light absorbance residuals of the four studied peat cores (Fig. 4a). The fourth such a site is Big Black Peat (48.68°N, 87.18°E, 2100 m a.s.l.) where the A/C-indicated basin-wide moisture variations (Fig. 4e; Xu et al., 2019) are in a broad agreement with the three-stage variations in the averaged light absorbance residuals. Finally, the three-stage variations in the averaged light absorbance residuals in the southern Altai Mountains (Fig. 4a) are reasonably corroborated by the synthesized aridity index from four pollen sequences including Achit Lake, Bayan Nuur, Uggi Lake and Telmen Lake in the adjacent western Mongolia (Fig. 4f; Zhang and Feng, 2018). That is, the moisture level in western Mongolia was definitely lower in the middle Holocene (~8500~4000 cal. yr BP) than in the early Holocene (before ~8500 cal. yr BP) and also than in the late Holocene (after ~4000 cal. yr BP).

In terms of the regional Holocene temperature in the Altai Mountains, the average n-alkane chain length (ACL) data from Ganhaizi Peat (48.41°N, 87.56°E, 1926 m a.s.l.) seem to tell a similar story as the temperature anomaly of the Northern Hemisphere (Marcott et al., 2013). The average n-alkane chain length (ACL) is the weighted mean n-alkane chain length of a given sample. The justification for the temperature proxy is that plants prefer to develop longer chain alkanes under warmer conditions in order to avoid loss of water during transpiration. Thus, higher ACL values are indicative of warmer conditions and vice versa (Ran et al., 2020). The ACL-recorded temperature

in Ganhaizi Peat displays a straight warming trend before ~8500 cal. yr BP and a general cooling trend after ~8500 cal. yr BP (Fig. 4g; Ran et al., 2020),

being more or less consistent with the temperature anomaly synthesized for the Northern Hemisphere (Fig. 4h; Marcott et al., 2013).

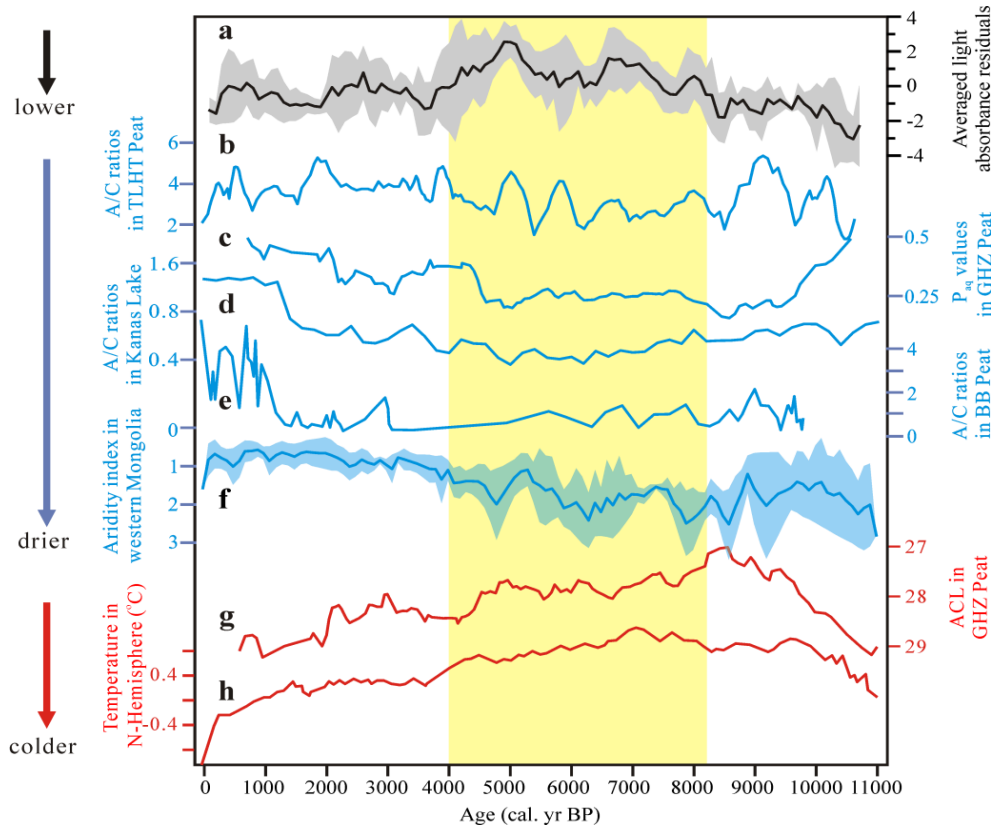

Figure 4 – Comparison of the Holocene climate records in the southern Altai Mountains and the surrounding areas. a, Averaged light absorbance residuals of four peat cores (Narenxia, Tuolehaite, Ganhaizi and Kalashazi; Zhang et al., 2020b); b, A/C-indicated moisture in Tuolehaite Peat (Zhang et al., 2020a); c, P_{aq} -indicated moisture in Ganhaizi Peat (Ran et al., 2020); d, A/C-indicated moisture in Kanas Lake (Huang et al., 2018); e, A/C-indicated moisture in Big Black Peat (Huang et al., 2018); f, Synthesized aridity index in western Mongolia (Zhang and Feng, 2018); g, ACL (average chain length)-indicated temperature in Ganhaizi Peat (Ran et al., 2020); h, Temperature anomaly in the Northern Hemisphere (Marcott et al., 2013)

Millennial-scale humification variations

As shown in Figure 4a, the averaged light absorbance curve is a bow-shaped one (Zhang et al., 2020b). That is, the highest averaged light absorbance occurred in the middle Holocene (~8200~4200 cal. yr BP) when regionally-averaged moisture was the lowest (Fig. 4b-f) under relatively high-temperature conditions (Fig. 4g-h). And, superimposed on the bow-shaped curve are several major troughs (i.e., low light-absorbance intervals or low-humification intervals or wetter intervals). The troughs definitely occurred in following intervals: ~8600~8400, ~7800~7400, ~6500~5300, ~3800-

~3200 and ~1900~1200 cal. yr BP, and two more troughs might have occurred at ~10,600~10,400 and ~9700~9400 cal. yr BP (Fig. 5a). It is quite noticeable that those humification troughs in the southern Altai Mountains are chronologically correspondent with those high-percentage intervals of the hematite-stained grains in the North Atlantic Ocean (Fig. 5b; Bond et al., 1997). It means that the decay degree of organic matter in the peats of the southern Altai Mountains was lower during lower sea surface temperature (SST) intervals as suggested by higher percentages of the hematite-stained grains in the North Atlantic Ocean. In other words, the millennial-scale chronological correspondence

between the lower SST intervals in the North Atlantic Ocean and the lower humification intervals in the southern Altai Mountains implies that both the lower temperature and the lower temperature-

suppressed evaporation (i.e., elevated moisture level) were most likely responsible for inerting the microbial activity in the uppermost peat layer in the southern Altai Mountains (Zhang et al., 2020b).

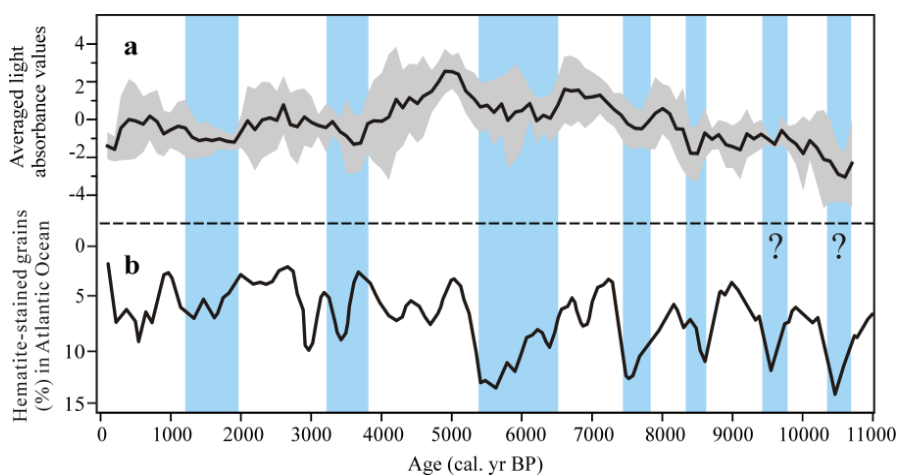

Figure 5 – Comparison of the hematite-stained grains (%) in the North Atlantic (b) (Bond et al., 1997) with the averaged light absorbance residuals (a) of four peat cores (Narenxia, Tuolehaite, Ganhaizi and Kalashazi; Zhang et al., 2020b) in the southern Altai Mountains. Vertical bands indicate the corresponding relationships between the lower-value stages of the light absorbance residuals in the southern Altai Mountains and the higher-value stages of the hematite-stained grains (%) in the North Atlantic Ocean

Controversies continue

As stated earlier, the temporal and spatial patterns and the driving mechanisms of the Holocene moisture variations in the CAAZ with the Altai Mountains in the center have been heatedly debated. For example, Herzschuh (2006) argued that the westerlies-dominated CAAZ has experienced a similar Holocene moisture trend with that of monsoon-dominated China, i.e., a drying trend in the CAAZ. However, Chen et al. (2008) contested that CAAZ has witnessed a Holocene moisture-change trend opposite to that of monsoon-dominated China, i.e., a wetting trend in CAAZ. Furthermore, Feng et al. (2017) and Xu et al. (2019) reported a severe mid-Holocene drier interval (~7000~4000 cal. yr BP) in the Altai Mountains. The drying-trend proposal (Herzschuh, 2006) was supported by our pollen-data synthesis for high-elevation regions (Wang and Feng, 2013; Zhang and Feng, 2018), and the wetting-trend proposal (Chen et al., 2008) was supported by our pollen-data synthesis for low-elevation regions (Zhang and Feng, 2018; Yang et al., 2019a). Furthermore, the severe mid-Holocene (~7000~4000 cal. yr BP) dry-interval proposal (Feng et al., 2017; Xu et al., 2019) was reasonably well corroborated by recent

pollen- and humification-based works (Zhang et al., 2020a, 2020b) as shown in Figure 4. Were these aforementioned differences or discrepancies resulted from the differences in elevations or/and in latitudes or/and in longitudes? Or were they resulted from differences in archive types (e.g., lakes, peats, loess section)? Or were they resulted from the differences in local hydrological settings (e.g., glacier-meting related, permafrost-thawing related, winter snowfall related, summer rainfall related)? Or were they resulted from differences in temporal scales (general trends, millennial, centennial) or/and in spatial scales (e.g., lake-wide signature, low-relief basin-wide signature, high-relief basin-wide signature)? All in all, more intensive and more extensive in-depth investigations in the CAAZ (Central Asian Arid Zone) including the Altai Mountains are still in need.

Moisture Variation in Altai Mountains during Past ~2000 Years

General information

This part of our paper deals with a well-dated peat core (88-cm long) obtained from the Yushenkule Peat in the southern Altai Mountains

or Chinese Altai (46°49'N, 90°52'E, 2636 m a.s.l.) by analyzing the carbon isotopic composition of peat *sphagnum*. The environmental meaning of peat *sphagnum* $\delta^{13}\text{C}$ values was well supported by the reconstructed peat surface moisture in the adjacent southern Siberia (Willis et al., 2015). The moisture history over the past 2200 years in the southern Altai Mountains or Chinese Altai

was reconstructed on the basis of peat *sphagnum* $\delta^{13}\text{C}$ values (Fig. 6; Yang et al., 2019b), and the results were compared with the summer (JJA) temperature reconstruction (Büntgen et al., 2016) and the mean annual precipitation (MAP) reconstruction (Kalugin et al., 2013) in the northern Altai Mountains for delineating the regional hydroclimate history.

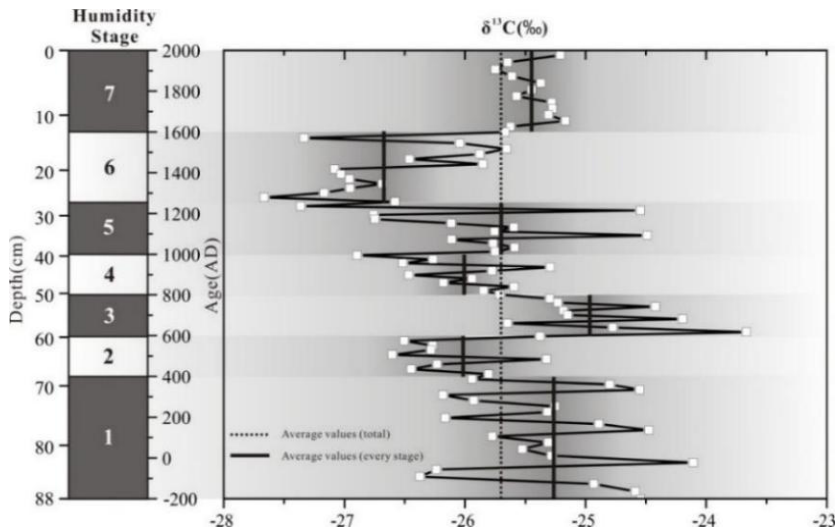

Figure 6 – Peat sphagnum $\delta^{13}\text{C}$ data were retrieved from a well-dated peat core (88-cm long) obtained from the Yushenkule Peat in the southern Altai Mountains or Chinese Altai (46°49'N, 90°52'E, 2636 m a.s.l.) (Yang et al., 2019b)

Peat *sphagnum* $\delta^{13}\text{C}$ data from Yushenkule Peat

The peat *sphagnum* $\delta^{13}\text{C}$ data (Yang et al., 2019b) show that the moisture variations of the past ~2200 years from Yushenkule Peat can be divided into seven stages (Fig. 6). Stage 1 (~200 BC~400 AD) was a wet period with a moisture decreasing trend. Stage 2 (~400~600 AD) experienced a moderately drying. Stage 3 lasting from ~600 to ~800 AD was the wettest period followed by the drying stage 4 (~800~1100 AD). Stage 5 (~1100~1250 AD) was a relatively wet period with drastic fluctuations. Stage 6 (~1250~1600 AD) was typified by a remarkable drying, and the stage 7 lasting from ~1600 to 2013 AD was typified by a generally wet and relatively stable climate conditions.

Climate Change of Past ~2000 Years

The $\delta^{13}\text{C}$ -signified moisture reconstruction in the Yushenkule Peat within the southern Altai Mountains or Chinese Altai revealed four wet stages

(~200 BC~400 AD, ~600~800 AD, ~1000~1250 AD, ~1600-2013 AD) and three dry stages (~400~600 AD, ~800~1000 AD, ~1250~1600 AD) (i.e., last curve in Fig. 7). The moisture variations over the past 2200 years in the southern Altai Mountains seem to have been generally controlled by the mean annual precipitation (MAP) (i.e., middle curve in Fig. 7) and somewhat modulated by the summer (JJA) temperature (i.e., first curve in Fig. 7) in the northern Altai Mountains. It should be particularly noted that both the MAP and the summer temperature in the northern Altai Mountains were quantitatively reconstructed on the basis of statistical relationships between the instrument records and the used proxy data (i.e., tree rings for temperature and sediment chemical compositions for precipitation). It should also be particularly noted that a generally wet condition during the last ~200 years (~1800~2013 AD) in the Yushenkule Peat can be explained neither by the decreased precipitation nor by the increased summer temperature. The oddness was speculated to be associated with the observed sudden change in plant composition (Yang et al., 2019b).

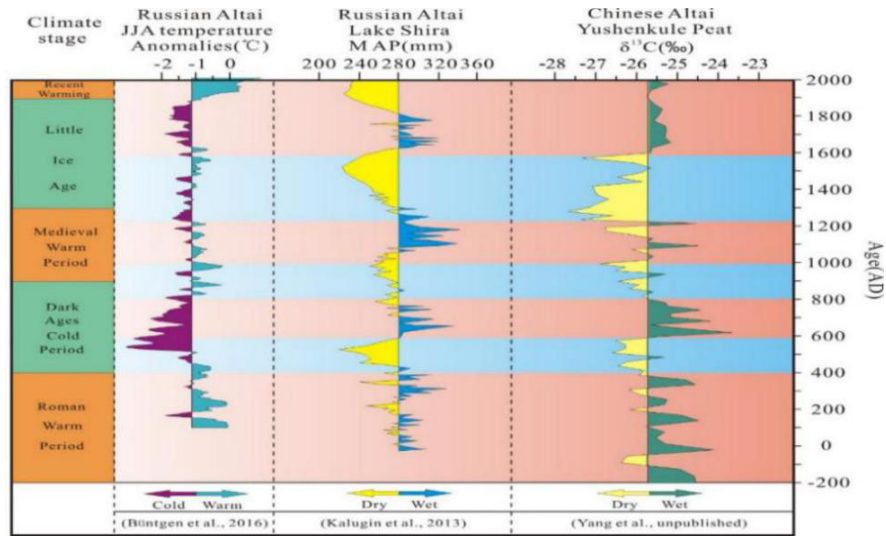

Figure 7 – Comparison of three sets of data. The first curve is the tree ring-based summer (JJA) temperature reconstruction in the northern Altai Mountains (Büntgen et al., 2016). The second curve is the lacustrine sediment-based mean annual precipitation (MAP) reconstruction in the northern Altai Mountains (Kalugin et al., 2013). The third curve is the $\delta^{13}\text{C}$ -signified moisture reconstruction in the Yushenkule Peat (Yang et al., 2019b)

Late Holocene Cultural Evolution and Climate Change

The existing data show that large scale human activities occurred at least during the late part of Neolithic Time across the Eurasian steppes. For example, after the emergence of nomadic cultures, the Minusinsk Basin and the surrounding areas (Fig. 8) have been the center of east-west nomadic culture convergence (Allentoft et al., 2015; Blyakharchuk and Chernova, 2013; Blyakharchuk, et al., 2014).

Afanasievo Culture

About 5000 years ago, the Yamnaya Culture occupied a large area of the eastern European steppes between Hungary and Ural. A branch of the Yamnaya Culture spread eastward to the Minusinsk Basin within the western Asian steppes to form the Afanasievo Culture (Fig. 8a) that was most likely the direct ancestor of the much late Avatar Culture (Allentoft et al., 2015). This long-distance cultural spreading from the eastern Europe, across the Altai Mountains, to the Minusinsk Basin appeared to have occurred under relatively dry conditions in the Altai Mountains (Blyakharchuk and Chernova, 2013). That is, grassland expansions in south Siberia under dry conditions might have effectively encouraged nomadic cultures to spread.

Okunevo Culture

The Okunevo Culture, belonging to the early Bronze Age, existed from ~5000 to ~4000 years ago in southern Siberia and also in the Altai Mountains. The culture developed primarily on the basis of the

Afanasievo Culture (Fig. 8b). Compared with the preceding time (i.e., Afanasievo Culture time), the climate during the Okunevo Culture time in central and south Siberia became even drier under which the forested area further shrank and the grassland-covered area further expanded (Blyakharchuk et al., 2014). Again, grassland expansions in south Siberia under dry conditions might have effectively encouraged nomadic cultures to spread.

Andronovo Culture

The Andronovo Culture, belonging to the mid Bronze Age, existed between ~4100 and ~3800 years ago in south Siberia. It was believed that the nomadic tribes of Arians in the southwest migrated to Khakassia area in south Siberia at ~4000 years ago, forming the Andronovo Culture. However, Allentoft et al. (2015) recently showed that the Corded Ware Culture spread eastward to the Caspian Sea and also to the northern shore of the Black Sea to form the Sintashta Culture, which further spread eastward and then formed the Andronovo Culture in south Siberia. That is, The Andronovo Culture was the result of the migration of the ancient Indo-European peoples from west (Fig. 8c). This cultural expansion and transformation at ~4000 years ago occurred under dramatically fluctuated climatic conditions in many part of Eurasian continental interiors (Staubwasser and Weiss, 2006). Again, grassland expansions in south Siberia under dry conditions at ~4000 years ago might have effectively encouraged nomadic cultures to spread.

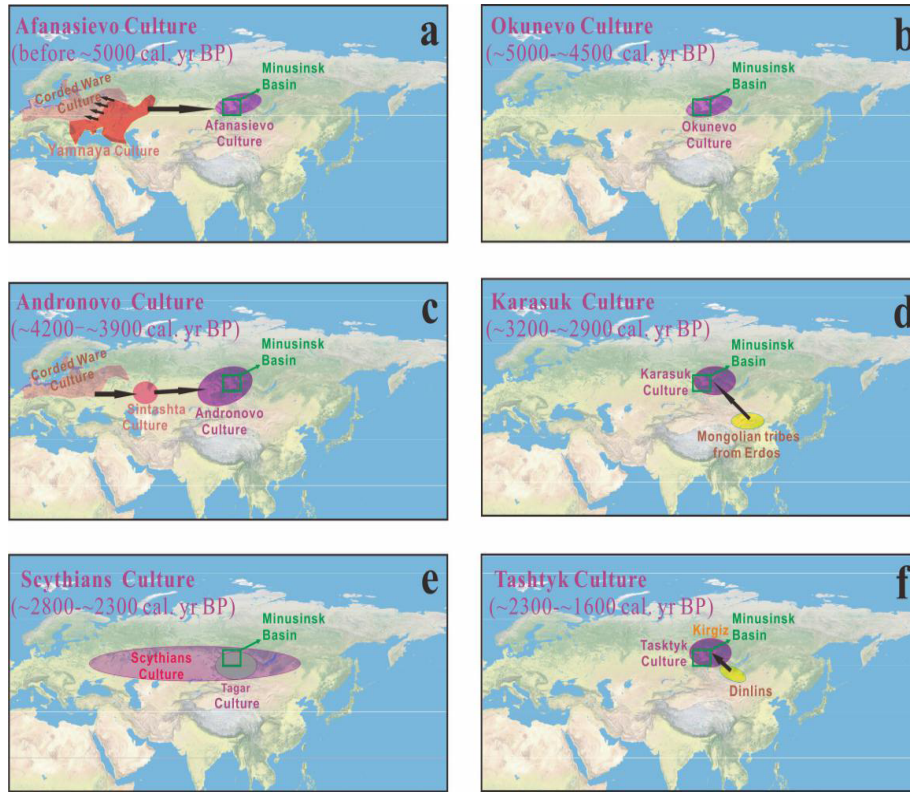

Figure 8 – Archaeological Cultures in the Eurasian steppes. a: Afanasievo; b: Okunevo; c: Andronovo; d: Karasuk; e: Scythians; f: Tashtyk.

Karasuk Culture

The Karasuk Culture appeared in the late Bronze Age at ~3200~2900 years ago and occupied the vast grassland areas between the Mongolian Plateau and the Ural Mountains. The pollen-based evidence shows that there was a continental scale drought event at ~3200 years ago, resulting in the shrinkage of forest area and also the expansion of grassland area in south Siberia (Blyakharchuk and Chernova, 2013). Attracted by this drought-resulted grassland expansions, the nomadic tribes in the Ordos Plateau migrated to the Minusinsk Basin most likely searching for relatively good grassland conditions (Fig. 8d; Blyakharchuk et al., 2014). It means that the grassland expansion in the Minusinsk Basin might have attracted the “ecological refugees” from the Ordos Plateau.

Scythian (Tagar) Culture

The Scythian refers to the nomadic culture that occupied the northern portion of the Caucasus Mountains and south Siberia at ~2700~2300 years ago. The Scythian Culture was mainly represented by the Tagar Culture that appeared at ~3200~2900 years ago in south Siberia and also in the Altai mountains (Fig. 8e). van Geel et al. (2004) proposed that the climate transformation (cooling and wetting)

at ~2700 year ago might have led to the transition of civilization types in the Eurasian steppe from the Bronze Age to the Iron Age. Under the colder and wetter climate conditions after ~2700 years ago, the grassland-covered area in southern margins of the CAAZ expanded considerably and the livestock carrying capacity increased significantly, providing the material basis for the rise and expansion of the nomadic culture of the Scythian Culture in the Eurasian steppes.

Tashtyk Culture

The Tashtyk Culture, an Iron Age culture, existed from ~2300 to ~1600 years ago in south Siberia. It was believed that the Tashke Culture was formed by the migration of the nomadic people from the Mongolian Plateau. According to the records of the later Han Dynasty, the original residents of the Minusinsk Basin were known as the “Jiankun people” (Kirgiz). At that time, the Dinglin tribes in the northwestern Mongolian Plateau belonged to the Mongolian ethnic group. The Tashtyk Culture should be a mixture of “Jiankun people” (Kirgiz) and Dinglin tribes (Fig. 8f). Available pollen data show that there was more precipitation in the Altai Mountains and the Sayan Ridge at ~2300~1500 years ago (Blyakharchuk and Chernova, 2013). It

seems that during this period of ~2300~1500 years ago, the steppes to the east of the Altai Mountains and the Sayan Ridge were drier and the steppes to the west of the Altai Mountains and the Sayan Ridge were wetter. Under the drought stress in the east of the Altai Mountains and the Sayan Ridges, the nomadic people in the east migrated to the west.

Mongolian Empire

The Mongol Empire was founded by Genghis Khan, a Mongol political and military leader who united the Mongol tribes for the first time. Between AD 1206 when Temujin received his title as Genghis Khan and AD 1370 when the last emperor in China's Yuan Dynasty died in exile, the Mongol's Great Khans established the largest contiguous empire in the world history. Social and cultural factors might be somewhat responsible for the rising and falling of the Mongol Empire, and the factors may include strong personalities of Genghis Khan and disconnection of China's Yuan Dynasty from the Mongolian steppes. But, available highly-resolved tree-ring data and stalagmite data almost unequivocally demonstrated that the rising of the Mongol Empire was associated with warmer and wetter climate in the hinterland of the Mongolian Plateau that provided the material basis for the expansion of the nomadic culture (Pederson et al., 2014) and the falling of the Mongol Empire was associated with cooler and drier climate in the northern China that sparked massive peasant uprisings in Mongol-governed China (Zhang PZ et al., 2008).

Ending notes

As for the relationships between cultural evolution and climate change, it is too early to

confidently draw any conclusions simply because the extremely high-level inadequacies in data coverage (geography) and also in data qualities (chronology and proxy). The data available so far seem to suggest that the nomadic cultural spreading and transformation were mainly encouraged by drying-resulted grassland expansions along the northern margin of the CAAZ (Central Asian Arid Zone). The wetting-resulted grassland expansions along the southern margin of the CAAZ might have encouraged the dramatic expansion of the Scythian Culture. The moisture contrast between the eastern side and the western side of the Altai Mountains and the Sayan Ridges was most likely the driver for the nomadic people to migrate between the east and the west. Again, more intensive and more extensive in-depth investigations in the CAAZ including the Altai Mountains are still in need for elevating our understanding of the relationships between cultural evolution and climate change.

Acknowledgments

This research was financially supported by three Chinese grants (NSFC No. 41771234, NSFC No. 41803024, and NSFC No. 41502168) and two Kazakhstan grants (① History and Culture of the Great Steppe (BR05233709); ② Study of the Possibility of Applying the Methods of Natural Sciences to Archaeological Research). Earlier grants were the backbones of this research and they include two Chinese grants (NSFC No. 40930102 and NSFC No. 40930102) and two U.S. grants (NSF NCS-06-52304 and NSF ESH-0402509).

References

- Aizen E.M., Aizen V.B., Melack J.M., Nakamura T., Ohta T., (2001). Precipitation and atmospheric circulation patterns at mid-latitudes of Asia. *International Journal of Climatology*, 21: 535-556.
- Allentoft M.E. and 66 co-authors. (2015). Population genomics of Bronze Age. *Nature*, 522: 167-172.
- Bakke J., Lie O., Dahl S., Nesje A., Bjune A.E. (2008). Strength and spatial patterns of the Holocene wintertime westerlies in the NE Atlantic region. *Global and Planetary Change*, 60: 28-41.
- Blyakharchuk T.A., Chernova N.A., (2013). Vegetation and climate in the Western Sayan Mts according to pollen data from Lugovoe Mire as a background for prehistoric cultural change in southern Middle Siberia. *Quaternary Science Reviews*, 75: 22-42.
- Blyakharchuk T.A., Tchepakova N.M., Parfenova E.I., Soja A.J. (2014). Potential influence of the late Holocene climate on settled farming versus nomadic cattle herding in the Minusinsk Hollow, south-central Siberia. *Environmental Research Letters*, 9(6): 065004.
- Blyakharchuk T.A., Wright H.E., Borodavko P.S., Van der Knaap W.O., Ammann B. (2007). Late glacial and Holocene vegetational history of the Altai Mountains (Southern Tuva Republic, Siberia). *Palaeogeography Palaeoclimatology Palaeoecology*, 245: 518-534.
- Bond G., Shower W., Cheseby M., Lotti R., Almasi P., de Menocal P., Priore P., Cullen H., Hajdas I., Bonani G. (1997). A pervasive millennial-scale cycle in North Atlantic Holocene and Glacial climates. *Science*, 278: 1257-1266.
- Bridgman B.H., Oliver J.E. (2006). *The Global Climate System: Patterns, Processes, and Teleconnections*. Cambridge University Press, New York, 243 pp.
- Büntgen, U. and 15 co-authors (2016). Cooling and societal change during the Late Antique Little Ice Age from 536 to around 660 AD. *Nature Geoscience*, 9 (2016): 231-236.

- Chen F.H., Yu Z., Yang M., Ito E., Wang S., Madsen D., Huang X., Zhao Y., Sato T., Birks H., Boomer I., Chen J., An C., Wunemann B. (2008). Holocene moisture evolution in arid central Asia and its out-of-phase relationship with Asian monsoon history. *Quaternary Science Reviews*, 27: 351-364.
- Feng S., Hu Q., Oglesby R.J. (2009). AMO-like variations of Holocene sea surface temperatures in the North Atlantic Ocean. *Climate of Past (Discussion)*, 5: 2465-2496.
- Feng Z.-D., Ran M., Yang Q.L., Zhai X.W., Wang W., Zhang X.S., Huang C.Q. (2011). Stratigraphies and Chronologies of Late Quaternary Loess-Paleosol Sequences in the Core Area of Central Asian Arid Zone. *Quaternary International*, 240: 156-166.
- Feng Z.-D., Sun A.Z., Abdusalih N., Ran M., Kurban A., Lan B., Zhang D.L. (2017). Bioclimatic changes in the Chinese Altai Mountains during the Holocene and the driving mechanisms. *The Holocene*, 27: 683-693.
- Herzschuh U. (2006). Palaeo-moisture evolution in monsoonal Central Asia during the last 50,000 years. *Quaternary Science Reviews*, 25(1-2): 163-178.
- Huang X., Peng W., Rudaya N., Grimm E.C., Chen X., Cao X., Zhang J., Pan X., Liu S., Chen C., Chen F. (2018). Holocene vegetation and climate dynamics in the Altai Mountains and surrounding areas. *Geophysics Research Letters*, 45 (13): 6628-6636.
- Kalugin I.A., Darin A.V., Rogozin D.Y., Tretyakov G.A. (2013). Seasonal and centennial cycles of carbonate mineralisation during the past 2500 years from varved sediment in Lake Shira, South Siberia. *Quaternary International*, 290: 245-252.
- Marcott S., Shakun J., Clark P., Mix A. (2013). A reconstruction of regional and global temperature for the past 11,300 years. *Science*, 339(6124): 1198-1201.
- Meeker L.D., Mayewski P.A. (2002). A 1400-year high-resolution record of atmospheric circulation over the North Atlantic and Asia. *The Holocene*, 12: 257-266.
- Pederson N., Hesslb A.E., Baatarbileg N., Anchukaitisd K.J., Cosmo N.D. (2014). Pluvials, droughts, the Mongol Empire, and modern Mongolia. *Proceedings of National Academy of Sciences*, 111(12): 4375-4379.
- Ran M., Feng Z.-D. (2013). Holocene moisture variations across China and driving mechanisms: a synthesis of climatic records. *Quaternary International*, 313/314: 179-193.
- Ran M., Zhang C.J., Feng Z.-D. (2015). Climatic and Hydrological Variations during the Past 8000 Years in Northern Xinjiang of China and the Associated Mechanisms. *Quaternary International*, 358: 21-34.
- Ran M., Chen L. (2019). The 4.2 ka BP climatic event and its cultural responses. *Quaternary International*, 521(30): 158-167.
- Ran M., Yang Y.P., Zhang D.L., Cheng L., Pan Y.F., Feng Z.D. (2020). Holocene climate changes inferred from a peat sequence in the southern Altai Mountains, northern Xinjiang, China. *Organic Geochemistry* (under review).
- Rudaya N., Tarasov P., Dorofeyuk N., Solovieva N., Kalugin I., Andrew A., Dryin A., Diekmann B., Riedel F., Tserendash N., Wagnere M. (2009). Holocene environments and climate in the Mongolian Altai reconstructed from the Hoton-Nur pollen and diatom records, a step towards better understanding climate dynamics in Central Asia. *Quaternary Science Reviews*, 28: 540-554.
- Ruddiman W.F. (2014). *Earth's Climate, Past and Future* (third edition). Freeman and Company, New York, 445pp.
- Staubwasser M., Weiss H. (2006). Holocene climate and cultural evolution in late prehistoric-early historic West Asia. *Quaternary Research*, 66 (3): 372-387.
- Sun A.Z., Feng Z.-D. (2013). Pollen-recorded bioclimatic variations of the last 15,000 years retrieved from Lake Qigai Nuur in the southern Mongolian Plateau of China. *The Holocene*, 23: 1391-1402.
- Tarasov P., Jolly D., Kaplan J.A. (1997). A continuous late Glacial and Holocene record of vegetation changes in Kazakhstan. *Palaeogeography Palaeoclimatology Palaeoecology*, 136: 281-292.
- Van Geel B., N.A. Bokovenko, N.D. Burovab, K.V. Chugunovc, V.A. Dergachevd, V.G. Dirksene, M. Kulkovab, A. Naglerf, H. Parzingerf, J. van der Plichtg, S.S. Vasiliev, G.I. Zaitsevab. (2004). Climate change and the expansion of the Scythian culture after 850 BC: a hypothesis. *Journal of Archaeological Science*, 31: 1735-1742.
- Xu, H., Zhou, K. E., Lan, J., Zhang, G., Zhou, X., 2019. Arid Central Asia saw mid-Holocene drought. *Geology*, 47(3): 255-258.
- Walker M.J.C., Berkelhammer M., Björck S., Cwynar L.C., Fisher D.A., Long A.J., Lowe J.J., Newnham R.M., Rasmussen S.O., Weiss H. (2012). Formal subdivision of the Holocene series/epoch: a discussion paper by a working group of INTIMATE (integration of ice-core, marine and terrestrial records) and the subcommission on Quaternary Stratigraphy (international commission on Stratigraphy). *Journal of Quaternary Sciences*, 27: 649-659.
- Wang W., Feng Z.-D. (2013). Holocene moisture evolution across the Mongolian Plateau and its surrounding areas: A synthesis of climatic records. *Earth-Science Reviews*, 122: 38-57.
- Willis K.S., Beilman D., Booth R.K., Amesbury M., Holmquist J., MacDonald G. (2015). Peatland paleohydrology in southern West Siberian Lowlands: Comparison of multiple testate amoeba transfer functions, sites, and Sphagnum $\delta^{13}\text{C}$ values. *The Holocene*, 25(9): 1425-1436.
- Yang Y.P., Zhang D.L., Sun A.Z., Wang W., Lan B., Feng Z.-D. (2019a). Pollen-based reconstructions of vegetation and climate changes during the late Holocene in the southern Altai Mountains. *The Holocene*, 29(9): 1450-1458.
- Yang Y.P., Zhang D.L., Lan B., Feng Z.-D. (2019b). Peat $\delta^{13}\text{C}$ -signified moisture variations over the past 2200 year in the southern Altai, northwestern China. *Journal of Asian Earth Sciences*, 174: 59-67.
- Zhang D.L., Feng Z.-D. (2018). Holocene climate variations in the Altai Mountains and the surrounding areas: A synthesis of pollen records. *Earth-Science Reviews*, 185: 847-869.
- Zhang, D.L., Feng, Z.-D., Yang, Y.P., Lan, B., Ran, M., Mu, G.J. (2018). Peat $\delta^{13}\text{C}$ cellulose-recorded wetting trend during the past 8000 years in the southern Altai Mountains, northern Xinjiang of China. *Journal of Asian Earth Sciences*, 156: 174-179.
- Zhang D.L., Chen X., LI, Y.M., Ran M., Yang Y.P., Zhang S.R., Feng Z.-D. (2020a). Holocene moisture variations in the Arid Central Asia: new evidence from the southern Altai Mountains of China. *Science of the Total Environment*, 735: 1-8.
- Zhang D.L., Chen L., Feng Z.-D., Ran M., Yang Y.P., Zhang Y., Liu Q. (2020b). Climatic implications of Holocene peat humification records from the southern Altai Mountains of China. *Quaternary Science Reviews* (under review).
- Zhang P.Z., Cheng H., Edwards R.L., Chen F.H., Wang Y.J., Yang X., Liu J., Tan M., Wang X., Liu J., An C., Dai Z., Zhou J., Zhang D., Jia J., Jin L., Johnson K.R. (2008). A test of climate, sun, and culture relationships from an 1810-year Chinese cave record. *Science*, 322: 940-942.

Sayed Khalil Kohi

Bamyan University, Afghanistan, Bamyan,
e-mail: kohl_khalil23@gmail.com

THE ROLE OF ENVIRONMENT, RELIGION, THINKERS, AND LEGAL KNOWLEDGE IN MAHATMA GANDHI'S POLICY MAKING

Although the theory of non-violence policy has its root in the distant past, but it was first used by India's great leader Mahatma Gandhi to overthrow the powerful British power which took the lead in the world equation and regained India's independence. Many reasons and factors led the Indian leader Mahatma Gandhi to use such a policy in order to free themselves from Girth Britain colonialism at the forefront of his work, other factors like his religious beliefs and thought, the impact of the peaceful, non-violent environment in which he grew up and his neighbors, who believed in the principle of non-violence against all living things. Mahatma Gandhi enjoyed tremendous influence among both Hindus and Muslims in India and tried to reconcile the warring factions. The thoughts of moderate scientists like Tolstoy, Thoreau, and Ruskin, the effects of heavenly religions of Islam and Christianity which advocated gentle moral behavior towards enemies, and the legal knowledge that helped him find peaceful and legal solutions can be mentioned in this paper.

Key words: Gandhi, policy, non-violence, religion, legal knowledge.

Саед Халил Кохи

Бамиан университеті, Ауғанстан, Бамиан қ.,
e-mail: kohl_khalil23@gmail.com

Махатма Ганди саясатындағы қоршаған ортаның, діннің, ойшылдардың және құқықтық білімнің рөлі

Зорлық-зомбылықсыз саясат теориясы сонау ерте заманнан бастау алғанмен, бірақ әлемдік тендеуде Үндістанның ұлы көсемі және ойшылы Махатма Ганди Үндістанға тәуелсіздік алу мақсатында осы теорияны қуатты Британдық державаны құлату үшін қолданғаны тарихтан белгілі. Көптеген себептер мен факторлар Үндістанның сол кезеңдегі лидері және ойшылы Махатма Гандиді өзінің саясатының барысында Британдық отаршылдықтан құтылу үшін осындай саясатты қолдануға мәжбүр етті. Атап айтқанда, оның діни сенімдері мен ойлауы, өзі өскен бейбіт, зорлық-зомбылықсыз ортаның әсері және барлық тіршілік иелеріне зорлық-зомбылық жасамау принципіне сенетін көршілері сияқты өзге де факторлар әсері, оның дүниетанымынан орын алды. Өз заманының ойшылы Махатма Ганди үндістер арасында да, Индия мұсылмандары арасында да үлкен құрметке ие болды, әрі өзінің уағзымымен бір-бірімен жауласушы топтарды біріктіруге ұмтылды. Мақалада Толстой, Торо және Рускин сияқты ғалымдардың ойлары, жауларға жұмсақ моральдық мінез-құлықты насихаттайтын ислам мен христиан діндерінің әсері және оған бейбіт және заңды шешімдер табуға көмектескен құқықтық білім туралы мәселелер қарастырылған.

Түйін сөздер: Ганди, саясат, зорлық-зомбылықсыз, дін, құқықтық білім.

Саед Халил Кохи

университет Бамиан, Афганистан, г. Бамиан,
e-mail: kohl_khalil23@gmail.com

Роль окружающей среды, религии, мыслителей и правовых знаний в формировании политики Махатмы Ганди

В статье рассматривается формирование политики Махатмы Ганди, его идей, а также других мыслителей. На протяжении всей истории люди боролись против своих угнетателей и почти всегда это означало обращение «к топору». Однако в 20 веке Мохандас Карамчанда Ганди предложил другой путь борьбы за свободу и достоинство – ненасильственное сопротивление. В самый жестокий, полный насилия век в истории человечества, каким, безусловно, является

XX в. – только две мировые войны унесли около 70 миллионов человеческих жизней, Ганди как крестьянский идеолог (и психолог по призванию) провозгласил ненасилие в качестве основополагающего принципа отношений между людьми и государствами. Его теория ненасилия сложилась на основе изучения им древних индийских текстов – Упанишад, Бхагавадгиты, Махабхарата, а также Библии и Корана. В учении Толстого преобладали общие идеалы добра и справедливости, личного самоусовершенствования, то в учении Ганди на первом месте стояли конкретные политические цели, связанные с преобразованием Индии из колонии в независимое государство. Если у Толстого основной принцип сформулирован как непротivление злу насилieм, то у Ганди – как ненасильственное сопротивление.

Ключевые слова: Ганди, политика, ненасилие, религия, правовые знания.

Preface

From the beginning of human's history until now, once in a while a great leader and a powerful teacher has emerged who leads humanity from the mire of misery to happiness and bliss. However, it may take several centuries for humanity to find a person who first knows the right way of life himself and then shows people how to live and how to stand against inequality and the loss of rights. In this age, the great Gandhi, the leader of millions of Indians is one of those teachers. He lived humanely, started his struggles with high human morality against the astonishment of the world, his unparalleled policy was able to claim the rights of the Indian people, Witness the victory of human politics against Machiavellian and inhumane policies.

Mohandas Karamchand Gandhi, known as Mahatma, the independence-seeking leader of India, who managed to free the world's second most populous country from British colonialism by using civil disobedience and non-violence policy with the least possible casualties, made his name among the great leaders in history was born on October 2, 1869 in the town of Poor Bandar in Gujarat, India from Hindu parents. Gandhi converted to Hindu-Buddhist and married in the age of thirteen. After finishing school at the age of 19 despite having four children, he left India for going to England to study law there. Shortly after his mother died he left England for South Africa at the age of 24 and after three years of experience in journalism and defense advocacy, he returned to India with the idea of fighting oppression and injustice.

His anti-colonial articles in India caused him to experience prison many times, his struggle against colonialism paved the way for him to lead the Indian National Congress in 1921. He taught soft struggle to his people, and a year after his leadership, his first campaign order was to boycott foreign goods, He remained silent in the face of all the charges against him and was eventually sentenced to six years in prison. Gandhi's length of imprisonment led him

to study the Books of famous scientists such as Roger Bacon, Carlisle, Ruskin, Emerson, Thoreau, and Tolstoy, also austerity such as Stay away from women and vegetarianism became his new habits. The culmination of his struggle was on March 12, 1930, when he called the Indian people to protest the British monopoly on salt and demonstrated the power of the Indian people to the world for the first time in a 200-mile protest to the coast.

Non-violence policy from Gandhi's point of view

Violence means coercion and savagery that involves the brutal use of power within a political unit against the people, state, or political groups. In a comprehensive definition, violence is any physical attack against human existence with the motive of harm, suffering or injury. (Mousavi Jashni, 2016: 103). Political violence is a form of violence whose subject matter is political power, whether it is the acquisition of a political power or the protest for the destruction of a power.

The idea of non-violence has a long history, the supporters of this idea are found among the followers of different religions and spiritual moral figures. Throughout history, such people have grown and lived among the people, but this idea was not considered a way to fight. In the new era for the first time, Mahatma Gandhi was able to create a link between the idea of non-violence as a religious principle and non-violence as a strategy of struggle. In Gandhi's view, nonviolence is not just a religious guideline but can be used as a means of struggle. Thus, Gandhi emphasized non-violent resistance and civil disobedience (Fayuzati et al., 2009: 42).

However, Gandhi does not consider himself a theorist of the policy of non-violence, but says that the policy of non-violence has historically been as long as human history. But in others opinions, especially the Indian scientist and philosopher Rada Krishna Gandhi was the first person to make optimal use of the policy of non-violence. «Gandhi was the

first in human history to extend the principle of non-violence from the individual to the social and political spheres. He was engaged in politics because he wanted to test his non-violent religion and prove its value and validity” (Ranjbar, 2005: 19).

The Indian leader, in order to free his country from the clutches of European colonialism, prescribed a soft struggle and civil disobedience combined with nonviolent politics for his followers, and by using this method, he was able to save a country from colonial domination for the first time in the world. In his view, the policy of non-violence is the greatest force at the disposal of mankind, this force is even more powerful than the destructive weapons that human has created to destroy themselves. In his view, non-violence in its positive and effective conditions means accepting suffering, not accepting the silence and obedient citizenship of the will of the wicked, but means using all the power and spiritual force to oppose the will of the oppressors. (Fayuzati et al., 2009: 145).

According to Gandhi, the first condition for non-violence is to observe justice in all aspects of life, some may think that this expectation from humanity is unfulfilled, but he believes in it. Some may think that this expectation from humanity is unfulfillable, but he believes in it. According to Gandhi, violence does not mean getting free from fear, but it means looking for tools to fight the causes of fear. While there is basically no cause for fear in nonviolence, A nonviolent supporter has the power to be a victim of the highest kind and is thus freed from fear, Because he is not afraid of losing his land, wealth, life and property. Non-violence is when we love people who hate us. Although it is very difficult to act on this great law, but isn't it difficult to act on all the great laws? (Abtahi, 2005: 22).

From Gandhi's point of view, non-violence is a universal principle that does not apply to a hostile environment, the only condition for the successful use of this force is to accept a separate soul from body. this notion is not only a mental notion but must be transformed into a firm belief. As he says «Some friends say that truth and non-violence have no place in politics and world affairs, but I do not agree with this statement. I do not use truth and non-violence as a means of personal salvation, but I want to use it in daily life.» (Tafazli, 1988: 153).

Gandhi considers suffering as the law of humanity and war as the law of predators of the forest, and naturally the impact of extreme suffering will be stronger than the law of the fruitful forest. Nonviolence is a power that anyone, young, old, child, male or female, can use, but only if they believe in God

and cultivate the same love for all humanity in their hearts. When nonviolence is accepted as the law of life, it must be extended to the whole of existence. Love is the most powerful power the world has at its disposal, and at the same time it is the simplest force imaginable. Even the hardest hearts and the most violent ignorance will disappear before the sun, suffering without anger and without malice. (Mousavi Jashni, 2016: 117-118).

He says that if we want to follow non-violence, we should not want to have something on earth that the lowest human beings cannot have. The principle of non-violence requires all forms of exploitation to be avoided. for turning non-violence to an effective force, it must first begin in the mind, because physical non-violence without the cooperation and assistance of the mind and thought is the method of the weak and cowards which does not work. If we have hatred within ourselves and at the same time we claim that we are not committing violence, this sense of contempt will return to us and destroy us. (Dolatabadi, 2015: 111-113).

From Gandhi's point of view, non-violence is not the avoidance of real struggles against corruption and evil, but on the contrary, in his view, non-violence is much more effective in fighting corruption and evil than revenge. He opposes force and violence because when it seems to be useful, its contents are temporary and its harm is permanent. He does not believe that killing all the British would do any good to India. If all the British are killed, millions more would be like the British tomorrow. in fact, it is the Indians themselves who are responsible for the current situation than the British, if the Indians do nothing but good, the British will be incapable of doing bad things. If violence is used against foreign rulers, the Indian people will also be subjected to violence which will hinder the country's progress.

Gandhi's interest in non-violence is superior to the rest of the world. This interest equates only to his attachment to the truth, which is synonymous with non-violence in Gandhi, because truth can only be achieved through non-violence. In this case, he says: «There is nothing in the world that I am not ready to sacrifice it for the sake of my homeland, except for two things, which are truth and non-violence. I do not sacrifice these two versus the whole world because I think the truth is God. there is no way to reach the truth except non-violence. I am not willing to serve India at the cost of sacrificing the truth Because I know that a person who renounces the truth can renounce his homeland and his closest loved ones ” (Tafazli, 1988: 136).

Effective factors in the political policy of Mahatma Gandhi

Many causes and factors, including the thought and belief that was institutionalized in Mahatma, the calm and non-violent environment in which Gandhi grew up, the thought of the moderate scientists that pervaded Gandhi's spirit, and the legal knowledge that explored the way of saving a nation from clutches of colonialism. and eventually the experiences he learned throughout his life led him to avoid disunity and violence in politics and to pursue peace and non-violence. He considered peaceful civil disobedience as the only way to free themselves from the clutches of British colonialism, he mobilized his nation in this way until finally his soft actions, thoughts and activities benefited, and the Indian nation witnessed their independence from the clutches of British colonialism. In his approach for India's independence, Gandhi had the highest human morality, which was the denial of violence, the equality of all nations and races, freedom, self-sufficiency, and the struggle for justice. Among the factors that had a significant impact on Gandhi's political behavior are the following:

Religion:

Gandhi was firstly a devout Hindu and a believer in his community. Gandhi's life had root in the Indian religious tradition, which was always in search of truth, with an extraordinary respect for life. Regarding his beliefs and thoughts, he says: "I have to go with God who is my only guide and lord. He is a very jealous lord and does not allow anyone to share in his power. If I did not feel the presence of God inside me. Every day I faced such gloom and suffering that I would go crazy with despair and my destiny would change to falling myself in the Hooghly River" (Tafazli, 1988: 117). Life, in his view, was a divine gift that should not be taken from any living thing. He was searching for the truth all his life and did not stop searching for the truth. He says about this "My life, movement and all my being is to pursue this purpose" (Tafazli, 1988: 2). The main principle of avoiding the persecution of living beings is called Ahimsa among the people of India. According to this principle, the believers of this religion are committed to avoid persecuting every living thing and eating meat, and consider eating animal meat as an immoral act (Tawfiqi, 2012: 30). According to this principle, Gandhi, who is a follower of the Hindu religion, has also avoided persecution of living beings and has also refused to eat meat. He was once stimulated to eat meat under the influence of one of his classmates, because, according to his friend, the

power of the Europeans stemmed from eating meat, but he became so upset that he even thought the sheep was calling Ba Ba in his stomach. This was the first and last time he ate meat.

The cornerstone of Gandhi's moderate character was the religion he followed and inherited from his ancestors. Due to following Hinduism and Buddhism tradition, He avoided eating meat, women, and wine to save himself from the captivation of life by the attractions of life He sees religion as the reason for being drawn into politics because in his view, in order to face the spirit of truth that pervades the entire universe, he must love even the smallest of creatures equally as himself. The one who has such a desire cannot live a life of duplicity from any of the fronts, he says in this regard «My intense interest in the truth led me to the world of politics, without any hesitation and at the same time I humbly say that those who say that religion has nothing to do with politics do not really know what religion means. Without purifying our souls, it is impossible to unite ourselves with all living beings, and without this self-purification, the implementation of Ahimsa law will be a meaningless way.» He continues «Naturally, religion must have influence and spread in each of our actions and behavior» (Tafazli, 1988: 101-102). He also says about religion and adherence to it in all affairs of life: «I cannot live without religion even for a second. Many of my political friends are disappointed with my situation because they say that my politics also comes from religion» (Ibid: 118). As mentioned above, he puts not only politics but all activities of life in harmony with religion and dislikes the separation between activities of life and religion. In his view, every action should not be done without religion, especially politics, which is considered absolute filth without religion. «Every action and activity of a man must come from his religion, because religion means attachment to God, that is, God's rule over you. In my opinion, politics separated from religion is an absolute filth that should always be avoided» (Tafazli, 1988: 119) For the first time, Gandhi under the influence of moderate Hindu religion was able to challenge the violence and Machiavelli policy which was used by almost all the people of the world to achieve their goals by the policy of non-violence and Proved to the world that asking for the right is not only necessary for war and bloodshed, but can also be achieved through non-violence.

Environment and neighbors:

From a religious point of view, Gandhi belongs to the Vaishnava tribe, which is a branch of Hinduism (Ranjbar, 2005: 19). In the neighborhood and

living environment of him and his family many of the Jane's branches were lived. Jane's followers refused to kill soul owners under any circumstances, and not harming the living beings was counted as their religious principle. At first, this sect considered it unlawful to wear clothes, but later they were divided into two parts – naked and White clothes. Gandhi went under the influence of environment and neighborhood of this sect and put aside his Sewed clothes and started to Only wear some White cloths. according to Jane's beliefs that salvation is in the two principles of austerity and avoiding the persecution of living beings (Tawfiqi, 2012: 42) He resorted to harsh and exhausting austerities and continued to resort to soft politics and non-violence in order to accept the principle of non-persecution of living beings.

Thoughts of moderate thinkers:

Gandhi was greatly influenced by the views of moderate thinkers such as Roger Bacon, Carlisle, Ruskin, Emerson, Thoreau, and Tolstoy. In his struggle for justice, he used their thoughts and ideas. Restricting Gandhi's thoughts foundations only in the East and in his religion and environment is a real persecution to this great superman. He himself says in this regard: "consider Thoreau as my teacher who, through his studies in the book (The Duty of Civil Disobedience), has scientifically stated what I did in South Africa. Britain gave me Ruskin, whose book (until recently) transformed me overnight from an urban lawyer to a remote suburban in Durban. The village was six kilometers away from the nearest railway station. Russia gave me Tolstoy, he was a teacher who gave me a solid and logical basis for non-violence. Tolstoy sanctified and affirmed my movement while he was still a child, while I was still learning from the wonderful facilities that the movement provided. Tolstoy in his letter to me, predicted that I would be the leader of a movement that was destined to bring a path-breaking message to the deprived and suffering people on the earth" (Tafazli, 1988: 81-82).

When Gandhi was Involved in political struggles, Thoreau's book called – Civil Disobedience reached out In the second round of Gandhi's imprisonment and studied it, The book, which was considered a scientific confirmation of Gandhi's ideas, helped him use Thoreau's experience to explain his activities and struggles to English-speaking readers The only difference between Gandhi's satirists and Thoreau's civil disobedience was that Thoreau did not accept the use of non-violence in all circumstances, but Gandhi called for non-violence under any circumstances. Tolstoy, another teacher of Gandhi,

considered goodness to be the best tool for fighting evil, and the idea of perseverance in the face of evil and love of fellow human beings was at the core of Tolstoy's philosophy. Like Gandhi, Tolstoy ignored the possibilities of life to find the truth and was doing his own works himself instead of employing others for his works. Tolstoy did not smoke or drink or eat meat. Gandhi Following Tolstoy, believes that the Satyagraha (denial of violence) seeks to defend truth by self-purification. One of the most important signs of Tolstoy's influence in Gandhi is the condemnation of European civilization (Ranjbar, 2005: 22).

Gandhi even considers the use of non-violence policy as blessing of Tolstoy to him, he says in this regard "Forty years ago, I was going through a critical period of doubt, and at that time I came across Tolstoy's book, The Realm of God's Kingdom in you. This book had a profound impact on me. This book ended my failures and made me a fan of Ahimsa or non-violence "(Tafazli, 1988: 308).

John Ruskin's book (This Last) had profound impact on Gandhi, it was useful for growing social, political, and public happiness in Gandhi. The name of this book is taken from the story of the Bible, in which a person hires a worker from the beginning of the day until the evening for one coin. After an hour, he hires another worker with the same wage, every hour later he hires a worker with the same wage until the last worker who has worked only one hour gets the same wage. This action was objected by the first worker, but the employer tells him that it does not concern you because you had agreed with me. According to this article Gandhi, like Ruskin, believes that individual happiness is not possible without the happiness of all. Gandhi even wrote the book Indian Independence under the influence of the thoughts of scholars such as Thoreau, Ruskin and Tolstoy and the contents of this book show that the influence of the above scientists in his thought is extremely strong (Ranjbar, 2005: 22).

The influence of religions such as Islam and Christianity:

In addition to being a Hindu believer in God, Gandhi was influenced by the other major religions of the world, and these influences further fostered a spirit of soft struggle in him. He was greatly influenced by the study of the books of the Bible and Noras by Adwin Arnold, and his soft political outlook was largely derived from these studies. Tolstoy's Books was another spark of thought that institutionalized Gandhi's body and soul. He was a Hindu believer who did not accept religion unconditionally and outside of rational reasoning

and understanding. For this reason, even for a while in his life, he became interested in Christianity and fell in love with Jesus Christ. But there were also unacceptable points in the religion of Christ that he could not fully accept Christianity, just like Tolstoy, a Christian who was critical of Christianity. Tolstoy believed that truth is the essence of religion and this essence exists in the five commandments of Christ, one of them is (you will not resist evil with violence) (Ranjbar, 2005: 21). Gradually, when Gandhi became acquainted with Christianity, he became interested in Jesus' teachings on nonviolence, but the mistakes of Christianity caused him to reject Christianity. For Gandhi, the question arose as to why Jesus was only the Son of God. Every human can be a child of God. He says in this regard "In my opinion, Christ is also one of the great educators and teachers of the world. Certainly, in the eyes of his sincere followers, he was the only Son of God, but I do not have to believe that, yet he is not less influential in me like in others. because I consider him as one of the sons of God. Christ was the closest person to God in his time" (Tafazli, 1988: 78).

Although he had numerous Muslim neighbors in India, he became acquainted with Islam through Western books. Studying the book of Muhammad and his successors by Washington Ironic made him be fascinated by the Prophet of Islam and learned the traces of asceticism and courage from these studies. In addition, he had detailed studies on the life and uprising of Imam Hussein and used it in his political behavior, as he says "I read the life of Imam Hussein, the great martyr of Islam, carefully and paid enough attention to the pages of Karbala. It is clear to me that if India wants to be a winner country, it must follow the pattern of Imam Hussein" (Imam Hussein from Gandhi's point of view, 2010: 4278 ID News).

Also Hinduism, which Gandhi was a believer in and the themes of the Upanishads also had a great impact on Gandhi's spirit and performance and introduced the thesis of non-violence as a way to fight for him. (Taghipour, 2008: 1-2).

Legal knowledge:

Legal knowledge paved the way for Gandhi to achieve his great goal which was following India's non-violence policy and India's independence. If Gandhi did not know anything about Law, he would surely be looking for ways other than using the power of law to pursue a policy of nonviolence. he Studied British law properly and clearly understood the problems facing the Indian people, especially those living in South Africa. He became famous

for the first time in the face of a lawyer and was able to attract a large number of people. Gandhi's legal knowledge made him appear as an oppressed colleague in South Africa and India, and in this way his thoughts and ideas spread among the people of India and the people got to know him and the way was paved for his non-violent thoughts. Legal knowledge also led him to apply his right of civil disobedience against the British rulers, and every time he was imprisoned, the reason for his imprisonment was nothing but slander and defamation against him, which naturally ended to the detriment of the British Government of India and favor of Gandhi. Gandhi's legal knowledge, which laid the groundwork for serving his Hindu compatriots in South Africa, made him welcomed by the people as a hero when he returning to India (Kandahari, 2008: 724).

Conclusion

Gandhi, the great and nationalist leader of India, took a method that was unprecedented in human history to free themselves from the clutches of British colonialism. Gandhi's political strategy for India's independence and liberation from the yoke of captivity is derived from the sources and components that have greatly influenced his life and thought, and they are as following:

Gandhi was a religious person and a person who believed in Hinduism. Since the nature of the Indian religion tends to be soft and non-violent, Gandhi was also influenced by this tendency and adopted a policy of non-violence in his struggles.

Gandhi was influenced by moderate thinkers such as Tolstoy, Ruskin, Thoreau, and others who supported the scientific principles of Gandhi's thought in terms of soft politics, and acted in his political life according to their instructions. As a result, he was able to turn soft politics and non-violence into action from theory and make himself the champion of this field.

Celestial religions such as Islam, Christianity, and legal knowledge were other components that greatly influenced Gandhi and made him more serious in his determination to fight nonviolently, and eventually triumphed.

Although Gandhi could have won by using the violent method sooner than he could by using the policy of non-violence, but Gandhi's moral principles and commitment did not allow him to resort to this method and respond to violence by violence.

References

- Abtahi Seyed Baqer (2005) Moral values from the perspective of Imam Khomeini and Mahatma Gandhi, Persian sugar, No. 31.
- Barzin Massoud (1335) Gandhi Lawyer, Tehran, Bina.
- Dolatabadi, Amir Azimi and Saeedeh Davari Moghadam (2015) A Study of the Differences and Similarities in the Lifestyle of Revolutionary Leaders (Imam Khomeini, Mandela and Gandhi), Matin Research Journal, 20th Year, No. 79.
- Gandhi (1346) Gandhi Lawyer, Bar Association, No. 105.
- Gleblum Tria (1342) Gandhi the Saint or Politician, Journal of Thought and Art, No. 6.
- John Vargis Vilanilam (2003) Mahatma Gandhi's view on higher education and its reflection in the 21st century, translated by Tawfiq Sobhani, Peyk Noor Magazine, No. 1.
- Kandahari Ahmad (2008) Gandhi (world celebrities) Bija, immigrant.
- Mousavi Jashni, Seyyed Sadr al-Din and Mohammad Moin Golbagh (2016) A Comparative Study of the Approach of Imam Khomeini and Mahatma Gandhi to Non-Violence, Matin Research Journal, Vol. 18, No. 71.
- Naghipour Mansour (2008) A brief look at the life and thought of Mahatma Gandhi and his civil disobedience in the struggle against colonialism, Ferdowsi Magazine, No. 74.
- Ranjbar Abolfazl (2005) Legal and philosophical foundations of the right to civil disobedience from the perspective of Mahatma Gandhi, Allameh Magazine, No. 7.
- Sobhani, Tawfiq (1998) List of Persian Manuscripts Gandhi-Mumbai Memorial Library, Library, Office 28-29.
- Shajara (Bita) The Best Fear I Learned from Gandhi, Armaghan Magazine, Volume 26, Number 2.
- Tafazli Mahmoud (1988) Mahatma Gandhi: All people are brothers, Ch 8, Tehran, Sepehr.
- Tawfiqi Hossein (2012) Introduction to Great Religions, Ch 15, Tehran, Samat.
- Imam Hussein from Mahatma Gandhi's point of view, 7/7/2010, 11:20 AM, news ID 4278, <https://www.afkarnews.com>. (Date: 01.05.2020).

M. Egamberdiyev *, D. Taldybayeva

Al-Farabi Kazak National University, Kazakhstan, Almaty,

*e-mail: mirzahan.egamberdiyev@gmail.com

IDENTITY PERCEPTION IN CENTRAL ASIA AND NATION-STATE BUILDING: CASE OF UZBEKISTAN

The Central Asian states since their independence in 1991 became the area of interest of regional studies of International Relations. The fact that the Central Asia is a “heartland” of in the geopolitical sense as it was defined by the English geopolitical expert G. Mackinder, its location in the so-called “World Island” and as well as its geographical location are the main factors determining the place of the region in international relations system. The nations living in the region of Central Asia, which were dominated by the great empires in history, has experienced a number of difficulties during the transition period of the post-Cold War era such as nation building, national identity perception and state building.

It is important to understand the difference between the national identity perception of Kazakhstan, Kyrgyzstan, Uzbekistan, Turkmenistan and Tajikistan, which were imposed externally during Soviet times, and the national identity concept they acquired with independence. In particular, it is a serious necessity in terms of regional integrity and security to examine the factors that are important in the state building process in Uzbekistan.

Key words: Central Asia, Identity, Nation, Nation-State Construction.

М. Эгамбердиев*, Д. Талдыбаева

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.,

*e-mail: mirzahan.egamberdiyev@gmail.com

Орталық Азия және ұлттық құрылыс мәселелерінде бірегейліктің қабылдануы: Өзбекстан мысалында

1991 жылы тәуелсіздік алғаннан бастап, Орталық Азия мемлекеттері халықаралық қатынастарды аймақтық зерттеуге қызығушылық тудырғаны тарихтан белгілі. Белгілі ағылшын геосаяси маманы Дж.Макиндер Орталық Азияның мемлекеттері геосаяси мағынадағы «жүрек» екендігін айқындаған. Оның пікірінше, Орталық Азия мемлекеттерінің жер шарының «әлем аралы» деп аталатын жерінде орналасуы, сондай-ақ оның географиялық орналасуы аймақтың халықаралық қатынастар жүйесіндегі орнын анықтайтын негізгі факторлар болып табылады. Тарихта ұлы империялар үстемдік еткен Орталық Азия аймағындағы мемлекеттерде өмір сүретін халықтар қырғи-қабақ соғыстың аяқталуынан кейінгі өтпелі кезең ішінде ұлт құру, ұлттық бірегейлікті қабылдау және Тәуелсіз дербес мемлекет құру, оны қазіргі заманғы әлем тарихындағы мемлекеттермен тең қалыптастыру сияқты бірқатар қиындықтарды бастан өткерді.

Кеңес Одағы кезінде Орталық Азияның Қазақстан, Қырғызстан, Өзбекстан, Түркменстан және Тәжікстан сияқты мемлекеттерінде ұлттық бірегейліктің қабылдануы мен тәуелсіздік алғаннан кейінгі ұлттық бірегейлік концепциясы арасындағы ұғымдардың айырмашылығын түсіну маңызды. Атап айтқанда, аймақтық тұтастық пен қауіпсіздік тұрғысынан Тәуелсіздік алғаннан кейінгі Өзбекстандағы мемлекеттік құрылыс процесінде маңызды факторларды зерделеу қажет.

Түйін сөздер: Орталық Азия, бірегейлік, ұлт, ұлттық-мемлекеттік құрылысы.

М. Эгамбердиев*, Д. Талдыбаева

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы,

*e-mail: mirzahan.egamberdiyev@gmail.com

Восприятие идентичности в Центральной Азии и национальном строительстве: на примере Узбекистана

Государства Центральной Азии с момента обретения ими независимости стали областью интересов региональных исследований международных отношений. Тот факт, что страны Центральной Азии являются «сердцем» в геополитическом смысле, как это было определено английским геополитическим экспертом Дж. Макиндером, его расположение на так называемом

«острове мира», а также географическое положение являются основными факторами, определяющими место региона в системе международных отношений. Народы, живущие в регионе Центральной Азии, в котором доминировали великие империи в истории, испытывали ряд трудностей в переходный период, в эпоху после окончания холодной войны, таких как построение нации, восприятие национальной идентичности и государственное строительство.

Важно понимать разницу между восприятием национальной идентичности в странах Центральной Азии, таких как Казахстан, Кыргызстан, Узбекистан, Туркменистан и Таджикистан, которая была навязана извне в советское время, и концепцией национальной идентичности, которую они приобрели после обретения независимости. В частности, с точки зрения региональной целостности и безопасности крайне необходимо изучить факторы, которые важны в процессе государственного строительства в Узбекистане после приобретения независимости.

Ключевые слова: Центральная Азия, идентичность, нация, национально-государственное строительство.

Introduction

Since the day they declared their independence, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Uzbekistan, Tajikistan and Turkmenistan, the Central Asian states, started the process of identity construction. In the meantime, it is important to note that there are also external factors in the identification of the Central Asian nations. The role of identity perception imposed during Soviet times has a great role in the process of state building. In other words, in the nation building process, there were some internal problems as well as external factors. In the meantime, it is possible to say that peoples living in Central Asia as a result of Soviet policies of Soviet identity construction has very weak perception of nation. Concerning the internal problems, the states in the search for post-independence identities, faced the problems such as religion, language and tribal identities. These problems, which prevent the establishment of the new Central Asian republics as national states, have caused some problems in the nation-building policies. The first of these problems is the borders between the Central Asian republics drawn in the time of the Soviet Union which were drawn only for political purposes without taking into consideration the ethnic identities of the people of the region. In other words, there is the Uzbek region remained within the borders of Kazakhstan and while there is the Kazakh regions in Uzbekistan. The same can be said for Kyrgyzstan, Uzbekistan, and Tajikistan. The Fergana valley with its multiethnic composition is another problem of the region. These problematic boundaries have drawn a border in the minds of the Central Asian nations as well. The identity perceptions, which were adopted in the Soviet times with the emphasis on ethnic and cultural differences, from time to time have caused ethnic conflicts between the states of Central Asia. For this reason, the states in the region have initiated and have taken various steps both in their internal politics and in the process of establishing an identity

in the regional integration processes. The perception of identity in the Central Asian countries is always of interest to the experts doing research on the region. In the modern international relations system or in the process of globalization, the study of identity as one of the factors that nation-states are based on is a result of a state policy to protect nation's own existence. As İkbal Vurucu argues in his book that it is a result of modernism that identity became an object of research in cultural sciences as a problem. (Vurucu 2010: 32)

As usual, the newly established state needed a new collective identity of its own. Collective identity, in modern sense, reflects the peculiarity, feelings of belonging, consciousness, emotion and uniqueness of an ethnic group (ethnic communities) in a given area (territory). In this context, language, culture, religion, history, living space, material conditions as well as common memory, experienced and internalized past is very important. (Alakel 2011: 14)

In the process of globalization, while nation-states have been losing their existence as the actors of international relations, the role of state-building and identity, in the process of integration or, in correct terms, in the process of "unsuccessful integration" among the Central Asian republics, are increasing. Nation-state, as a political organization model for almost all countries of the present international relations system, has developed differently in the process of state building in Central Asia due to the historical, cultural and traditional characteristics of the region. Why the article deals with the case of Uzbekistan is due to the fact that the country has the most homogenous population, demographically the population is increasing very rapidly, was able to conduct a successful national policy in terms of constructing its own culture and language from the first years of independence in comparison with other regional states. Because the new nation-states were the product of Stalin's national policy, the au-

tocratic governance structure of the Soviet Union was influential in shaping the basis of the nation-state building of the Central Asian countries since beginning. At this point the truth is that the nation-states in Central Asia, the administrative structure based on the authoritarian regime that developed and institutionalized in parallel with its birth, and its transformation are the main axes of political and legal change after independence.

1. Theoretical and Conceptual Framework:

To the question of why we should use a theory in an academic study, Waltz, who is the most cited theoretician of international relations, states: Theories can explain laws, but they can never prove reality. The theory, in addition, defines terms and concepts by proposing assumptions for research, and helps research by pointing out the relationship between them. In this context, since the only studies appropriate to the standards of philosophy can be called as science, the theory helps us how to achieve what is necessary without drowning in details. (Nogayeva 2011: 13).

Identity

Identity in international relations theory is a central phenomenon that constitutes “the cultural basis” of the method and explanation style it uses to understand the world. While in modern times, this phenomenon was revealed as the East-West, modern-traditional, scientific-traditional etc., the war between civilizations today is functioning as the epistemic founding element of discourses such as cultural globalization, Islam as an enemy, terrorist, and “the other. (Keyman 2012: 41)

Identity is the characteristic features that determine the personality of a person or the difference of a group from the others. (Kekevi 2012: 1185) In this context, language, culture, religion, history, living space, material conditions as well as common memory, lived and internalized common past is very important. (Alakel 2011: 14) In this respect, although Central Asian states from outside are defined as nations that have common culture, history, religion and similar characteristics, they have different conception of identity that excludes each other. For this reason, the identity perceptions of the Central Asian nations are not alike and each nation sees itself as different from the other. In an environment where globalization, which influenced the international system as a global trend in the post-Cold War era, and erased the lines of distinction between national and international fields, and when the classic nation-state necessitated the new post-modern redefinition;

the state building and national identity construction processes of the Central Asian republics, which gained their independence by the dissolution of the Soviet Union, are accompanied by the fundamental contradictions and disputes contained in this general context. (Musaoglu 2009: 469).

Nation-State

Although the concept of nation-state has been explained by intricate events from the historical medieval age, it is a general acceptance that it emerged legally in the first half of the eighteenth century. (Uğuz 2016: 128) Nation-state is a political form established by a human society with the same ethnicity, cultural motifs and historical background. (Uğuz 2016: 129) The nation-state model was first introduced in France at the end of the eighteenth century, and has spread globally since the second half of the twentieth century. It is possible to say that the states which have existed for nearly two centuries have been taking the form of nation-state and this is also true for Central Asian countries. (Khairmukhammedov 2008: 1) But in order to make the definition of the nation-state, the concepts of nation and state must be dealt separately.

There is no clear definition of the concept of nation which is generally agreed on. The reason for this is the multidimensional and flexible nature of this concept. Explaining the cultural, political, economic and psychological dimensions of the concept of nation within these fields by experts of these fields also makes it difficult to define concept. For example, while Benedict Anderson, a US political scientist, defined the nation as an imagined political community that is imagined as both inherently limited and sovereign, thus bringing a political explanation, British sociologist Anthony Giddens elaborated sociological approach and defined nation as a unity that is subject to a holistic rule, controlled by the internal elements of the state apparatus and as well as by other states and established on the territory determined by certain borders. (Çağlar 2018: 62)

Bernard Lewis says that the word “millet” came from Aramaic word “milla”, literal meaning is “a word”, which historically acquired the meaning of “a group of people accepting a holy book.” In line with the religious meaning in its etymology, the word, nation “refers to human societies who believe in the same religion, while the word “ulus” from Mongolian origin which is used as an equivalent of the concept of nation refers to a different ethnic group. Roskin, on the other hand, claims that the Latin word nation (unlike its current meaning) means the common genealogy. In the contemporary Latin dictionary “nation” has the meaning of birth, race, and

class. The word and the concept of “nation” are centered on political and philosophical individualism and it has a meaning only in modern democracies. In this sense, the nation is a phenomenon belonging to the modern period and has gained meaning with modernism. From a sociological point of view, nation refers to the process of standardization of local cultures that is consolidated as an upper culture by the support of central government together with the overlapping processes of cultural, economic and political systems on the same sphere of culture and sovereignty. From political point view, the nation represents both a group formed as a community of individuals and a political individual vis-a-vis other nations. According to Michel Foucault, in the historical process, the state is no longer expressing itself as a subject, but something else stands out as the subject of historical narrative. The name of this thing is nation. Concepts such as nationality, race, class are evolving around this concept of nation. (Aydin 2018: 232)

There are three different theories about the definition and formation of the nation. The first is the modernist approach that sees the nation as a “constructed community” which was a result of the economic changes in the West. The second is the Primordial approach which sees the nation as a “given” phenomenon. The third is the ethno-symbolist approach which stand between the modernist approach and the primordialist approach. (Kaya 2012: 355)

In order to categorize the studies carried out to make the definition of the state, we can say that five different definitions have been made that highlight the different dimensions of the state; i. legal/legitimate dimension, ii. historical dimension, iii. sociological and anthropological dimension, iv. political dimension, v. philosophical and normative dimension. The perception of the state emphasizes the different aspects of the state. Therefore, the definition of the state is diversified according to the preferences of the person making the definition. However, it is widely accepted that the state has traditionally been defined in constitutional law or political science by three elements. According to this definition, which was first conceived by Georg Jellinek in 1900 and also known as the Three-Element Theory, state is a form consisting of a human community, land/geographic area and sovereignty. The Montevideo Convention on the Rights and Duties of States, signed in 1933, has a significant share in widely acceptance of the definition in the studies of International Relations. According to the article 1 of the Convention, which is signed by twenty states, it is considered to be the four qualifications that the state must bear

in order to be accepted as a subject of international law. These are listed as the permanent population, the boundaries of the space (territory), the government and finally the capacity to be engaged with other states (recognition). (Özlük 2012: 74)

After the definition of the nation and the state separately, it is easier to define the nation-state. The nation-state is the state model of individuals, which is organized according to the principle of self-determination and national institutions. The nation-state is the political form of the human community with the same ethnicity, cultural motifs and historical background. (Uğuz 2016: 129)

When the details of the nation as the social background of the nation-state are analyzed, it is seen that the political authority aims to integrate community through the elements such as culture, history and origin and especially by means of common language. (Khairmukhanmedov 2008: 28)

As we know, there are two types of nation-states: federal states and unitary states. In a sense, federal states are less nation-states due to the fact that they are less centralized.

Historical Background of the Research Subject

Efforts to create national identity in Central Asian nations go back to the Tsarist Russia period. The 1917 Revolution in Tsarist Russia revived the sense of freedom and national identity in Central Asian Muslims. On 2 November 1917, the Bolshevik government adopted “the declaration on the rights of the peoples of Russia”. In this declaration, equality of all peoples and national sovereignty are mentioned. The Central Asian intellectuals and politicians attempted to establish their national state by benefiting from the rights and law that the declaration provided. (Tacibayev 2012: 192) With the initiative of the politicians and intellectuals of the region, with the help of the local politicians in the region, firstly, within the Russian Federation, in May 1918, then within the USSR, the foundation of the Turkistan Autonomous Soviet Socialist Republic (30.04. 1918-27.10.1924) was laid. (Tacibayev 2012: 192) In other words, the attempts to create national identities in these states started in the period of Tsarist Russia, Russian Federation and then in the USSR. In March 1920, the Regulation on Turkestan Autonomy” was published by the Central Committee of the Russian Communist Party. According to the regulation, Turkestan is an autonomous republic of the peoples which is divided to provinces according to the economic and family lifestyles and national groups and is called as “the Turkestan Autonomous Republic of the Russian Soviet Federative Socialist Republic”. On 11 April 1921, the Autonomous Re-

public of Turkestan was registered as the Turkistan Soviet Socialist Republic with the decision of All Russia Central Executive Committee. This document is of historical importance in the development of Turkestan people as the national Soviet republic. The Turkestan republic has been a multinational republic where nations such as Uzbek, Turkmen, Kazakh, Kyrgyz, Tajik, Karakalpak etc. live together. However, the Communist Party regime redefined the definition of the peoples of Central Asia with the identity of Turkistan because of its own Pan-Turkic phobias. The definition of nations with Turkic identity under the name of Turkistan was considered to be a great danger for the Soviet Union. Therefore, the regime set the purpose of adopting Central Asian states as separate and different identities such as the Kazakh Soviet Socialist Republic, the Uzbek Soviet Socialist Republic etc. The geographic boundaries of the states have been drawn with the intention of triggering the possible conflicts between the regional states in terms of ethnicity and identity in the future.

According to Özgün Erler, Central Asian countries have not experienced the pains and struggles of state building in their natural process. They were established as a state by the Soviet Union in the 1920s and their organizational structures were established under the umbrella of the unity. Without a struggle for freedom, they gained independence as a result of the spontaneous dissolution the union and sudden withdrawal of Russia in 1989. There was no struggle here either. In this context, it is very difficult to explain the new nation-states that emerged with the dissolution of the union by the formation of the Western type nation-state, which is a product of capitalism and modernization. In the West, nation-states have emerged as a result of certain struggles and conflicts. Each country established its national unity through a long process. The starting point of these processes is industrialization and capitalism. The cultural homogeneity required by the capitalist system became possible by the organization of the nation-state after the industrial revolution. Nationalism was born as a requirement of this process, which began under the leadership of the bourgeoisie. In order to achieve industrial development, it was necessary to keep human communities together under the umbrella of the nation state, which was possible with the ideology of nationalism. In the Soviet Union, in the communist system which has a completely different logic and internal operation, these processes did not evolve in this way. Nationalist movements in Central Asian countries have also gained momentum on the basis of “re-building of nation” and have shown a tendency to develop

along with the efforts of these countries to take part in international politics as independent actors. Ethnic nationalism is dominant in Central Asia in micro level. The development of separate sub-identities and micro-nationalisms undermine national supra identities. In this region, apart from the fact that there is ethnic interlocking from one state to another, the fact that sociological structures such as family, tribe and clan, which were strengthened by the Soviet practices, cannot be broken and the effect of Islam on social organizations make it difficult to achieve national unity. The people in the region tend to identify themselves with their family, tribe and clan affiliations. This reality makes it difficult for the countries of the region to consolidate their peoples around common feelings, thoughts and purposes. (Erler 2007: 137)

The social and political policies implemented during the Soviet Union also help us understand the structure that exists in the region today. The national and ethnic identities living in the region were suppressed by the dominant Soviet socio-economic system and ideology whose objectives and policies were “to create upper identity” and “unite all nations under one system”. The development of local languages and education in these languages were not allowed in the union republics, higher education was predominantly given in Russian, national languages could not be used as an official language, and ethnic composition was changed by placing Russian populations in each republic, the country’s rulers were chosen from those who showed high commitment and loyalty to the Central Communist Party and the Soviet Union. Only with the dissolution of the union, the “Soviet upper identity” was eliminated and a vacuum emerged. This evaluation leads to an assessment that the ethnic identities that were suppressed previously appeared on the grounds after the ideological changes occurred and the vacuum emerged, and that the nationalist movements in Central Asian countries should be examined within this framework. (Erler 2007: 138).

According to Oliver Roy, the logic of the new states was to invent a legitimacy that was absolutely nationalistic, but not broken from the Soviet era, which was part of their legitimacy because of the birthplace of new republics. After independence in Central Asia

there is an attempt to purify the society from the impacts of the Russification, which was carried out politically and sociologically during the Soviet era. One of its natural consequences or methods is nationalism. Language policies play an important role respect. Oliver Roy, who described the post-

independence nationalism orientation in Central Asia “the invention of the national state”, says the following about language policies: “To be able to pursue a career before independence, regardless of ethnicity, the person had to graduate from Russian schools. The levels of these schools were higher. Russian was prestigious and management language. Although Russian language continued to maintain its weight after independence, national languages came to the fore. Support for national languages continued ranging from reforms to the change of the alphabets. In these efforts, the main axes were de-Russianization and nationalization. Within the framework of these policies, it was tried to purify the national languages from Russian and to expand their use. After changing the flag, national anthems and coat of arms, which are the main symbols representing the independent state, the names of institutions, roads, streets and administrative terminology were changed. An attempt was made to create a terminology based on ancient Turkic language. After the independence, each republic accepted their national language as the official language and the language of education. In addition, the obligation to learn these national languages was introduced in all schools. As a result of these practices, the number of people who know national languages is increasing in these countries.

With the collapse of the USSR, Uzbekistan, Kyrgyzstan, Kazakhstan, Tajikistan and Turkmenistan, the five republics of the region were established, and nationalization processes started. However, the boundaries of these states were drawn without regard to ethnic realities, homogeneity and historical identities. After the independence in early 1990s, during the processes of nation and state building, because of these borders which were drawn with strategic and political purposes and irrelevance of land and ethnic group new problems emerged. The result of this effort, which Graham Fuller described as the ethnic engineering, was the emergence of a toxic mixture of local (tribal), national (ethnic), and religious connections. These practices deepened the differences between peoples and their identities in the region and the rising nationalism in the republics that gained independence after the collapse of the Soviet Union caused ethnic tension and competition among these republics. (Erler 2007: 138).

The linguistic policies that form the basis of the Soviet Union’s nationality policy have been designed as the most ambitious social engineering project of the Soviet power in respect to the covering its space and the ideology. However, the development of nations and national identities as an inter-

mediate stage in the process of creating communist society and the elimination of them in the final stage have not been achieved in Soviet times. The nationality policy of the Soviet Union, which contained dialectical contradictions such as pluralism/individualism, idealism/realism and nationalism/internationalism, led to the emergence of distinct nationalities and nations who internalized their differences in the process, instead of creating “*homo sovieticus*”. Thus, the process of distancing of the nations from each other as a result of nationalities policies which aimed at creating separate nations in the Soviet period despite their common past has continued after independence. (Musaoğlu 2009: 263).

Because the new nation-states were the product of Stalin’s nationality policy, the autocratic governance structure of the Soviet Union was influential on the nation and state building process in the Central Asian countries. At the present stage, the fact is that the nation-states in Central Asia, which are based on the authoritarian regime that developed and institutionalized in parallel with its birth, and its transformation are the main axes of the post-independence political and legal change.

2. Perception of Identity in Central Asia

The Central Asian people, which was culturally, ethnically, economically and occasionally politically connected to each other for centuries, was in search both in its foreign policies and internal political processes in order to preserve its existence in the globalization process that began with the end of the Cold War. In the early years of independence they were in the search for a direction in foreign policy, while in domestic politics they tried to create a variety of programs and laws to define their national identity. National culture, language, religion, literature, tradition and music, if necessary, shortly, all of these elements constitute national identity. Central Asian states needed an integration whether they it is cooperation in various fields among themselves or developing relations with external actors. In the first years of independence, high-level institutions and individuals of states advocated that this integration process first of all had to be based on national values. There was already a common sense of regional identity for Central Asia in the perception of the vast majority of external actors. The reasons for this are the similar political and economic trends, similar language, history and tradition, and consequently the same religion in the five republics of Central Asia after the collapse of the Soviet system. The fact that the Central Asian republics are

bordering with Afghanistan left Russia and other countries in serious hesitation in terms of security especially due to the common shared religion in the region. Because the nations living in Central Asia, formerly perceived as Soviet citizens by external actors, were more likely to fall in to the influence of false religious movements in the process of reviving and accepting the once-forgotten Muslim identity. However, we should not ignore the fact that even during the Soviet regime religion was one of the important factors that keep the peoples of Central Asia together. Since this factor may disturb external actors in the post-independence period, the Central Asian republics prioritized the creation of national consciousness and state building prior to the definition of religious identity. Apart from this, regional states aimed to improve nationalism with state decisions. In this respect, language reforms and alphabet changes have been made.

When the issue of identity perception is analyzed in the Central Asian republics, foreign policy strategies of the regional countries and the political power of the states cannot be ignored. In particular, the perception of sub-identity and upper identity of the regional states is reflected in the decisions taken in foreign policy. Since the early years of independence, the competition between Kazakhstan and Uzbekistan in the region has been included in this understanding of identity. The former President of Uzbekistan, Islam Karimov, proposed to use the historical name of Turkestan in order to ensure the integrity of Central Asia and to construct the common identity. In this context, we see that the formation of an identity based on Turkic and Islamic identities supports Turanism. On the other hand, Kazakhstan's President Nursultan Nazarbayev by introducing his Eurasianism argued that Central Asia is located at the intersection of Europe and Asia and supported that the regional identity was less Turkic and Muslim. (Laruel 2013: 7).

3. The Foundations of the Nation-State Building Process in Uzbekistan

Uzbekistan which is geographically located in the very center of Central Asia, is bordering with Kazakhstan in the north, with Kyrgyzstan and Tajikistan in the east, and Turkmenistan and Afghanistan in the south. The fact that the country is located between the rivers of Amuderya (Ceyhun) and Sirderya (Seyhun), which are strategically important, also increases its importance in the region. As the fastest developing country of Central Asia in terms of demography (Uzbekistan's population has been 32653.9 thousand according to the statistics of January 1, 2018 *Uzbekistan Statistics Committee Official Data, 2018) Uzbekistan is becoming more attractive than other Central Asian republics. In Uzbekistan, which had a strong historical and cultural past such as the dynasty of Shaybanids and Timurids in the 15th and 16th centuries, there were state structures such as Hiva, Hokand and Bukhara Emirate. In the history, the state structure and identity perception of Uzbeks were mostly based on belief values. In post-independence Uzbekistan, it is possible to list a number of factors that affect the nation-state building process:

The fact that Fergana valley, which is considered to be "Middle East" of Central Asia is located in Uzbekistan and the majority of the people living there are ethnic Uzbeks is a factor affecting the state building process in the country. The valley, where approximately seven million people live, is the most densely populated region in Central Asia. The boundaries of the valley which are shared by Kyrgyzstan, Tajikistan and Uzbekistan were drawn during the Soviet times in that way that after independence the ethnic conflicts emerge from time to time in the region. Because the majority of the ethnic groups living there were Uzbeks, Uzbekistan gave importance to this situation in its state policy.

Uzbekistan became the second Turkestan country that adopted on December 8, 1992 the new constitution after Turkmenistan in its post-independence history. The constitution was constantly criticized by the opposition because it increased the powers of the president and gave the president the right to appoint local governors who were directly affiliated with him. Because of the existence of an authoritarian regime in Uzbekistan, where stability and economic development come first than democratization, real opposition movements are not allowed and there is intense pressure upon them. (Ökmen 2013: 153)

After independence, the Uzbek regime preferred to build the nation-state structure on a conservative and patriarchal Uzbek identity. At the same time, the government tries to prevent the spread of radical Islam in the country by referring to the values that existed in the pre-Islamic Uzbek society and in particular to the local Sufi Islamic traditions. (Kavuncu 2014: 129) In other words, the Uzbek identity and Uzbekism were chosen as an alternative ideology and had a central position between state hegemony and cultural elements in the process of nation-state building. (Kavuncu 2014: 130).

Islam Karimov, a former Soviet Communist Party member, who was in rule in Uzbekistan, which declared its independence on September 1, 1991, gave importance to nationalism in the state structure of Uzbekistan. The choice of nationalism as a state ideology under the name of Uzbekism has enabled the Uzbek identity to evolve independently of other factors in the process of nation-state building. In 1996, the President of Uzbekistan, Islam Karimov, decided to change all the names of administrative places and streets in the country from the Soviet names to Uzbek. He renounced the Soviet names and changed them to the names of the Uzbek national and historical values. (Öztürk 2014: 73).

In the early years of independence, the position of Uzbek language in Uzbekistan was clearly determined when it was compared to other Central Asian republics national languages. For example, when in Kazakhstan the status of Kazakh language as a state language was the same and equal with the Russian language according to the Constitution, Uzbekistan has made an effort to remove Russian language beginning from the first period of independence. In 1995, the government of Uzbekistan signed the Language Law according to which the status of Russian as an inter-ethnic communication language was abolished. (Öztürk 2014: 73).

In Uzbekistan, we cannot ignore the religion as another factor that influences state building. The place of Islam in the internal political system of the state draws attention. For example, the fact that in the post-independence flag of Uzbekistan there is crescent, one of the important symbols of Islam, indicates the importance of religion in the state structure in Uzbekistan.

In Uzbekistan, it is possible to speak of two types of Islam in the political sense. The first one can be described as an “official Islam controlled by the state”. The second one is “non-state Islam” which is defined as anti-Uzbek governmental. (Çaman 2014: 13). The role of the Uzbekistan Islamic Movement in Uzbekistan’s post-independence re-

ligious life has been prominent. The organization which was officially founded in the 1998 has been effective throughout 1990s. The most of the armed staff of the organization were consist of figures who fought against the Russians in Afghanistan between 1979-1989. The aim of the organization was to establish an independent Islamic state in Central Asia after the Islamist militants won the war against the Soviet Union and the collapse of the USSR. They proclaimed jihad against the government of Karimov. For these reasons, Uzbekistan has adopted a moderate Islamic policy in the country, leaving the religious factor in the last place. Because of the geographic location and history of the country Islam is seen as a threatening factor which can trigger the organization of the radical Islamic groups in the country as an anti-governmental power which threatens the stability not only of the country but also of the whole region.

In general, the role of the former President of Uzbekistan Islam Karimov in the state-building process was very great. He applied the traditionalist system he designed as an Uzbek model in every activity of the state. He chose to isolate the state from regional and global developments as a strategy against internal and external threats, and presented this process as part of “the Uzbek Model”. As in other Central Asian republics, Karimov’s speeches and discourses were accepted as the main reference in the process of the de-Sovietization and the rebuilding the Uzbek national identity. The Uzbek leader frequently emphasized the historical references and the Uzbekism. (Oğan 2016, <http://www.aljazeera.com.tr/gorus/kerimov-ozbek-tipi-demokrasinin-mimari>)

Conclusion

In Central Asian countries, nationalization and nation-state building have not been realized only by their internal dynamics. According to identity understanding of nations living in the region, there is a general need for regional identity as the common Soviet identity which had been imposed during the Soviet times disappeared with the dissolution of the union. This need was more felt by external actors. The fact that during the Soviet period the outside actors defined regional people as Central Asian Muslims the post-independence period seemed to strengthen their Islamic identity. However, when international terrorism has began to be associated with Islam, Central Asian countries have realized that the new states should be established only on the basis of their national/ethnic identities. The best example of this is Uzbekistan. During the globalization process,

under the leadership of Kerimov Uzbekistan was able to protect the Uzbek identity from the influence of external factors. It was able to successfully complete the process of building a more self-confident nation-state than other states in Central Asia, by decreasing to minimum the influence of Russia on Uzbekistan's foreign policy decisions or internal political life. If we consider the fact that the Russian lobby is still influential in decision-making in other regional countries, we come to conclusion that Uzbekistan has taken the most important steps as a nation. In addition, while

the process of globalization on the one hand, and regionalization or regional integration movements on the other are the indispensable necessities of the international system, Uzbekistan has formed a strong ground or "immunity" against the processes which can threaten the existence of the Uzbek nation and nation-state. After the new President of Uzbekistan, Shavkat Mirziyev came to power, he deepened the relations with the regional states and showed interest in regional integrations and opened up new pages in the history of Uzbekistan.

References

- Ainur Nogayeva (2011). Orta Asya'da ABD, Rusya ve Çin: Stratejik Denge Arayışları, USAK Yayınları: 55, Ankara
- Ayşe Kaya (2012). "SSCB Sonrası Coğrafyada Ulus İnşa Süreci: Kazakistan Örneği", Alternatif Politika, Cilt 4, Sayı 3, Kasım.
- Aytaç Çağlar (2018). "Kazakistan'ın Ulus İnşa Süreci ve Ekonomi Politikası", Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt 8, Sayı 1.
- Çolpan Kavuncu (2014). "Özbekistan'da Merkez-Yerel İlişkisi: Taşkent Mahalleleri Üzerine Bir Deneme", Bilig, Sayı 71, Güz.
- E.Fuat Keyman (2012). Uluslararası İlişkilerde Kimlik Sorunu ve Demokratik Dünya Düzeni, Uluslararası İlişkilerde Postmodern Analizler-1: Kimlik, Kültür, Güvenlik ve Dış Politika, Der. Tayyar Arı, MKM Yayınları, Bursa 2012
- Efe Çaman, Kenan Dağcı (2014). "Özbekistan'da İslam, Siyasi Sistem ve Radikalizm", Yalova Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı 8, Nisan-Ekim.
- Erdem Özlük (2012). "Uluslararası İlişkilerde Devlet Egemenliğinin Dönüşüm Sorunu", Selçuk Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı Doktora Tezi, Konya
- Gökçen Oğan, "Kerimov Özbek Tipi Demokrasinin Mimarisi", <http://www.aljazeera.com.tr/gorus/kerimov-ozbek-tipi-demokrasinin-mimari> (Erişim Tarihi 06.06.2018)
- Hülya Eşki Uğuz, Rukiye Saygılı (2016). "Küresel Dünyada Ulus Devlet", Selçuk Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi, Sayı 32, Ekim.
- İkbal Vurucu (2010). Türk Kimliğinin Yeni Boyutları: Çokluktan Birliğe, Serhat Kitabevi, Konya.
- Marlen Laruel (2013). "Vneşnyaya Politika I İdentichnost' v Tsenteal'noy Azii" (Orta Asya'da Dış Politika ve Kimlik), Pro et Contra, Ocak-Nisan.
- Murat Alakel (2011). İlk Dönem Cumhuriyet Türkiye'si Ulus İnşası Sürecinde Milliyetçilik ve Sivil-Etnik İkilemine Dair Teorik Tartışmalar, Gazi Akademik Bakış Dergisi, Cilt 5, Sayı 9, Kış.
- Mustafa Ökmen, Güven Şeker, "Özbekistan'da Kamu Yönetimi Sistemi ve Yerel Yönetimler", Türk Dünyasında Yerel Yönetimler, Edition: 1, Chapter: 7, Publisher: Türk Dünyası Belediyeler Birliği (TDBB), Ed: Mustafa Ökmen, Fikret Elma, s.153-178 / https://www.researchgate.net/publication/295010171_Ozbekistan'da_Kamu_Yonetimi_Sistemi_ve_Yerel_Yonetimler (Erişim 04.06.2018)
- Nurbek Khairmukhanmedov (2008). "Ulus Devlet Bağlamında Orta Asya Cumhuriyetlerinde Siyasal ve Hukuksal Değişim", Ankara Üniversitesi Kamu Hukuku Anabilim Dalı Doktora Tezi, Ankara.
- Neziha Musaoğlu (2009). "Orta Asya Cumhuriyetlerinde Dil, Ulusal Kimlik ve Demokrasi", Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt 11, Sayı 1, Haziran.
- Keyman E.Fuat (2012) Uluslararası İlişkilerde Kimlik Sorunu ve Demokratik Dünya Düzeni, Uluslararası İlişkilerde Postmodern Analizler-1: Kimlik, Kültür, Güvenlik ve Dış Politika, Der. Tayyar Arı, MKM Yayınları, Bursa, s. 41.
- Özgün Erler (2007). "Bağımsızlık Sonrası Orta Asya Devletlerinde Milliyetçilik", Stratejik Öngörü, Stratejik Araştırmalar Dergisi, Sayı 11.
- Raşid Tacibayev (2012). "Rusya'nın Orta Asya'ya Yönelik Politikalarının Dönemlere Göre Değişimi", Bölgesel ve Küresel Politikada Orta Asya, Ed. M.S.Kafkasyalı, Ankara-Türkistan, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi.
- Rıfat Aydın (2018). "Ulus, Uluslaşma ve Devlet: Bir Modern Kavram Olarak Ulus Devlet", Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt 6, Sayı 1, Mart.
- Selim Öztürk (2014). "The State Building of Uzbekistan: Nation State, Democratic State, Secular State, State With a Market Economy, Independetn State Building Process", International Journal of Russian Studies, Issue No3, July 2014, s.73
- Serkan Kekevi (2012). Gökmen Kılıçoğlu, Uluslararası İlişkilerde Kültür ve Kimlik, Batman Üniversitesi, Yaşam Bilimleri Dergisi, Cilt 1, Sayı 1, 2012
- <https://stat.uz/uploads/docs/demografiya-yan-dek-2017-ru-.pdf> (Erişim 04.06.2018)

A. Onggaruly

National Museum of the Republic of Kazakhstan, Kazakhstan, Nur-Sultan,
e-mail: onggaruly.a@gmail.com

ANCIENT INHABITANTS OF KAZAKHSTAN IN THE EARLY IRON AGE (general review)

The Saka-Savromat world (a vast territory, its common values, landmarks, etc.), as an important component of the world cultural and historical process, provided constant trade and cultural ties between the civilizations of the East (China of the Qin and Han era, cattle breeders of Ordos) and the West (Scythians and Greeks of the Black Sea region). Each world existed with its own economic structure, economy, material, cultural and spiritual values.

During the climate aridification of Kazakhstan, significant climatic changes occurred, close to modern ones. A new form of economic activity led to significant changes in almost all areas of material and spiritual life. From the beginning of the 1st millennium BC, in the steppe belt of Eurasia, new cultures are being formed.

The article considers the “royal” mounds and shrines of the ancient inhabitants of Kazakhstan, their design features, monumentality and the subject complex. Graves with large mounds marked the political centers of large associations. In the concept of ancient nomads, mounds are the place of a person’s transition to a different being. Items of jewelry art is an indicator of the level of technological development and the welfare of society, and each animal-style item carries a certain semantic load, a zoomorphic code.

Based on the analysis of new research materials on the early Iron Age of Kazakhstan, the article gives a general overview of the level of development of construction work by the ancient inhabitants, their relationship to the issue of life and death, the complexity of ritual-ritual practice.

Key words: Saka-Savromat world, “royal” mounds, shrines, ancient inhabitants.

А. Оңғарұлы

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі, Қазақстан, Нұр-Сұлтан қ.,
e-mail: onggaruly.a@gmail.com

Ерте темір дәуіріндегі Қазақстанның ежелгі тұрғындары (жалпы шолу)

Сақ-савромат әлемі (ауқымды жері, өзіндік ортақ құндылығы, бағдары т.б.) әлемдік мәдени-тарихи үрдістердің маңызды құрамдас бөлігі ретінде Шығыс (Цинь және Хань әулеті билік құрғандағы Қытай, Ордостың малшылары) пен Батыс (Қаратеңіз маңындағы скифтер мен гректер) өркениеттері арасындағы тұрақты сауда және мәдени байланыстарды қамтамасыз етті. Әр әлем өзіндік шаруашылық құрылыммен, экономикамен, заттай, мәдени және рухани құндылықтармен тіршілік етті.

Қазақстан климатының құрғақшылыққа ұшырауы кезеңінде қазіргі заманға ұқсайтын табиғи-климаттық елеулі өзгерістер орын алды. Шаруашылық жүргізудің жаңа түрі заттық және рухани өмірдің барлық салаларына айтарлықтай өзгерістер әкелді. I мыңжылдықтың басынан бастап Еуразияның далалық белдеуінде жаңа мәдениеттер қалыптаса бастады.

Мақалада Қазақстанның ежелгі тұрғындарының «патшалық» обалары мен ғибадатханалары, олардың құрылымдық ерекшеліктері, монументальдығы мен заттар кешені қарастырылды. Ірі обалы қорымдар ірі қоғамдық құрылымдардың саяси орталығын белгілеп берді. Мұнда қорымда тұрғызылған обалар адамның о дүниеге өтер уақытша тұрағы саналады. Зергерлік өнер туындылары қоғамның технологиялық жетістіктерінің деңгей көрсеткіші, ал аң стилінде жасалған әр бұйым құпияға толы.

Сонымен қатар мақалада Қазақстанның ерте темір дәуіріне қатысты жаңа зерттеулерді талдай отырып, ежелгі тұрғындардың құрылыс ісінің даму деңгейі, олардың өмір мен өлім жайлы түсініктері және әдет-ғұрыптарының күрделілігіне жалпы шолу берілген.

Түйін сөздер: Сақ-савромат әлемі, «патшалық» обалар, ғибадатханалар, ежелгі тұрғындар.

А. Онгарулы

Национальный музей Республики Казахстан, Казахстан, г. Нур-Султан,
e-mail: ongaruly.a@gmail.com

**Древние насельники Казахстана в раннем железном веке
(общий обзор)**

Сако-савроматский мир (огромная территория, свои единые ценности, ориентиры и т.д.), как важная составляющая мирового культурно-исторического процесса, обеспечивал постоянные торговые и культурные связи между цивилизациями Востока (Китай эпохи Цинь и Хань, скотоводы Ордоса) и Запада (скифы и греки Причерноморья). Каждый мир существовал со своим хозяйственным укладом, экономикой, материальными, культурными и духовными ценностями.

В период аридизации климата Казахстана произошли существенные природно-климатические изменения, близкие к современным. Новая форма хозяйственной деятельности обусловила существенные изменения почти во всех сферах материальной и духовной жизни. С начала I тыс. до н.э. в степном поясе Евразии формируются новые культуры.

В статье рассматриваются «царские» курганы и святилища древних насельников Казахстана, их конструктивные особенности, монументальность и предметный комплекс. Могилиники с большими курганами маркировали политические центры крупных объединений. Курганы в понятии древних кочевников являются местом перехода человека в инобытие. Предметы ювелирного искусства – это показатель уровня технологического развития и благосостояния общества, а каждый предмет звериного стиля несет определенную смысловую нагрузку, зооморфный код.

В статье на основе анализа материалов новых исследований по раннему железному веку Казахстана дан общий обзор уровня развития строительного дела у древних насельников, их отношения к вопросу жизни и смерти, сложность ритуально-обрядовой практики.

Ключевые слова: Сако-савроматский мир, «царские» курганы, святилища, древние насельники.

Introduction

Kazakhstan is a country of the Great Steppe that located in the center of the Eurasian continent and has an area of 2724.9 thousand km². The territory of the country stretches from the lower reaches of the Volga in the west to Altai, in the east by almost 3,000 km and from the West Siberian Plain to the Tien Shan Mountains in the south by 1,650 km.

On the vast territory of Kazakhstan, you can meet a variety of natural conditions – from the mountain tundra to dry subtropics. The endless plains interrupted in Central Kazakhstan by isolated low-mountain massifs occupy the bulk of the territory of Kazakhstan, and only in the east and southeast the Tien Shan mountains rise (Peak of Khan Tengri, 6995 m – it is the highest point of Kazakhstan), Altai (Belukha Mountain, 4506 m) and Zhetysu (Dzhungar) Alatau (Besbakan Mountain, 4622 m). The deepest hollow – Karakia (132 m) is located in the west of the republic (Mangystau peninsula). A significant part of the Caspian lowland also lies below the ocean level.

The territory of Kazakhstan has different natural zones (steppe, forests, forest-steppe, deserts, semi-deserts, mountains). For a long time, each of the natural zones was characterized by its own characteristics of the use of natural resources and

farming. They were reflected in the formation and development of economic and cultural types.

Kazakhstan is located at the crossroads of the most ancient civilizations of the world, at the intersection of transport arteries, social and economic, cultural and ideological ties between East and West, South and North. For example, the population of the late Bronze Age of central Kazakhstan, engaged in cattle breeding, controlled the production and sale of tin, participating in trading activities and intermediary operations on the Great Trans-Eurasian “tin” route (Varfolomeev et al., 2017: 76-80). On the territory of Kazakhstan, proto-cities of the Late Bronze Age were discovered, such as the city of Kent (area – 30 ha); Akkezen city (area – 45 ha, about 60 buildings) in East Saryarka; Semiyarsk settlement (area – 45 ha) on the right bank of the Irtysh river, etc. The distribution area of these settlements coincides with the Kazakhstan metallurgical center, in which a huge amount of metal was produced.

At the turn of the 2nd millennium, BC climate aridization of Kazakhstan began and at the beginning of 1st millennium, BC significant climatic changes occurred, close to modern. Arid climate created favorable conditions for livestock breeding. A new form of economic activity led to significant changes in almost all areas of material and spiritual life, which can be traced at that time within the

entire steppe belt of Eurasia. As in other parts of it, new cultures are forming in the territory under consideration (Samašev, Onggar., 2013). The first bearers of this new culture were the elite of society.

According to paleoanthropological data, in the first half of 1st millennium BC, on the territory of Kazakhstan there lived inhabitants with a Caucasoid racial type and their population-genetic continuity with the inhabitants of the Bronze Age was clearly manifested. From the second half of 1st millennium BC, there is a process of racial mixing with immigrants with Mongoloid features (Ismagulov, Ismagulova, 2017: 105–108, 131; Kitov, Mamedov, 2014: 160–178).

A new form of farming and increased mobility led to tribal movements, the rapid accumulation of wealth in private hands, social stratification, the development of a power structure and the establishment of diverse contacts, which contributed to the rapid dissemination and assimilation of proven innovations in large areas. From the 8th century BC, active intercultural contacts are beginning to develop closely, thereby creating a single system of relations in the space of Eurasia.

In the 8th – 2nd centuries BC, in the vastness of the country of the Great Steppe there was an early state association and a complex social stratification of society. At the head of the “state” was the supreme ruler, who ruled “according to the will of the gods” and at the same time playing the role of the military commander and high priest. Sakas had their own written language, this is evidenced by an unread inscription of 26 characters on the bottom of the silver bowl of the Esik (Issyk) mound and inscriptions on ceramic vessels of Shirikrabat.

The Saka-Savromat world (a vast territory, its common values, landmarks, etc.), as an important component of the world cultural and historical process, provided constant trade and cultural ties between the civilizations of the East and the West.

Contacts and connections between the worlds of ancient civilizations were carried out in different ways. Each world existed with its own economic structure, economy, material, cultural and spiritual values. Therefore, when studying the components of these civilizations, it is necessary to focus not on the influence or dominance of any cultures, but on the relations between them. From the 5th century BC, in trade relations between peoples and cultures, the “steppe” path regularly functioned. “The steppe path” according to Herodotus, that went from the Black Sea to Altai. On these trade routes of the Eurasian path from the 2nd century BC, the Silk Road began to operate. Trade routes never acted in

one direction, there were multiple trade routes along the steppe belt of Eurasia. This is evidenced by the discovery of imported items in the burials of various social layers of the population of the early Iron Age of Kazakhstan.

The hillforts and settlements of the early Iron Age of Kazakhstan were discovered relatively recently, in the last half century. The Aktau ancient settlement dating back to the 5th – 3rd centuries BC, in the forest-steppe zone of Northern Kazakhstan, has been completely studied. The basis of the planigraphy of the village was the defensive structures, consisting of a rampart wall and a moat. Log houses, land-type (Khabdulina, 1994) and 50 wintering settlements were discovered and explored in East Saryarka (Karkaraly district). The settlement consists of a few stone houses with wide and low stone walls and probably flat ceilings (Beisenov, Loman, 2009). Saryarka settlements are distinguished by size into large, consisting of 10–40 structures (Taskora, Taskora 1) and small camps, on the territory of which 3–4 buildings are fixed. Early Saka time is characterized by land-type dwellings with an area of 20–40 m². Early Saka tableware of cans and pots like forms, flat-bottomed. Unoriented vessels and vessels decorated with one row of pits or “pearls” predominate. The massive category of finds are stone hoes, pestles, axes. Near the city of Almaty, about 40 settlements of Sakas and Usuns of Zhetysu were discovered and partially studied the settlements of Tuzusay and Tsyganka, which functioned from the Early Saka to Usun time (Baypakov, 2007: 81–83). Since 2017, joint Kazakh-Chinese excavation work has begun on the Saka settlement of Rakhat. These settlements are located in a complex with burial grounds of the same time.

From the late stage of the Bronze Age (the 9th century BC), “royal” mounds appear in Kazakhstan, located at the beginning of the chain or in the center of the burial ground. Graves with numerous large mounds marked the political centers of large associations. One of the features of the latest research of the early Iron Age of Kazakhstan is the study of the “royal” mounds. The concept of “royal” mounds implies funerary monuments of the rulers of the state, leaders of the union of tribes, individual clans, representatives of the military aristocracy, priests, etc. (Onggaruly, 2003: 12–16).

The climatic and landscape features of the regions played a special role in the location of the burial mounds (Onggar, 2002: 345–347). Two methods of organizing sacred space are known: straightforward (chain from north to south) and circular (mounds are located around the dominant mound).

The emergence of chains of mounds and the increase in the size of ground structures are probably associated with the increasingly manifest property differentiation of society, as a result of which there is a branched megastructure of burial complexes belonging to the ruling dynasties, large tribal structures. The place of burial of each person in the system of the burial ground was determined by his social status, family-kinship relations, etc.

In the concept of ancient nomads, barrows are the place of a person's transition to a different being, and for relatives, the venue for various rituals, ritual and ceremonial mysteries related to communication with spirits and higher deities.

The degree of knowledge of the funerary monuments of the Saka-Massaget and Savromat-Sarmatian circles is not the same. Nevertheless, in Kazakhstan over the past two decades, numerous funerary structures of the upper and middle social strata of the population of the early Iron Age have been studied. These include the mounds of the burial ground Zhuantobe, Oyzhailau, Ulzhan, Karkara, Kaspan, Katartobe (Zhetysu), Berel, Mayemer, Shilikti, Aksuat (Tarbagatai), Nurken-2, Taldy-2, Nazar, Akbeyit (Saryarka), Kyrykoba, Yesen-Amantau, Sapibulak, Tortoba (Western Kazakhstan), etc.

Ground structures of elite complexes were built in several stages. This is traced by the stratigraphy of the mounds. At each construction stage of the burial structure, the ancients performed some rituals associated with the cult of Fire and the Sun, as well as worship of the spirits of their ancestors.

The ground structure of the early Sakas was pyramidal (Shilikti, Zhuantobe, Besshatyr) or round (dome-shaped or yurt-like) shape (Zheldiozek, Eleke sazy, mound 4, Karkara, Maiemer). During the construction of land facilities, stones, mud bricks or pakhs, soil blocks and pieces of turf were actively used.

There are several types of gravestones of the 8th – 5th centuries BC, in Kazakhstan: complex buildings in the form of a cage, log house and tent, stone, stone-earthen crypts. On the territory of Western Kazakhstan at the end of the 6th – 5th centuries BC, wooden structures were most often immediately set on fire during ritual activities associated with the cult of Fire. Another feature of the mounds of the above period is the presence of dromos from the eastern, southeast and south sides.

The large Shilikti mounds of the 8th – 7th centuries BC, East Kazakhstan consists of the following architectural elements: a wooden-stone structure of a sub-square shape is built on the ancient surface, reinforced and covered with layers

of turf, loess, gravel and clay, and in its final form it had the shape of a truncated pyramid. On the east side of the structure is a dromos filled with stone and earth. Mounds along the edges are necessarily contoured by a stone fence. A stele may have been placed on the top of the mound (Chernikov, 1965; Toleubaev, 2013). A feature of the elite Beshatyr mounds of Zhetysu dating from the 6th – 5th centuries BC. (Akishev, Kushaev, 1963; Culture of the early nomads of Kazakhstan ..., 2009) are ground wooden structures: a corridor – a pre-door structure (dromos) – a burial chamber (doorways with thresholds) and underground catacombs; tomb with a sub-square base and a rounded roof. The mounds consist of three to sixteen layers (alternating ground with crushed stone and stone).

In mound 1 of the burial ground Nurken-2 (Central Kazakhstan), the funeral sub-square chamber and dromos were covered with masonry and a structure of adobe blocks from above (Beisenov, 2007). In burial mound 2 of the same burial ground, a stone tomb, folded by the false arch method using a solution, was fixed under thick clay masonry. These mounds are tentatively dated to the 7th – 6th centuries BC. In the Taldy-2 burial ground, mounds with stone boxes in a pit and a dromos were uncovered, as well as a burial on an ancient horizon with pillar pits around the deceased (Beisenov, 2011: 14–20). The above-ground construction of the mound also consists of adobe and stonework.

At an early stage (The 8th – 6th centuries BC), a person was buried at the level of an ancient surface or in stone boxes arranged in shallow pits. Mostly practiced one-time, single burials under the mounds.

An interesting tradition that existed among the representatives of the elite at the early stage of the Tasmola culture is the trepanation of skulls. Mostly, trepanation openings of 13 cases were found on the skulls of men and were performed posthumously (Beisenov, Kitov, 2014). Post-mortem trepanation by the Tasmola was done with the aim of preserving the body until the moment of burial. And in the mound № 4 of the Eleke sazy-2 burial ground (East Kazakhstan), the humerus of the buried was drilled (possibly with embalming).

The edges of the ground structure are usually surrounded by a ring-fence. Probably, in this way, it marked the boundary that separates the world of the dead from the world of the living. Also around some Beshatyr mounds there are menhir structures and stone ritual fences – places for lighting bonfires to cleanse people who entered the sacred territory. To the non-burial constructions of funerary monuments of the 8th – 7th centuries BC, Northern Kazakhstan

includes circular annular ditches around earthen mounds, as well as stone ridges of mounds with a “mustache”. Traces of ritual actions associated with fire are recorded in burial chambers and embankments (Khabdulina, 1994).

From the second half of the 1st millennium BC, a certain tradition is formed in the structure and location of the mounds. The ground structures, erected from several stages, at the end acquire a pyramidal Katartobe, Baiterek, Zhuantobe, Turgen and a round shape. At each stage, a dense layer of clay was poured, on top of which one or two rows of river boulders were laid or again coated with clay. Buried one or more individuals in one or more rectangular pits with rounded corners under one embankment.

The ground structures of Berel’s stone mounds were constructed from the edge of the gravel pit using the method of scale-like and horizontal masonry. A false vault may have been erected above the grave pit. The edges of the embankment are fenced with creped slabs. At the last stage, the mound is covered with a shell layer consisting of small tiles of mountain slate and river gravel.

A special type of monuments of the ancient nomads of Kazakhstan – temples-sanctuaries, which characterize many aspects of the worldview and religious beliefs of ancient inhabitants who lived in the steppes between the Aral and Caspian seas.

The study of the cult complexes of the early Iron Age of Ustyurt and Mangystau began in the mid-80s of the last century. To date, about sixty sanctuaries are known, more than 15 m in size.

The sanctuary consists of a central element – a temple, round on the outside, made of stone blocks faced with large slabs. Temples are one or multi-stage (multi-level) architectural structures. The main religious building and the center of the entire sanctuary was undoubtedly a stone structure in the form of a ring wall or two concentric walls. In all known cases, the inner part of the structure, bounded by a circular or cruciform wall, was apparently initially almost empty: in some sanctuaries, a stone altar of a round or square shape was located in the center. Altars were used for libations, kindling fires, and various sacrifices.

Obviously, the sanctuaries were created for the administration of rituals associated with the cult of heroized ancestors, heroic ancestors. The most characteristic element that sharply distinguishes the sanctuaries is the anthropomorphic sculpture, which is not represented in single copies. Around such structures, sculptures carved from stone were installed, depicting well-armed warriors (obviously

heroized ancestors). The number of statues on the sanctuary varies from 2-3 to 30-32; Obviously, it depended on the duration of the functioning, the degree of significance of the sanctuary, the number of the collective that created and maintained the sanctuary. The vast majority of the sculptures are of the same type; they reproduce a standing male figure with his right hand lowered and his left hand pressed to his stomach. The fact that the sculptures were not installed on a burial mound, and no burials were recorded in the immediate vicinity of them, testifies in favor of the non-burial purpose of these statues. The rather strictly consistent iconographic canon, the arrangement of the statues in groups, their orientation to the northern sector – all this testifies in favor of the sacred and memorial purpose of the sculptures. So, it is no coincidence that the front face of the statues is oriented to the north (with deviations) – the side identified in many mythological systems with the country of cold, darkness or the dead located in that direction. This fact confirms precisely the cult purpose of the sanctuaries, namely, their connection with the complex of ideas about the afterlife, the cultural hero and his “living” incarnations, the possible connection between “that” and “this” worlds.

The stone sculptures absolutely unknown in the early period of work now already act as an important category of sources. At present, about 20 sculptures dating to the 7th – 5th centuries BC, have been discovered in Saryarka. According to their semantics, stone statues testify to the status of heroized ancestors and occupy an important place in the study of the worldview of the ancient Sakas. One of the signs of the sculptures of Central Kazakhstan is the presence of a kind of hairstyle with a “pine cone”. The indicated types of hairstyles are known among the Kazakhs and are childish (Beisenov, Ermolenko, 2014; Kurmankulov, Ermolenko, 2014: 9–19.).

It should be noted that near the large mounds there were places of sacrifice with traces of bonfires and funeral feasts, as well as cult attributes. The ancient inhabitants of Kazakhstan had certain prohibitions, rules and norms of behavior associated with visiting the necropolises as sacred places. During the excavations of burials, as well as in random circumstances, often find whole treasures of highly artistic products: bronze cauldrons, sacrificial tables and incense burners (Dzhumabekova G.S., Bazarbaeva G.A., 2013). All cult attributes made of bronze were especially left nested one to the other or upside down in grave pits during a funeral or shallow pit after performing certain rituals near large mounds.

The territory of Kazakhstan since ancient times has been the largest center of metallurgy of bronze and art casting. Sakas very well mastered the technique of smelting and casting copper and bronze, the technique of manufacturing sheet gold. Warm, soft metal, the color of the sun – gold was mined and developed in eastern, central and southeastern Kazakhstan. The earliest of them date back to the Bronze Age. Only some gold products could be imported or made from gold obtained through exchange. The creation of one small gold item is a real art, which required great skill, considerable labor and time from the jeweler. All these efforts were made in order to exalt their “king”, and the attributes were to symbolize power and wealth (Samashev, Dzhumabekova, Bazarbaeva, Onggar, 2007).

A whole historical era, more than a thousand years long in the life of many people of Eurasia is characterized by the dominance of the so-called “**Scythian-Siberian animal style**” in their fine art.

The jewelry art is an indicator of the level of technological development and the welfare of society. Each animal style item carries a certain semantic load, zoomorphic code. Among the zoomorphic images of Sakas art, herbivores, predators wild boar, camel, bird, fish, syncretic creatures are noted. Of particular interest are gold items from the mounds of the Taldy-2 necropolis in Central Kazakhstan (Beisenov, 2013: 595–608) and the mound of the Eleke Sazy-2 burial ground in Eastern Kazakhstan (Samashev, Onggar, Chotbaev, etc., 2018). They have something in common with products from Arzhan-2 in Tuva and Shilikti in East Kazakhstan, which dates from the Early Saka time, as well as the Maymemer mounds.

The appearance of the Sakas is displayed on stone sculptures (Samashev, Kusherbaev, Amanshaev, Astafiev, 2007), petroglyphs (Samashev, 2013), censers (Samashev, Grigoryev, Zhumabekova, 2005: 37–55.) and an armament complex.

The suit contained information about the ethnic, social, gender and age and other affiliation of a person. The decor of the headdresses of the early nomads of Altai and Zhetysu, undoubtedly dictated not only by ethnographic principles but also by common ideological and ideological attitudes, has much in common. The most important element of the costume was an inlaid belt. Burials with belts were discovered in Taldy 2, Tegiszhol in East Saryarka. A gold earring, hryvnia, a sword and a dagger in a sheath made the image of a warrior complete. A characteristic item for the early Saka period of the Saryarka is cone-shaped earrings decorated with the grain and ring-shaped earrings.

An analysis of objects made of gold in chronological terms shows that in the early Saka time the main form of ceremonial attire was made more from solid objects and gold, as a material, was used quite freely and widely.

The first place in society was given to the military estates, whose main occupation was war. **The military factor** led to a clash between ethnic groups, the development of social processes, as well as the strengthening of the role of military commanders and social stratification of society. Among the population, military valor was considered the main advantage, and the social position of the individual was determined by military merits (Herodotus, 1972). The army primarily defended its land and made long-range military campaigns to obtain prey, the subjugation of new lands. During the period of the Greco-Persian wars, they fought on one or the other side, receiving rewards in the form of precious metals.

During this period, the role of the rider in society intensifies. The weapon played an important role in the life of a warrior-rider. The armaments of the Saka elite were mainly decorated with images of predatory and mythical creatures, mainly precious metals and stones were used. Weapons and tactics of warfare, as well as equipment of a faithful companion of a warrior – a horse were constantly improved.

The armament of the warrior in the 1st millennium BC, was made up of a complex bow with arrows, a blade melee weapon — a sword and a dagger, as well as an axe, a slinger, and armor. Combat and harness belts, helmets were made of leather. On the left side, the warrior hung a heavy fire with a bow, an arrow and a sword was located in the front, and a dagger in a scabbard was tied to the right with straps. In the burials of the Sarmatian warriors of Western Kazakhstan, often there are whole quiver sets in the amount of 10 to 300 bronze arrowheads. Mostly, images of predatory animals were used to decorate weapons, and images of herbivores (deer, horse, mountain goats, argali, etc.) were used to decorate military equipment (Chotbaev, 2013: 127–131). In the 4th – 2nd centuries BC, there is a change in the military tactics of the nomads of Western Kazakhstan, in which short chopping *akina*s are replaced by chopping swords. The number of swords in burials increases compared to daggers. During this period, there is a standardization of cultures: the shape of swords, daggers and arrowheads is simplified. The number of arrows in quivers increases sharply (Moshkova, 1974; Tairov, 2005; Zhelezchikov, 1980). The Sarmatians were the innovators of many innovations in military affairs, for

example, they played a significant role in creating the legendary heavily armed cavalry – cataphracts and became famous in history as magnificent warriors.

The image of a horse in a system of ideological representations of the ancient nomads occupied by special place. The role of the horse and the cults associated with it are considered in the writings of many researchers. It is believed that the meaning of this image is polysemantic. The function of the horse, as the main vehicle in everyday life, is also reflected in the rituals associated with the funeral rite. This is illustrated especially vividly by Berel riding horses from the leader's grave.

The horse harness included two-piece bits, cheekpiece, saddle pillows. The horse harness included two-piece bits, psalms, saddle pillows. The armaments and horse harness, depending on the social status of the owner, were decorated with images in the “Scythian-Siberian animal style”. The images and themes of the animal style on the above objects form a sign system, which reflected the ideas of ancient nomads about the structure of the world, their worldview, value orientations, and aesthetic norms.

Excellent safety and amazing finds from mounds with permafrost Berel, provided a unique opportunity to reconstruct the ceremonial equipment of horses.

Horses with masks were killed during the ritual from being struck by a warpick.

Conclusion

In conclusion, I would like to note that the “royal” mounds and shrines of the ancient inhabitants of Kazakhstan, their design features, monumentality and the subject complex show the level of development of construction work among the ancient inhabitants, their attitude to the issue of life and death, the complexity of ritual and ceremonial practice. In addition, the fundamental similarity of some of the structural characteristics of the funeral structures of Kazakhstan indicates the deep connections of the population of the era of the early nomads, the unity of religious and ideological attitudes. For example, in terms of the composition of finds and territorially, Taldi-2 is without a doubt included in the circle of Early Saka monuments such as Shilikti, Eleke Sazi, Zhalauli in eastern and southeastern Kazakhstan and is close to Arzhan-2 in Tuva.

The work made by the supporting of Committee of science of the Ministry of education and science Republic of Kazakhstan, IRN of the project BR05236868

Литература

- Акишев К.А., Кушаев Г.А. (1963). Древняя культура саков и усуней долины р. Или. Алма-Ата: Издательство АН КазССР. 320 с.
- Байпаков К.М. (2007). Оседлость, земледелие и городская жизнь у саков и усуней Жетысу (VII–IV вв. до н.э.) // Номады казахских степей: этносоциокультурные процессы и контакты в Евразии скифо-сакской эпохи: Тезисы Междунар. науч. конф. Астана: Култегин. С. 81–83.
- Бейсенов А.З. (2007). Работы на могильнике Нуркен-2 // Историко-культурное наследие Сарыарки: Сборник научных статей. Караганда. С. 173–198.
- Бейсенов А.З., Ермоленко Л.Н. (2014). Новые каменные изваяния сакского времени из Сарыарки // Вестник КемГУ. Кемерово. № 3 (59). Т. 3. С. 36–40.
- Бейсенов А.З., Ломан В.Г. (2009). Древние поселения Центрального Казахстана. Алматы: «Инжу-Маржан». 264 с.
- Бейсенов А.З. (2001). Талды-2 и памятники раннесакского времени степной Евразии // Сакская культура Сарыарки в контексте изучения этносоциокультурных процессов Степной Евразии. Караганды. С. 14–20.
- Бейсенов А.З., Китов Е.П. (2014). Посмертная трепанация черепов в элитных захоронениях сакской эпохи Центрального Казахстана // Известия АлтГУ. Барнаул. № 4-2 (84). С. 31–41.
- Варфоломеев В., Ломан В., Евдокимов В. (2017). Кент – город бронзового века в центре Казахских степей. Астана: Издательская группа Казахского научно-исследовательского института культуры. 338 с. / Материалы и исследования по культурному наследию. Том 11.
- Геродот. (1972). История. В 9-и кн. Ленинград: Наука. IV том. С. 64-66.
- Джумабекова Г.С., Базарбаева Г.А. (2013). Художественные бронзы Жетысу. Алматы. 120 с.
- Железчиков Б.Ф. (2006). Древности Лебедевки (VI–II вв. до н.э.) / Б.Ф. Железчиков, В.М. Клепиков, И.В. Сергацков; отв. ред. М.Г. Мошкова. Москва: Восточная литература. 159 с.
- Исмагулов О., Исмагулова А. (2017). Происхождение казахского народа. По данным физической антропологии. Алматы. 196 с.
- Культура ранних кочевников Казахстана: археологическая коллекция. (2009). Алматы. С. 60–61, 68, 301–321.
- Курманкулов Ж., Ермоленко Л. (2014). Древности Сарыарки: каменные изваяния. Караганды: Изд-во «Credos Ltd». 168 с.
- Мошкова М.Г. (1974). Происхождение раннесарматской (прохоровской) культуры. Москва: Наука. 52 с.

- Онгар А. (2002). К изучению мегаструктуры цепочек курганов ранних кочевников // Культурология и история древних и современных обществ Сибири и Дальнего Востока. Омск. С. 345-347.
- Онғарұлы А. (2003). «Патшалық оба» түсінігі хақында // Қазақ ордасы. № 1-2. 2003. 12-16 бб.
- Самашев З., Григорьев Ф., Жумабекова Г. (2005). Древности Алматы. Алматы: ТОО «Археология». С. 37–55.
- Самашев З., Джумабекова Г.С., Базарбаева Г.А., Онгар А. (2007). Древнее золото Казахстана. Алматы: Өнер. 160 с.
- Самашев З., Кушербаев К., Аманшаев Е., Астафьев А. (2007). Сокровища Устюрта и Манкыстау. Алматы: ТОО «Археология». 400 с.
- Самашев З. (2013). История изобразительного искусства Казахстана. Древность и средневековье / Казахское искусство в 5-ти томах. Т. 1. Древнее искусство. Алматы: «Елнур». 240 с.
- Самашев З., Онгар А., Чотбаев А., Нускабай А., Каирмагамбетов А., Киясбек Г., Кызырханов М. (2018). Культура ранних саков Тарбагатай (начало комплексных исследований погребально-поминальных памятников на Елеке сазы в верховьях р. Каргыба) // Алтай – түркі әлемінің алтын бесігі. Өскемен. С. 8–14.
- Таиров А.Д. (2005). Ранние кочевники Урало-Казахстанских степей в VII–II вв. до н.э. Автореф. дисс. на соиск. уч. ст. д.и.н. Москва. 29 с.
- Толубаев А.Т. (2013). Проблемы эпохи бронзы и раннего железного века Казахстана. Избранные труды и статьи. Том 1. Алматы: Service Press. 520 с.
- Хабдулина М.К. (1994). Степное Приишимье в эпоху раннего железа. Алматы: Ғылым. 170 с.
- Черников С.С. (1965). Загадка золотого кургана. Где и когда зародилась «скифское искусство». Москва: Наука. 189 с.
- Чотбаев А. (2013). Вооружение древних кочевников Казахских степей. Астана: Издательская группа филиала Института археологии им. А.Х. Маргулана в г. Астана. С. 127–131.
- Beisenov A. (2013). Die nekropole Taldy-2 in Beziehung zu den kulturen der Fruhsakishen zeit Osteurasiens // Unbekanntes Kasachstan. Archaologie im herzen Asiens. Band II. Bochum. S. 595–608.
- Samašev Z., Ongar A. (2013). Die Nomaden der kasachischen Steppe in der eurasischen Steppe // Unbekanntes Kasachstan. Archäologie im Herzen Asiens. Bochum. Volume II. P. 555-573.

References

- Akishev K.A., Kushaev G.A. (1963). Drevnyaya kultura sakov i usunej doliny river Ili [The ancient culture of the Sakas and Usuns of the Ili River Valley]. Alma-Ata: Publishing House of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR. 320 p.
- Baipakov K.M. (2007). Osedlost, zemledelie i gorodskaya zhizn u sakov i usunei Zhetysu (VII–IV vv. do n.e.) // Nomady kazahskih stepei: etnosociokulturnye processy i kontakty v Evrazii skifo-sakskoi epohi: Tezisy Mezhdunar. nauch. konf. [Settlement, agriculture and urban life among the Sakas and Usuns of Zhetysu (VII – IV centuries BC) // Nomads of the Kazakh steppes: ethnosociocultural processes and contacts in Eurasia of the Scythian-Saka era: Abstracts of the Intern. scientific conf.]. Astana: Kultegin. P. 81–83.
- Beisenov A.Z. (2007). Raboty na mogilnike Nurken-2 // Istoriko-kulturnoe nasledie Saryarki: Sbornik nauchnyh statei. [Works at the burial ground Nurken-2 // Historical and cultural heritage of Saryarka: Collection of scientific articles]. Karaganda. P. 173–198.
- Beisenov A.Z., Ermolenko L.N. (2014). Novie kamennye izvayaniya sakskogo vremeni iz Saryarki // Vestnik KemGU [New stone sculptures of the Saka time from Saryarka // Bulletin of KemSU]. Kemerovo. No. 3 (59). T. 3. P. 36–40.
- Beisenov A.Z., Loman V.G. (2009). Drevnie poseleniya Central'nogo Kazahstana [Ancient settlements of Central Kazakhstan]. Алматы: “Inzhu-Marzhan”. 264 p.
- Beisenov A.Z. (2011). Taldy-2 i pamyatniki rannesakskogo vremeni stepnoi Evrazii // Sakskaya kultura Saryarki v kontekste izucheniya etnosociokulturnykh processov Stepnoi Evrazii [Taldy-2 and monuments of the early Saka time of steppe Eurasia // Saka culture of Saryarka in the context of the study of ethnosociocultural processes of Steppe Eurasia]. Karagandy. P. 14–20.
- Beisenov A.Z., Kitov E.P. (2014). Posmertnaya trepanaciya cherepov v elitnykh zahoroneniyaх sakskoi epohi Centralnogo Kazahstana // Izvestiya AltGU [Posthumous trepanation of skulls in elite burials of the Saka era of Central Kazakhstan // Izvestia AltSU]. Barnaul, 2014. No. 4-2 (84). p. 31–41.
- Varfolomeev V., Loman V., Evdokimov V. (2017). Kent – gorod bronzovogo veka v centre Kazahskih stepei [Kent – a city of the Bronze Age in the center of the Kazakh steppes. Astana: Publishing group of the Kazakh Research Institute of Culture. 338 p. / Materials and research on cultural heritage]. Volume 11.
- Herodotus. (1972). Istoriya. V 9-i kn. [History. In the 9th book]. Leningrad: Science. IV volume. p. 64-66.
- Dzhumabekova G.S., Bazarbaeva G.A. (2013). Hudozhestvennye bronzy Zhetysu [Art bronzes of Zhetysu]. Алматы. 120 p.
- Zhelezchikov B.F. (2006). Drevnosti Lebedevki (VI–II vv. do n.e.) [Antiquities of Lebedevka (VI – II centuries BC) / B.F. Zhelezchikov, V.M. Klepikov, I.V. Sergatskov; open ed. M.G. Moshkova]. Moscow: Oriental literature. 159 p.
- Ismagulov O., Ismagulova A. (2017). Proiskhozhdenie kazahskogo naroda. Po dannym fizicheskoi antropologii [Origin of the Kazakh people. According to physical anthropology]. Алматы. 196 p.
- Kultura rannih kochevnikov Kazahstana: arheologicheskaya kolleksiya [The culture of the early nomads of Kazakhstan: an archaeological collection]. (2009). Алматы. pp. 60–61, 68, 301–321.
- Kurmankulov Zh., Ermolenko L. (2014). Drevnosti Saryarki: kamennye izvayaniya [Antiquities of the Saryarka: stone statues]. Karaganda: Publishing House “Credos Ltd”. 168 p.
- Moshkova M.G. (1974). Proiskhozhdenie rannesarmatskoi (prohorovskoi) kultury [The origin of the Early Sarmatian (Prokhorov) culture]. Moscow: Science. 52 p.

- Onggar A. (2002). K izucheniyu megastruktury cepochek kurganov rannih kochevnikov // Kulturologiya i istoriya drevnih i sovremennyh obshchestv Sibiri i Dalnego Vostoka [On the study of the megastructure of chains of mounds of early nomads // Culturology and History of Ancient and Modern Societies of Siberia and the Far East]. Omsk. p. 345-347.
- Onggaruly A. (2003). O ponyatii «sarskie kurgany» [«Патшалық оба» түсінігі хақында // Қазақ ордасы]. № 1-2. 2003. 12-16 pp.
- Samashev Z., Grigoryev F., Zhumabekova G. (2005). Drevnosti Almaty [Antiquities of Almaty]. Almaty: Archeology LLP. p. 37–55.
- Samashev Z., Dzhumabekova G.S., Bazarbaeva G.A., Ongar A. (2007). Drevnee zoloto Kazahstana [Ancient gold of Kazakhstan]. Almaty: Oner. 160 p.
- Samashev Z., Kuserbaev K., Amanshaev E., Astafiev A. (2007). Sokrovishcha Ustyurta i Mankystau [Treasures of Ustyurt and Mankystau]. Almaty: Archeology LLP. 400 p.
- Samashev Z. (2013). Istoriya izobrazitel'nogo iskusstva Kazahstana. Drevnost i srednevekovoe / Kazahskoe iskusstvo v 5-ti tomah. T. 1. Drevnee iskusstvo. [History of the fine art of Kazakhstan. Antiquity and the Middle Ages / Kazakh art in 5 volumes. V. 1. Ancient art]. Almaty: "Elnur". 240 p.
- Samashev Z., Ongar A., Chotbaev A., Nuskabay A., Kairmagambetov A., Kiyasbek G., Kyzirkhanov M. (2018). Kultura rannih sakov Tarbagataya (nachalo kompleksnyh issledovaniy pogrebalno-pominalnyh pamyatnikov na Eleke sazy v verkhovyah r. Kargyba) [The culture of the early Sakas Tarbagatai (the beginning of complex studies of funerary memorials on the Eleke Sazy in the upper Kargyba River) // Altai – түркі әлемінің алтын бесігі]. Oskemen. pp. 8-14.
- Tairov A.D. (2005). Rannie kochevniki Uralo-Kazahstanskikh stepei v VII–II vv. do n.e. Avtoref. diss. na soisk. uch. st. d.i.n. [The early nomads of the Ural-Kazakhstan steppes in the VII–II centuries BC. Abstract. diss. for the degree of Doctor of Historical Sciences]. Moscow. 29 p.
- Toleubaev A.T. (2013). Problemy epohi bronzy i rannego zheleznoogo veka Kazahstana. Izbrannye trudy i stati [Problems of the Bronze Age and the Early Iron Age of Kazakhstan. Selected works and articles]. Volume 1. Almaty: Service Press. 520 p.
- Khabdulina M.K. (1994). Stepnoe Priishime v epohu rannego zheleza [Steppe of the Ishim region in the Early Iron Age]. Almaty: Gylm. 170 p.
- Chernikov S.S. (1965). Zagadka zolotogo kurgana. Gde i kogda zarodilas «skifskoe iskusstvo» [The mystery of the Golden Barrow. Where and when did “Scythian art” originate]. Moscow: Science. 189 p.
- Chotbaev A. (2013). Vooruzhenie drevnih kochevnikov Kazahskih stepei [Armament of the ancient nomads of the Kazakh steppes]. Astana: Publishing group of a branch of the Institute of Archaeology named after A.H. Margulan in Astana. p. 127–131.
- Beisenov A. (2013). Die nekropole Taldy-2 in Bezienuug zu den kulturen der Fruhsakishen zeit Osteurasiens // Unbekanntes Kasachstan. Archäologie im herzen Asiens. Band II. Bochum. p. 595–608.
- Samašev Z., Ongar A. (2013). Die Nomaden der kasachischen Steppe in der eurasischen Steppe // Unbekanntes Kasachstan. Archäologie im Herzen Asiens. Bochum. Volume II. P. 555-573.

O.A. Artyukhova¹ , **T.B. Mamirov^{2*}**

¹A.Kh. Margulan Institute of Archeology, Kazakhstan, Almaty

²Branch of the A.Kh. Margulan Institute of Archeology, Kazakhstan, Nur-Sultan,

*e-mail: tmamirov@mail.ru

NEOLITHIC MONUMENTS OF MOUNTAINOUS MANGYSTAU (materials of 2018-2019)

In 1966–1969 paleolithic detachment of the Mangyshlak complex expedition of the Institute of geological science named after K.I. Satpaev of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR under the leadership of A.G. Medoev conducted research of the Stone Age on the Mangystau peninsula. In addition to the famous complex of Paleolithic sites on the shores of the Sarytash Bay in the Shakhbagata tract, he investigated Neolithic sites in the mountain oases Shair, Tushchibek, Ondy and others along the Western and Eastern Karatau ranges. A.G. Medoev considered them to be the earliest traces of the microlith culture on the territory of Kazakhstan. Due to the untimely death of the researcher, the materials of these monuments were not introduced into scientific circulation. Other researchers of the Stone Age Mangystau did not work in the mountainous part of Mangystau. One of the tasks of studying the archaeological heritage of A.G. Medoev within the framework of the grant theme, was the localization of monuments and collection points of stone artifacts on the ground, determination of their coordinates in the global positioning system, assessment of the possibility of further research of the identified monuments. Research 2018–2019 were focused on the monuments of Tushchibek, Ondy, Shaiyr, Shekata. The article describes the stone artifacts, drawings of the most significant of them. The monuments are almost completely destroyed. The only available source of information about the Neolithic of Gorny Mangystau is the collection of A.G. Medoev, kept in the funds of the Museum of the Paleolithic of Kazakhstan in the KazNU named after al-Farabi.

Key words: Mangystau, Neolithic, stone industry, A.G. Medoev.

О.А. Артюхова¹, Т.Б. Мамиров^{2*}

¹Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты, Қазақстан, Алматы қ.

²Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының филиалы, Қазақстан, Нұр-Сұлтан қ.,

*e-mail: tmamirov@mail.ru

Таулы Маңғыстаудың неолит ескерткіштері (2018-2019 жж. материалдары)

1966–1969 жылдары Қазақ КСР Ғылым академиясының Қ.И. Сәтбаев атындағы Геология ғылымдары институтында А.Г. Медоевтың жетекшілігімен Маңғышлақ кешенді экспедициясының палеолит отряды Маңғыстау түбегінде тас дәуірінің зерттеуін жүргізді. Шахбағат шатқалындағы Сарыташ шығанағының жағалауындағы танымал палеолит ескерткіштерінен басқа, ол Батыс және Шығыс Қаратау жоталарының бойындағы Шаир, Тұщыбек, Онда және басқа да тау оазистеріндегі неолиттік жерлерді зерттеді. А.Г. Медоев оларды Қазақстан аумағында микролит мәдениетінің ең алғашқы іздері деп санады. Зерттеушінің мезгілсіз қайтыс болуына байланысты бұл ескерткіштердің материалдары ғылыми айналымға енгізілмеді. Тас дәуірінің басқа зерттеушілері Маңғыстаудың таулы бөлігінде жұмыс істемеген. Гранттық тақырып аясында А.Г. Медоевтың археологиялық мұрасының зерттеу міндеттерінің бірі ескерткіштер мен жердегі тас артефактілерді жинау пункттерін оқшаулау, жаһандық позициялық жүйеде олардың координаттарын анықтау, анықталған ескерткіштерді одан әрі зерттеу мүмкіндігін бағалау болды. 2018–2019 жылдардағы зерттеулер Тұщыбек, Онда, Шайыр, Шеката ескерткіштеріне назар аударылды. Мақалада тас жәдігерлер, олардың ішіндегі ең маңыздыларының суреттері сипатталған. Ескерткіштер толығымен жойылды. Таулы Маңғыстаудың неолиті туралы ақпараттың жалғыз дерегі – А.Г. Медоевтың әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дағы Қазақстан палеолит дәуірі музейінің қорында сақталған коллекциясы.

Түйін сөздер: Маңғыстау, неолит, тас өнеркәсібі, А.Г. Медоев.

О.А. Артюхова¹, Т.Б. Мамиров^{2*}

¹Институт археологии им. А.Х. Маргулана, Казахстан, г. Алматы

² Филиал Института археологии им. А.Х. Маргулана, Казахстан, г. Нур-Султан,

*e-mail: tmamirov@mail.ru

Неолитические памятники Горного Мангыстау (материалы 2018-2019 года)

В 1966–1969 гг. Палеолитическим отрядом Мангышлакской комплексной экспедиции ИГН им. К.И. Сатпаева АН КазССР под руководством А.Г. Медоева проводились исследования каменного века на полуострове Мангыстау. Кроме знаменитого комплекса стоянок палеолита на берегах залива Сарыташ в урочище Шахбагата им были исследованы неолитические стоянки в горных оазисах Шаир, Тушибек, Онды и др. вдоль хребтов Западного и Восточного Каратау. А.Г. Медоев считал их самыми ранними следами культуры микролитов на территории Казахстана. Из-за преждевременной кончины исследователя материалы этих памятников не были введены в научный оборот. Другие исследователи каменного века не работали в горной части Мангыстау. Одной из задач изучения археологического наследия А.Г. Медоева в рамках грантовой темы была локализация памятников и пунктов сбора каменных артефактов на местности, определение их координат в системе глобального позиционирования, оценка возможности дальнейших исследований выявленных памятников. Исследования 2018–2019 гг. были сосредоточены на памятниках Тушибек, Онды, Шайыр, Шеката. В статье приводится описание каменных артефактов, рисунки наиболее значимых из них. Памятники практически полностью разрушены. Единственный доступный источник информации о неолите Горного Мангыстау – коллекции А.Г. Медоева, хранящиеся в фондах Музея палеолита Казахстана в КазНУ им. аль-Фараби.

Ключевые слова: Мангыстау, неолит, каменная индустрия, А.Г. Медоев.

Introduction

The Mangystau Peninsula remains the most important region for solving global problems: the evolution of ancient hominids, their dispersal across the globe, adaptation to the changing ecological conditions of the Pleistocene and Holocene. These problems were first raised by the outstanding researcher of the primitive history of Kazakhstan, Alan Georgievich Medoev. In 1966–1969 he was the first to identify and investigate various Stone Age sites on the peninsula, revealed the patterns of their placement and proposed a geochronological scheme for the development of Stone Age cultures in the region. Thus, the scientific literature includes the names of the Paleolithic cultures Protolevallois-Achel, Levallois-Achel I and II, Shahbagata I (Late Paleolithic), Shahbagata II (Epipaleolithic) (Medoev, 1982).

A.G. Medoev also discovered Neolithic sites in the mountain oases Shair, Tushchibek, Ondy and others along the Western and Eastern Karatau ridges of the Mangistau region. A.G. Medoev considered them to be the earliest traces of the microlith culture on the territory of Kazakhstan. He considered the tips of the Capsian type and the arrowheads of the Geluan type to be the most notable tools at these sites (Medoev, 1979: 21).

Unfortunately, due to the untimely death of the researcher, the materials of these sites were not introduced into scientific circulation, only mentions in publications, brief notes in field diaries and other archival materials have survived (Medoev, 1968). One of the tasks of studying the archaeological heritage of A.G. Medoev within the framework of the grant theme: “Paleolithic of the Mangystau (introduction of A.G. Medoev’s collections into scientific circulation and their modern interpretation)”, was the localization of monuments and collection points of stone artifacts on the ground, determination of their coordinates in the global positioning system, assessment of the possibility of further research identified monuments.

Methodology

According to archival records, were identified the main collection points for stone tools, were examined springs and gorges along the Western and Eastern Karatau ranges. Were localized the Archaeological sites and locations (Fig. 1) and was carried out the selective collection of stone artifacts from the day surface. Stone artifacts were subdivided into series according to their preservation, their technical and typological description was made.

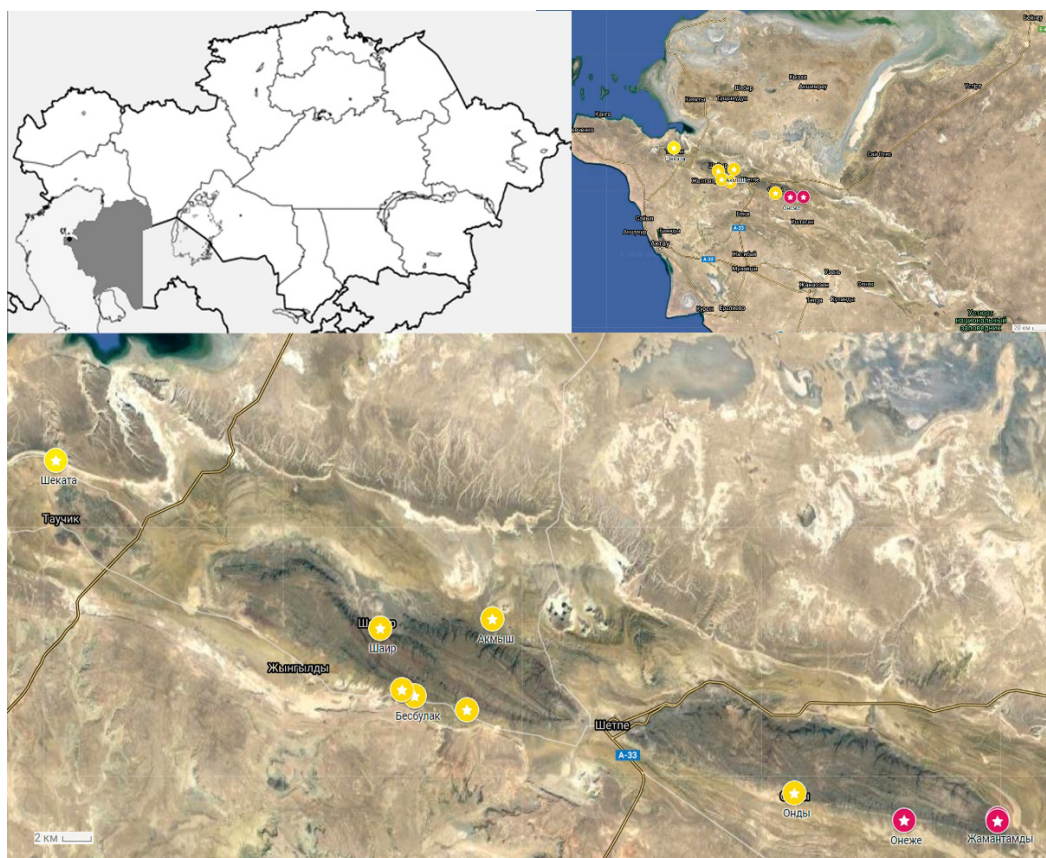

Figure 1 – Layout of monuments.

Materials

On the outskirts of the village Tushchibek, on the southern slope of the Karatau ridge, near the well found the stone artifacts. The remains of the site, which can be explored, occupy an area of about 160x100 sq.m, the rest is plowed up, occupied by vegetable gardens and orchards.

The collection of artifacts from the Tushchibek site consists of 61 items. Stand out non-deflated, weakly deflated, moderately deflated and highly deflated artifacts. The raw material for their manufacture was chalcedony of beige, gray, less often brown.

Two specimens were classified as undeflated. The first it is a distal fragment of a plate with next proportions: width – 19 mm, length – 30 mm, and depth – 3 mm. Second, it is a fragment of a secondary flake 28x24x2 mm in size.

Weakly deflated series (33 pieces). Tools are few in number (11 pieces). They are mainly made from the sections of the plates:

- end scraper on a plate with retouched edges. Workpiece – a medial fragment of a plate with a

symmetrical dihedral back, dimensions 45x25x7 mm. Along the edges traced observe semi-abrupt retouch, on the edge, beveled to the right, retouch of medium and small sizes (Fig. 2: 2);

- incisors (3 pieces). The first incisor is a double from a medial fragment of a plate with a dihedral asymmetric back, measuring 24x27x7 mm. Burin blows were applied from above, from the distal straight break, to the edges blunt with facial retouching with a slope to the ventral side (Fig. 2: 9); the second – from the proximal fragment of the plate with dimensions 19x20x9 mm. Burin blows were made from a straight distal fracture to the right edge (Fig. 2: 13); the third incisor is on a plate (medial fragment) with retouched by observe retouch edges, asymmetric tetrahedral back, dimensions 22x19x4 mm. Burin blows were made from a straight distal fracture to the right edge (Fig. 3: 6);

- a notched tool from a secondary flake of a fan-shaped form, measuring 23x32x6 mm. The striking platform was removed, in its place a notch was formed with parallel shallow deep vertical retouching (Fig. 2: 10);

- symmetrical petal-shaped uniface, dimensions 99x74x23 mm. The back is half-crusty, upholstered convergently. The ventral surface is curved, and the

impact axis and the flake axis do not coincide by 30°. Convex edges are trimmed and corrected with semi-steep medium and fine retouch (Fig. 2: 1);

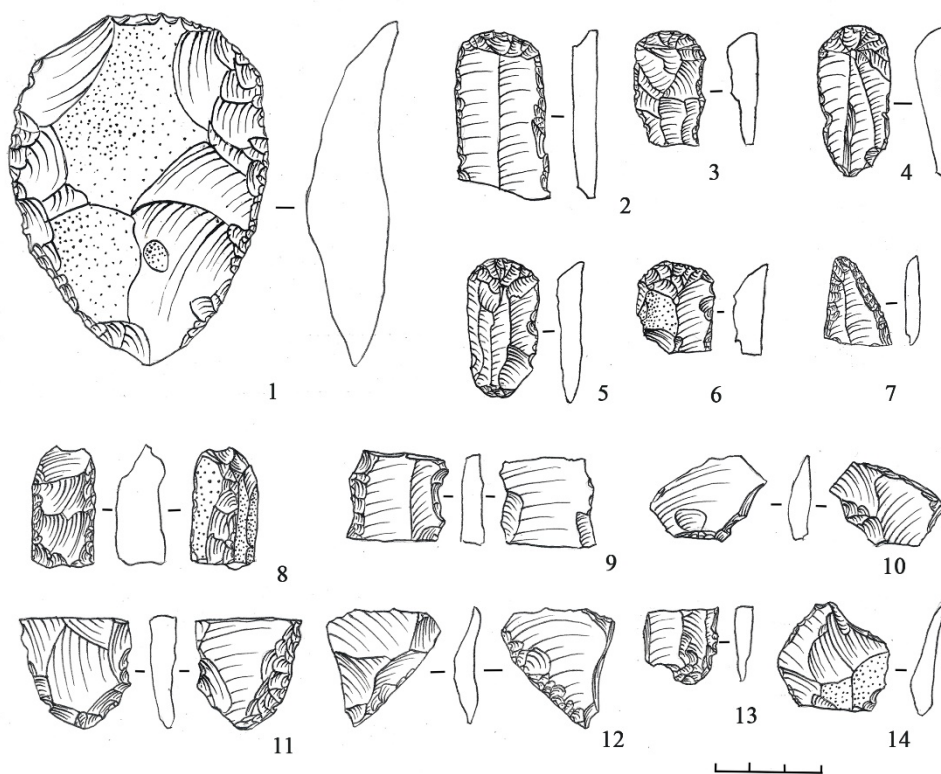

Figure 2 – Location of Tushchibek. Stone artifacts

- blades with retouched edges (5 pieces) are 12 to 18 mm wide and about 4 mm thick. The backs are triangular asymmetrical. The nature of retouching is varied: opposing micro-retouching for the first plate, front micro-retouching for the second, dulling front for one edge, alternating utilization micro-retouching for the third; obtuse on one edge and opposite sharpening – on the other – in the last two (Fig. 3: 2,3,7,9,12).

Production wastes (22 pieces) are represented by fragments of blades without secondary processing (8 pieces), 12 to 24 mm wide, mainly with trihedral asymmetric backs; secondary flakes, whole (3 pieces) and fragmented (9 pieces), 20-30 mm long, only one fragment has dimensions: 46x33x3 mm; a fragment of a semi-marginal flake measuring 14x22x7 mm and a triangular fragment 41x15x12 mm.

The moderately deflated series also does not contain cores, but it contains more tools.

Tools (14 specimens):

- single straight side-scraper with back retouch, 34x31x6 mm from a fragment of a secondary flake, backward subparallel shallow retouch (Fig. 2: 12);

- scrapers (4 pieces) made of massive plates. The first is on a distal fragment of a plate with a symmetrical dihedral back, oval in shape, measuring 25x21x9 mm (Fig. 2: 6). Blade retouching of medium size, on the left edge – alternating micro-retouching. The second scraper was made on the base of a ribbed plate with medium-sized face steep retouch. The distal end is thinned by a facial cleavage, on the edges there is a dense facial micro-retouch. Dimensions: 31x19x10 mm (Fig. 2: 3). The third scraper was made from a proximal fragment of a plate with a tetrahedral asymmetric back, 38x19x6 mm in size (Fig. 2: 5). Blade retouch is parallel, parallel, of medium size; small marginal retouch is also present on the right edge of the tool. The fourth scraper is also formed on

the proximal fragment of the plate with a triangular symmetrical back. Retouching on the left-beveled blade, subparallel, steep, medium-sized. On the left edge – front micro-retouch. Dimensions: 41x19x7 mm (Fig. 2: 4);

- triangular product with dimensions 31x16x13 mm (Fig. 2: 8). One facet is convex with transverse negatives on the left and retouching along the edges, the other two facets are crusty, one with retouching, the third – without any corrections at all. On the distal there is a triangular point;

- a blank of a bifacial arrowhead is made of a medial fragment of a plate with dimensions of 30x30x6 mm. The base is broken off, along the edges, opposite and reverse retouching, at the tip – a beak with opposite retouching of medium and small sizes (Fig. 2: 1);

- plates with retouched edges (6 pieces) are not standard. The first, on a distal fragment, measuring

25x18x3 mm, was corrected with fine facial retouching, which highlights a narrow stigma (Fig. 2: 7); The second, medial fragment, measuring 21x14x5 mm, was corrected with reverse subparallel fine retouching (Fig. 3: 11); In the third fragment, also medial, measuring 18x22x4 mm, both edges are blunted by facial shallow and micro-retouch (Fig. 3: 10); In the fourth fragment, the proximal one, measuring 33x27x9 mm, only the left edge was blunted with facial retouch (Fig. 3: 4); In the fifth fragment, the proximal one, 38x19x6 mm in size, facial micro-retouch is visible on both edges (Fig. 3: 1); The sixth fragment, also proximal, with a symmetrical tetrahedral back, dimensions 24x26x4 mm, on the left is blunted with small back retouch (Fig. 3: 8) ;;

- a semi-marginal fragmented flake, 29x30x6 mm in size, has a facial micro-retouch of utilization on the sharp convex left edge (Fig. 2: 14).

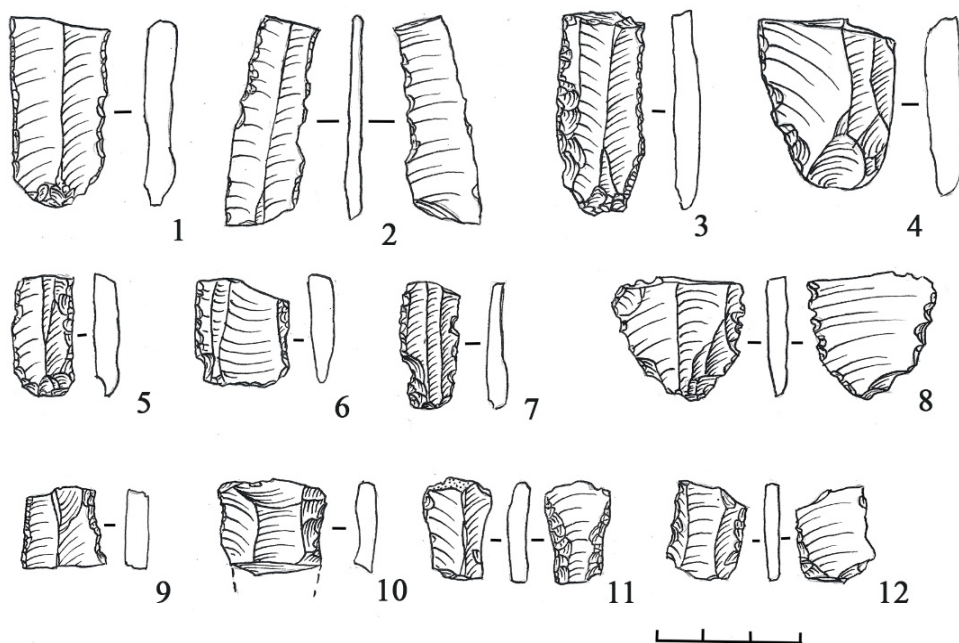

Figure 3 – Location of Tushchibek. Stone artifacts

Production wastes (10 pieces) are represented by fragments of plates without secondary processing (3 pieces), 19 to 34 mm wide, predominantly with irregular asymmetric backs, intact secondary flakes (2 pieces) and fragmented (3 pieces), 20 -30 mm, a fragment of a semi-marginal flake measuring 29x24x13 mm and a triangular fragment 23x16x13 mm in size.

Highly deflated items (2 pieces) – proximal fragments of plates with dimensions of 32x26x8 and 24x12x5 mm. In the last fragment, the facial small and micro-retouch covers both edges (Fig. 3: 5);

At the Ondy site, on the plowed surface near the village, on the road, around the spring, were collected the stone artifacts (64 pieces). According to the degree of preservation, they are divided into

4 series: non-deflated, weakly deflated, moderately deflated and highly deflated. Almost all artifacts are made of light beige chalcedony, covered with a thick white patina, with rare exceptions that will be discussed in important cases.

Non-deflated artifacts (3 pieces) are represented by two fragments of secondary flakes 24x21x6 and 19x21x6 mm in size and a proximal fragment of a trapezoidal plate with a tetrahedral asymmetric

back. The striking platform is thinly faceted and convex; the micro-retouch of utilization is visible at the edges. Dimensions: 32x19x5 mm.

Weakly deflated artifacts prevail, 35 of them. The collection contains one core, cone-shaped for blades, damaged in the process of recycling. Dimensions: 58x41x33 mm. On the front, negatives of plates 8-10 mm wide have been preserved (Fig. 4: 2).

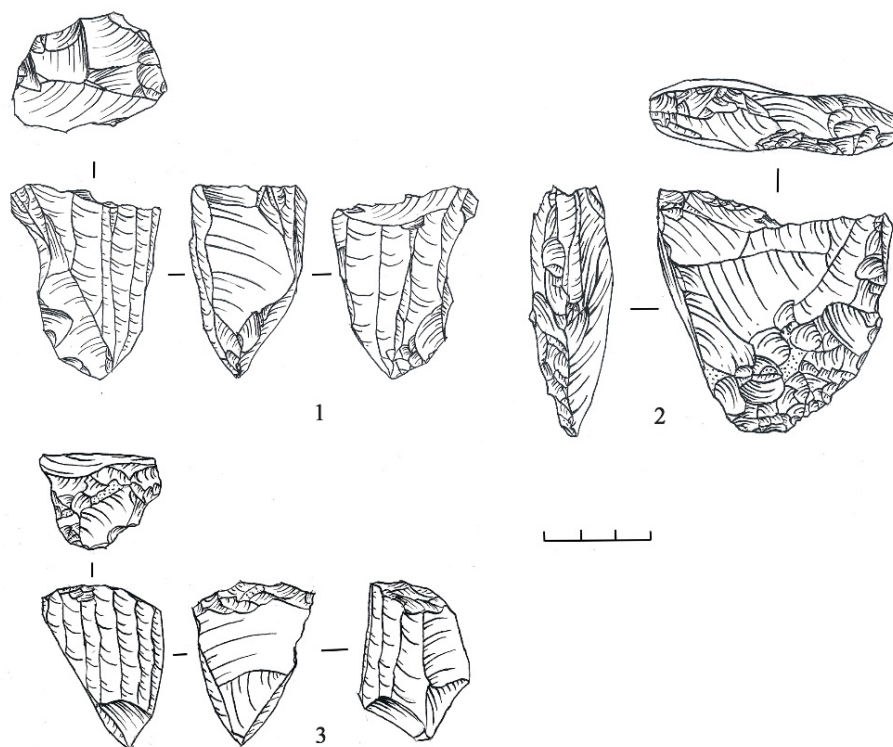

Figure 4 – Location of Ondy and Shekata. Stone artifacts

Tools (5 pieces):

- scrapers (3 pieces). The first is made of a semi-edge diamond-shaped chip, measuring 20x22x5 mm. The blade has lancet outlines, on the edges there are small opposing and facial irregular retouching (Fig. 5: 15); the second scraper is also made of a semi-marginal flake, petal-shaped, measuring 36x21x9 mm. The distal end has the shape of a stigma, with medium-sized reverse sub-parallel retouching; the third, from a fragment of a secondary trapezoidal flake, 24x31x6 mm in size. The blade is formed on the left edge with facial subparallel fine retouching (Fig. 5: 13);

- retouched flakes (2 pieces), secondary, subrectangular and oval, 37x35x7 mm and 22x21x5 mm in size (Fig. 5: 6).

This series is dominated by production wastes and fragments of tools: blades without secondary processing (4 pieces) are represented by proximal (2 pieces), medial and distal fragments. The width of the plates ranges from 8 to 18 mm. In one fragment the dorsum is trihedral and symmetrical, in the rest it is irregular; whole secondary flakes (6 specimens) are very small, the largest is 34x33x5 mm. Subparallel and convergent cutting of the backs is noticeable; fragmented secondary flakes (6 specimens) are even smaller, not exceeding 27 mm in length; – semi-marginal flakes: whole, 49x55x12 mm in size and fragmented, 30x32x7 mm; fragmented marginal flake, 12x25x6 mm in size; scales (2 pieces), dimensions 9x12x2 and 12x13x4 mm; – small fragments, undiagnosed (8

pieces). The dimensions of the largest are 34x13x6 mm, the smallest – 10x10x4 mm.

The moderately deflated series consists mainly of production wastes: undiagnosed triangular debris, dimensions 48x26x18 and 29x14x9 mm; a core-shaped triangular fragment with dimensions of 40x30x16 mm; semi-marginal flakes, intact (1 piece) and fragmented (2 pieces), not expressive, measuring 21x20x5mm, 12x14x5mm and 19x11x5 mm; secondary whole flakes (5 specimens), the largest 41x42x10 mm, the rest half as small; secondary fragmented flakes (6 specimens), no more than 36 mm in size; ribbed chips – chips from the edge of the striking platform of a prismatic core, dimensions 39x32x9 mm and 16x11x6 mm.

End-scraper from a large flake, 73x68x21 mm in size. The front is ribbed, several plates have been removed from it. The counterfond is massive, formed by the “deviated” distal end of the cleaved blank. The striking pad is bounced and slightly

retouched on the left. The laterals are the edges formed by the dorsal surface of the blank flake with convergent edging and the ventral surface. A scraper blade with large facial widespread retouch is formed on the distal (Fig. 4: 1).

Tools (3 pieces):

- an angular cutter made from a flake of a secondary rhomboid shape, measuring 17x20x5 mm. The incisor in the upper right corner is formed by an incisal cleavage on the distal on the right, from a retouched notch in the upper part of the right margin;

- a combined tool: a side scraper on the left edge + a concave scraper on the distal + stigma on the right edge. Dimensions: 35x37x12 mm (Fig. 5: 11);

- plate with retouch – is a trapezoid with damaged edges. The left edge is concave, retouch is front, the right is curved. One base is blunt, the other is sharpened. Dimensions: 32x28x8 mm (Fig.5: 14).

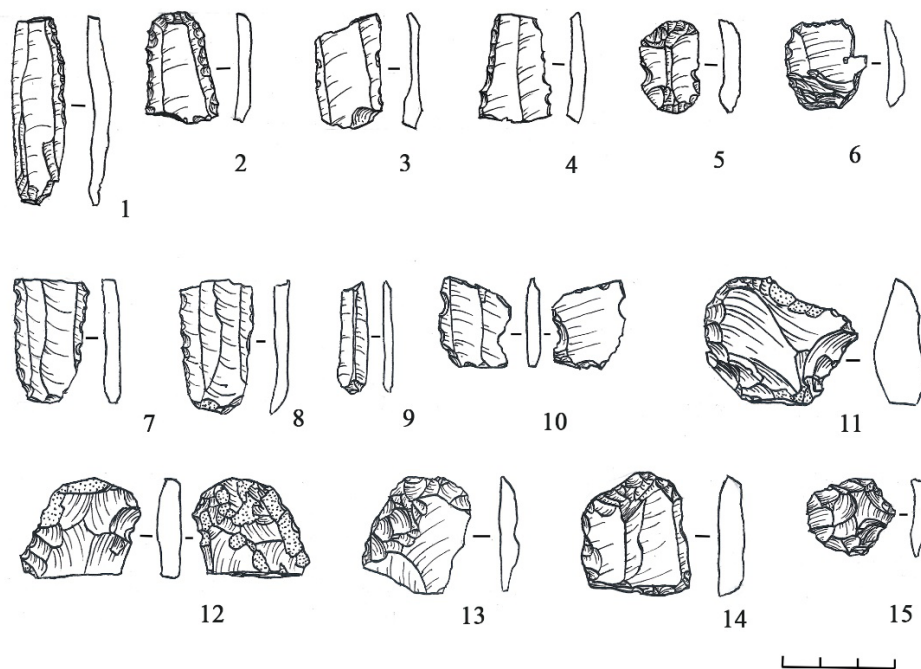

Figure 5 – Location of Ondy and Shekata. Stone artifacts

Highly deflated objects (3 pieces): a fragment of an arrowhead, bifacial, heavily damaged, measuring 29x25x7 mm (Fig. 5: 12); a secondary rhomboid flake, 35x34x10 mm in size, with a convergent facet of the dorsum; and a medial plate fragment, 22x16x6 mm in size, severely damaged.

The technical and typological analysis of the inventory shows that, despite the different preservation of the artifacts, they all belong to the same Holocene complex, and the different degree of preservation depends on the taphonomic conditions.

At the village of Shaiyr, was made selective collection. The collection consists of 12 items.

Weakly deflated artifacts are represented by one weapon and six production waste:

The tool is a scraper made of a medial fragment of a plate covered with white patina, measuring 32x19x6 mm. Along the edges – very fine facial and alternating retouch applied over the patina.

Waste: a fragment of a plate, medial, 12x14x2 mm; secondary flakes are intact (3 pieces), no more than 38 mm long, fragmented (1 piece), 22x11x4 mm in size; a semi-marginal fan-shaped flake, 32x35x12 mm in size.

The production wastes (4 pieces) are classified as a moderately deflated series: a fragment of a plate, proximal, 26x20x7 mm in size, a secondary whole leaf-shaped flake, 28x25x11 mm in size, a fragment of a semi-marginal flake with dimensions of 24x28x7 mm and a triangular fragment, 54x38x35 mm in size.

Only one scraper from the medial fragment of the plate, 22x16x3 mm in size, was strongly deflated (covered with a thick yellowish patina). The base is broken off and corrected with reverse scaly vertical retouch. Blade retouch is parallel sheer. On sharp edges – alternating micro-retouch.

12 artifacts were collected at Shekata's parking lot.

The non-deflated series consists of one proximal plate fragment with dimensions of 29x17x4 mm.

Weakly deflated series (8 pieces).

The tools (3 pieces) are all represented by retouched blades made of: 1) a medial fragment, 30x19x3 mm in size, oval. Small facial retouch covers both edges and distal (Fig. 5: 2); 2) a medial trapezoidal fragment measuring 29x19x5 mm. The left edge is blunted with facial retouch, the right edge is sharp (Fig. 5: 4); 3) a proximal fragment measuring 50x13x5 mm with very fine facial retouch along the right margin (Fig. 5: 1).

Production waste (5 pieces): a medial fragment of a plate measuring 45x24x7 mm, with a trihedral symmetrical back, a spall of revitalization of the distal end of a cone-shaped core, measuring 40x37x25 mm, the back is a tetrahedral peak; fragment of ribbed plate, 34x17x7 mm; a fragment of a secondary flake, 18x17x6 mm in size and an oval semi-marginal flake, 36x20x7 mm in size;

Medium deflated series (3 specimens): fragmented, trihedral core, 46x34x31 in size (Fig. 4: 3); a scraper from a proximal fragment of a plate, measuring 25x15x5 mm, with a working blade strongly beveled to the left (Fig. 5: 5); The chip from

the front of the core is trapezoidal, with subparallel negatives of chips on the remainder of the front, dimensions 51x43x14 mm.

Discussion

The first finds of stone tools on the territory of Mangystau were made in the 19th century (Alpysbaev, 1970). The first professional archaeological research was carried out in 1966-1969. Paleolithic detachment of the Mangyshlak complex expedition of the Institute of geological science named after K.I.Satpaev of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR under the leadership of A.G. Medoev. A huge number of Stone Age sites have been identified in the chronological range from the ancient Paleolithic to the Neolithic (Medoev, 1982).

Other archaeologists also worked on the peninsula: the Caspian detachment of the Astrakhan expedition of the Leningrad branch of the Institute of Archeology (LOIA) of the USSR Academy of Sciences under the leadership of A.N. Melent'ev (in 1968-1970, 1972) (Melent'ev, 1968, 1969, 1970, 1972a, 1972b, 1972), the Volga-Ural expedition of the Institute of Archeology of the USSR Academy of Sciences in conjunction with the Faculty of Geography of Moscow State University under the leadership of L.L. Galkin (Galkin, 1978, 1981, 1982, 1983, 1985). In the late 80s – until the mid 90s, as part of the West Kazakhstan archaeological expedition under the leadership of Z. Samashev, teams for the study of the Stone Age of Mangystau and Ustyurt worked under the leadership of A.A. Astafiev and L.L. Galkin (Astafiev, 1989, 1993, 1996, 2001; Galkin, 1993). 1998-1999 The region was visited by the Joint Russian-Kazakh archaeological expedition led by A.P. Derevianko and Zh.K. Taimagambetov (Derevianko et al. 1999).

Despite a considerable number of archaeological expeditions that have explored the region, a large number of discovered monuments of the late stages of the Stone Age, they are practically not introduced into scientific circulation. The only exception is the monograph by A.E. Astafiev, dedicated to the most significant Holocene monuments and cultures, which he identified, mainly in the coastal zone of the peninsula (Astafiev, 2014). The rest of the sites and locations are known only from archival materials and preliminary publications. The storage location of the collections obtained at these locations is currently not known, and it will take considerable effort and time to find them.

The mountainous part of the Mangystau Peninsula (Karatau Ridge) remained uncovered by research. Collections obtained as a result of the works of A.G. Medoev and stored in the funds of the Paleolithic Museum of KazNU named after al-Farabi, are currently the only accessible for study of the Neolithic and Eneolithic (or the culture of microliths, according to A.G. Medoev) of Mountainous Mangystau.

In 2020, the study of the present artifacts from the sites from mountains in the Mangystau region was planned using morphological and technological, diacritical and multidisciplinary technological and use-wear approaches (Osipova, 2020; Goraschuk, 2020, a, b). During these studies, a lot of valuable information about periodization, relative chronology, lifestyle, cultural ties between Mesolithic and Neolithic tribes from the Northern Caspian Sea region, was obtained. The study is based on materials from the sites with a destroyed cultural layer (Goraschuk, 1998; Goraschuk, Komarov, 1998; Goraschuk, 2006). Although, the work was rescheduled to the nearest future due

to force majeure caused by prologed quarantine measures.

Results

The Stone Age sites, opened in 1966-1969 A.G. Medoev, along the foothills of the Karatau ridges with the presence of a large amount of lifting material (cores, scrapers, retouched plates, punctures, etc.) are currently in emergency situations. In 2018-2019 selective collections were made on them to confirm the correct localization of the monuments and the almost complete loss of these archaeological sites was stated.

Archaeological work by A.G. Medoev and other researchers was carried out at a sufficiently high methodological level at that time. The collection of stone material from sites with a surface cultural horizon was carried out in sufficient detail. This was shown by our field observations. Therefore, the unique collections of stone industries collected in the last century are of particular importance – this is an irreplaceable source for studying the country's ancient past.

References

- Alpysbaev H.A. (1970) Nekotorye voprosy izuchenija Kazahstana [Some issues of studying Kazakhstan] // In the footsteps of the ancient cultures of Kazakhstan. Almaty: Nauka KazSSR, Pp. 227-240.
- Astaf'ev A.E. (1989) Otchet o rabotah na poluostrove Mangyshlak [Report on works on the Mangyshlak peninsula] // Report on the work of the West Kazakhstan archaeological expedition for 1989. Archive of the A.Kh. Margulan Institute of Archeology. Science Committee, Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan. Case no. 2218. BD 168, inventory 2, fund 11. Pp. 134-147.
- Astaf'ev A.E. (1993) Raboty Mangystauskogo otrjada v zonah peschanyh massivov Prikaspija [Work of the Mangystau detachment in the zones of sandy massifs of the Caspian region] // Samashev Z.S. Otchet Zapadno-Kazahstanskoj arheologicheskoi jekspedicii za 1992 god [Report of the West Kazakhstan archaeological expedition for 1992]. Archive of the A.Kh. Margulan Institute of Archeology. Science Committee, Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan. Case no. 2383. Pp. 23-92
- Astaf'ev A.E. (1996) Pamjatniki tjuluzskoj kul'tury na poluostrove Mangyshlak [Monuments of the Tuluz culture on the Mangyshlak peninsula] // Archeological issues of Western Kazakhstan. Vol. 1. Samara: Dialog. Pp. 30-45.
- Astaf'ev A.E. (2001) Stojanka Koskuduk 1 – pervyj opornyj jeneoliticheskij pamjatnik poluostrova Mangyshlak (predvaritel'noe soobshhenie) [Site Koskuduk 1 – the first supporting Eneolithic monument of the Mangyshlak Peninsula (preliminary report)] // XV Ural Archaeological Meeting. Abstracts of reports of the international scientific conference. Orenburg. Pp. 37-38.
- Astaf'ev A.E. (2014) Neolit i jeneolit poluostrova Mangyshlak [Neolithic and Eneolithic of the Mangyshlak peninsula] // Materials and research on the archeology of Kazakhstan. Vol. VI. Astana. 360 p.
- Galkin L.L. (1978) Volgo-Ural'skaja jekspedicija Instituta arheologii AN SSSR. Otchet o rabotah v Gur'evskoj, Mangyshlakskoj oblastjah Kazahskoj SSR v 1978 g. [Volga-Ural expedition of the Institute of Archeology of the USSR Academy of Sciences. Report on work in the Guryev and Mangyshlak regions of the Kazakh SSR in 1978]. Archive of the A.Kh. Margulan Institute of Archeology. Science Committee, Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan. Case no. 1682. BD 122, inventory 2, fund 11. 30 p.
- Galkin L.L. (1981) Otchet o rabote Volgo-Ural'skoj jekspedicii IA AN SSSR v Severo-Vostochnom Prikaspii v 1981 g. [Report on the work of the Volga-Ural expedition of the IA of the USSR Academy of Sciences in the North-Eastern Caspian region in 1981]. Archive of the A.Kh. Margulan Institute of Archeology. Science Committee, Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan. Case no. 1905, BD 146, inventory 2, fund 11. 41 p.
- Galkin L.L. (1982) Otchet o rabote Volgo-Ural'skoj jekspedicii IA AN SSSR v 1982 g. v Severo-Vostochnom Prikaspii [Report on the work of the Volga-Ural expedition of the Institute of Archeology of the USSR Academy of Sciences in 1982 in the North-Eastern Caspian region]. Archive of the A.Kh. Margulan Institute of Archeology. Case no. 1974, BD 1516, inventory 2, fund 11. 20 p.

Galkin L.L. (1983) Otchet o rabotah Volgo-Ural'skoj arheologicheskoy jekspedicii za 1983 god (Issledovaniya pamjatnikov v Gur'evskoj i Mangyshlakskoj oblastyah) [Report on the work of the Volga-Ural archaeological expedition for 1983 (Research of monuments in the Guryev and Mangyshlak regions)]. Archive of the A.Kh. Margulan Institute of Archeology. Case no. 2019, BD 154, inventory 2, fund 11. 39 p.

Galkin L.L. (1985) Otchet o polevyh issledovaniyah v Gur'evskoj i Mangyshlakskoj oblastyah Kazahskoj SSR v 1984 godu [Report on field research in the Guryev and Mangyshlak regions of the Kazakh SSR in 1984]. Archive of the A.Kh. Margulan Institute of Archeology. Case no. 2038, BD 155, inventory 2, fund 11. 27 p.

Galkin L.L. (1993) Raboty razvedochnogo otrjada ZKAJe-92. [Work of the exploration team of the West Kazakhstan archaeological team in 1992] // Samashev Z.S. Report of the West Kazakhstan Archaeological Expedition for 1992. Archive of the A.Kh. Margulan Institute of Archeology. Case no. 2383. Pp. 103-155

Derevjanko A.P., Tajmagambetov Zh.K., Petrin V.G., Gladyshev S.A., Zenin A.N., Zenin V.N., Iskakov G.T. (1999) Issledovaniya pamjatnikov jepohi paleolita na plato Mangyshlak v 1999 godu [Research of Paleolithic monuments on the Mangyshlak plateau in 1999] // Problems of archeology, ethnography, anthropology of Siberia and adjacent territories. Novosibirsk: Publishing house IAI. SB RAS. Vol. 5. Pp.42-45.

Medoev A.G. (1969) Polevoj dnevnik za 1968 god. №1 [Field Diary 1968 no. 1]. Archive of the A.Kh. Margulan Institute of Archeology. Science Committee, Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan, case no. 3. Personal archive of A.G. Medoev.

Medoev A.G. (1979) Gravjurny na skalakh. Sary-Arka, Mangyshlak [Engravings on rocks. Sary-Arka, Mangyshlak]. Almaty: Zhalyn. 170 p.

Medoev A.G. (1982) Geohronologiya paleolita Kazahstana [Geochronology of the Paleolithic of Kazakhstan]. Almaty: Nauka KazSSR, 1982. 64 p.

Melent'ev A.N. (1968) Illjustracii k otchetu Prikaspijskogo otrjada Astrahanskoj jekspedicii LOIA AN SSSR o razvedke v Severnom Prikaspii v 1968 godu [Illustrations for the report of the Caspian detachment of the Astrakhan expedition of the LOIA of the USSR Academy of Sciences on exploration in the Northern Caspian region in 1968]. Archive of the A.Kh. Margulan Institute of Archeology. Case no. 1098, BD 69, inventory 2, fund 11. 20 p.

Melent'ev A.N. (1968) Otchet Prikaspijskogo otrjada Astrahanskoj jekspedicii LOIA AN SSSR o razvedke v Severnom Prikaspii v 1968 godu [Report of the Caspian detachment of the Astrakhan expedition of the LOIA of the USSR Academy of Sciences on reconnaissance in the Northern Caspian region in 1968]. Archive of the A.Kh. Margulan Institute of Archeology. Case no. 1097, BD 69, inventory 2, fund 11. 14 p.

Melent'ev A.N. (1969) Otchet o rabote Prikaspijskogo otrjada Astrahanskoj jekspedicii LOIA ANSSSR za 1969 god [Report on the work of the Caspian detachment of the Astrakhan expedition of the LOIA of the USSR Academy of Sciences for 1969]. Archive of the A.Kh. Margulan Institute of Archeology. Case no. 1133, BD 71, inventory 2, fund 1. 17 p.

Melent'ev A.N. (1970) Otchet o rabote Prikaspijskogo otrjada Astrahanskoj jekspedicii LO IA ANSSSR za 1970 god [Report on the work of the Caspian detachment of the Astrakhan expedition of the LOIA of the USSR Academy of Sciences for 1970]. Archive of the A.Kh. Margulan Institute of Archeology. Case no. 1177, BD 75, inventory 2, fund 11. 20 p.

Melent'ev A.N. (1972a) Otchet o polevyh issledovaniyah Prikaspijskogo otrjada LO IA ANSSSR v 1972 godu [Report on field research of the Caspian detachment of the LOIA of the USSR Academy of Sciences in 1972]. Archive of the A.Kh. Margulan Institute of Archeology. Case no. 1294, BD 82, inventory 2, fund 11. 40 p.

Melent'ev A.N. (1972b) Razvedka pamjatnikov drevnosti v Zapadnom Kazahstane [Exploration of monuments of antiquity in Western Kazakhstan] // Searches and excavations in Kazakhstan. Almaty. Pp. 194-197.

Osipova Ye. A. (2020) Morfo-tehnologicheskij, diakriticheskij i tipologicheskij metody v izuchenii paleoliticheskikh industrij Kazahstana // Istoriya i kul'tura Velikoy stepi. Materialy Mezhdunarodnoy nauchno-prakticheskoy konferentsii / Pod red. M. KH. Abuseitovoy. – Almaty: «Shygys pen Batys», 2020. S. 190-194.

Gorashchuk I. V. (2020 a). Kompleksnyy tehnologo-trasologicheskij metod kak instrument analiza paleoliticheskikh i mezoliticheskikh industrij Kazahstana // Istoriya i kul'tura Velikoy stepi. Materialy Mezhdunarodnoy nauchno-prakticheskoy konferentsii / Pod red. M. KH. Abuseitovoy. Almaty: «Shygys pen Batys», 2020. S.119-122.

Gorashchuk I. V. (2020 b). Rol' tehnologicheskikh issledovaniy kamennogo inventarya v postroyenii kul'turno-khronologicheskikh skhem // Margulanovskiye chteniya – 2020: materialy mezhdunarodnoy nauchno-prakticheskoy konferentsii «Velikaya Step' v svete arheologicheskikh i mezhdistsiplinarnykh issledovaniy» (g. Almaty, 17–18 sentyabrya 2020 g.). Almaty: Institut arheologii im. A.KH. Margulana, 2020. T. 1. S.90-101.

Gorashchuk I. V. (1998). Traditsionnoye khozyaystvo mezoliticheskogo naseleniya Severnogo Prikaspiya // Problemy drevney istorii Severnogo Prikaspiya: sb. nauch. tr./ Samara. gos. ped. un-t, – Samara, 1998. – S.30–39.

Gorashchuk I.V., Komarov A.M. (1998). Mezoliticheskije okhotniki yuga Volgo – Ural'skogo mezhdurech'ya // Problemy drevney istorii Severnogo Prikaspiya: sb. nauch. tr. / Samara, gos. ped. un – t. Samara, 1998. S.14–29.

Gorashchuk I.V. (2006). Kamennyye orudiya mezolita-rannego neolita Severnogo Prikaspiya: diss. ... kand. ist. Samara: SamGPU, 2006. 211 s.

Литература

Медоев А.Г. (1969) Полевой дневник за 1968 год. №1. Архив Института археологии КН МОН РК. Дело №3. Личный архив А.Г. Медоева.

Медоев А.Г. (1982) Геохронология палеолита Казахстана. Алма-Ата: Наука КазССР, 64 с.

Медоев А.Г. (1979) Гравюры на скалах. Сары-Арка, Мангышлак. Алма-Ата: Жалын. 170 с.

Алпысбаев Х.А. (1970) Некоторые вопросы изучения Казахстана // По следам древних культур Казахстана / Сб. ст. Алма-Ата: Наука КазССР. С. 227-240.

Мелентьев А.Н. (1968) Отчет Прикаспийского отряда Астраханской экспедиции ЛОИА АН СССР о разведке в Северном Прикаспии в 1968 году. Архив ИА им. А.Х. Маргулана. Дело №1097, связка 69, опись 2, фонд 11. 14 с.

Мелентьев А.Н. (1968) Иллюстрации к отчету Прикаспийского отряда Астраханской экспедиции ЛОИА АН СССР о разведке в Северном Прикаспии в 1968 году. Архив ИА им. А.Х. Маргулана. Дело №1098, связка 69, опись 2, фонд 11. 20 с. 24 фото

Мелентьев А.Н. (1969) Отчет о работе Прикаспийского отряда Астраханской экспедиции ЛОИА АН СССР за 1969 год. – Архив ИА им. А.Х. Маргулана. – Дело №1133, связка 71, опись 2, фонд 1. 17 с.

Мелентьев А.Н. (1972б) Разведка памятников древности в Западном Казахстане // Поиски и раскопки в Казахстане. Алма-Ата. С. 194-197.

Мелентьев А.Н. (1970) Отчет о работе Прикаспийского отряда Астраханской экспедиции ЛО ИА АН СССР за 1970 год. – Архив ИА им. А.Х. Маргулана. Дело №1177, связка 75, опись 2, фонд 11. 20 с.

Мелентьев А.Н. (1972а) Отчет о полевых исследованиях Прикаспийского отряда ЛО ИА АН СССР в 1972 году. Архив ИА им. А.Х. Маргулана. Дело №1294, связка 82, опись 2, фонд 11. 40 с.

Галкин Л.Л. (1978) Волго-Уральская экспедиция Института археологии АН СССР. Отчет о работах в Гурьевской, Мангышлакской областях Казахской ССР в 1978 г. Архив ИА им. А.Х. Маргулана. Дело №1682, связка 122, опись 2, фонд 11. 30 с.

Галкин Л.Л. (1981) Отчет о работе Волго-Уральской экспедиции ИА АН СССР в Северо-Восточном Прикаспии в 1981 г. Архив ИА им. А.Х. Маргулана. Дело №1905, связка 146, опись 2, фонд 11. 41 с.

Галкин Л.Л. (1982) Отчет о работе Волго-Уральской экспедиции ИА АН СССР в 1982 г. в Северо-Восточном Прикаспии. Архив ИА им. А.Х. Маргулана. Дело №1974, связка 1516, опись 2, фонд 11. 20 с.

Галкин Л.Л. (1983) Отчет о работах Волго-Уральской археологической экспедиции за 1983 год (Исследования памятников в Гурьевской и Мангышлакской областях). Архив ИА им. А.Х. Маргулана. Дело №2019, связка 154, опись 2, фонд 11. 39 с.

Галкин Л.Л. (1985) Отчет о полевых исследованиях в Гурьевской и Мангышлакской областях Казахской ССР в 1984 году. Архив ИА им. А.Х. Маргулана. Москва 1985. Дело №2038, связка 155, опись 2, фонд 11. 27 с.

Астафьев А.Е. (1989) Отчет о работах на полуострове Мангышлак // Отчет о работах Западно-Казахстанской археологической экспедиции за 1989 год. С. 134-147. Архив ИА им. А.Х. Маргулана. Алма-Ата 1989 г. Дело №2218. связка 168, опись 2, фонд 11. 231 с.

Астафьев А.Е. (1993) Работы Мангыстауского отряда в зонах песчаных массивов Прикаспия. С.23-92 // Самашев З.С. Отчет Западно-Казахстанской археологической экспедиции за 1992 год. Архив ИА им. А.Х. Маргулана. Алматы, 1993. Дело №2383. 228 с.

Галкин Л.Л. (1993) Работы разведочного отряда ЗКАЭ-92. – С. 103-155 // Самашев З.С. Отчет Западно-Казахстанской археологической экспедиции за 1992 год. Архив ИА им. А.Х. Маргулана. Алматы. Дело №2383. 228 с.

Астафьев А.Е. (1996) Памятники тюлузской культуры на полуострове Мангышлак // Вопросы археологии Западного Казахстана / сб. научных трудов. Вып.1. Самара: Диалог. С. 30-45.

Астафьев А.Е. (2001) Стоянка Коскудук 1 – первый опорный энеолитический памятник полуострова Мангышлак (предварительное сообщение) // XV Уральское археологическое совещание. Тезисы докладов международной научной конференции. Оренбург. С.37-38.

Астафьев А.Е. (2014) Неолит и энеолит полуострова Мангышлак // Материалы и исследования по археологии Казахстана. Том VI. Астана. 360 с.

Деревянко А.П., Таймагамбетов Ж.К., Петрин В.Г., Гладышев С.А., Зенин А.Н., Зенин В.Н., Исаков Г.Т. (1999) Исследования памятников эпохи палеолита на плато Мангышлак в 1999 году. // Проблемы археологии, этнографии, антропологии Сибири и сопредельных территорий. Новосибирск: Изд-во ИАиЭт. СО РАН. Том 5. С.42-45.

Осипова Е. А. (2020) Морфо-технологический, диакритический и типологический методы в изучении палеолитических индустрий Казахстана // История и культура Великой степи. Материалы Международной научно-практической конференции / Под ред. М. Х. Абусеитовой. Алматы: «Шығыс пен Батыс», 2020. С. 190-194.

Горашук И. В. (2020 а). Комплексный технолого-трасологический метод как инструмент анализа палеолитических и мезолитических индустрий Казахстана // История и культура Великой степи. Материалы Международной научно-практической конференции / Под ред. М. Х. Абусеитовой. – Алматы: «Шығыс пен Батыс», 2020. С.119-122.

Горашук И. В. (2020 б). Роль технологических исследований каменного инвентаря в построении культурно-хронологических схем // Маргулановские чтения – 2020: материалы международной научно-практической конференции «Великая Степь в свете археологических и междисциплинарных исследований» (г. Алматы, 17–18 сентября 2020 г.). Алматы: Институт археологии им. А.Х. Маргулана, 2020. Т. 1. С.90-101.

Горашук И. В. (1998). Традиционное хозяйство мезолитического населения Северного Прикаспия // Проблемы древней истории Северного Прикаспия: сб. науч. тр./ Самара. гос. пед. ун-т, Самара, 1998. С.30–39.

Горашук И.В., Комаров А.М. (1998). Мезолитические охотники юга Волго – Уральского междуречья // Проблемы древней истории Северного Прикаспия: сб. науч. тр. / Самара, гос. пед. Ун-т. Самара, 1998. С.14–29.

Горашук И.В. (2006). Каменные орудия мезолита-раннего неолита Северного Прикаспия: дисс. ... канд. ист. Самара: СамГПУ, 2006. 211 с.

S. Jakubayeva , D. Zhekenov*

Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty,
*e-mail: duman.zhekenov@gmail.com

SOME ASPECTS OF THE THEORETICAL AND CONCEPTUAL BASE OF CHINESE STATE (foreign policy issues)

The article dedicates on the study of the concepts of the foreign policy of the People's Republic of China under the ruling leaders of four generation.

As a communist and closed country like the People's Republic of China, it changed the foreign policy course of development and what changes the concept of foreign policy underwent under the rule of four generations of leaders. The result of all these leaders' efforts is evident. Today, the PRC is one of the most prosperous countries in the world, both economically and politically, and in all aspects of development. The paper considers its foreign policy concepts and diplomatic relations based on the domestic policy of the main leaders of China. It is obvious that it is very difficult to fully reveal the essence of various processes and political events with the participation of China on the international stage, both scientifically and politically. On the other hand, these world-class trends cannot be explained in terms of any theoretical direction in which the theoretical foundations of China's foreign policy are formed. After all, no theoretical school can fully reveal and accurately describe the essence of international trends under the influence of China. Therefore, several theories of international relations were used in the study to consider the theory and practice of China's foreign policy in the context of the impact on the international economy.

The paper used a historical and analytical method and additional other methods aimed at studying the foreign policy and economic relations of China with other countries. The use of this method allowed to study the causes of problems arising from the development of China's foreign economic relations in the system of international relations.

Key words: People's Republic of China, theoretical foundations of China's foreign policy, "Chinese dream", soft power.

С. Джакубаева, Д. Жекенов*

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.,
*e-mail: duman.zhekenov@gmail.com

Қытай мемлекеттілігінің теориялық және концептуалдық негіздерінің кейбір аспектілері (сыртқы саясат мәселелері)

Мақала төрт буын билеушілерінің жетекшілігімен жүзеге асырылған Қытай Халық Республикасының сыртқы саясатының тұжырымдамасын зерттеуге арналған.

Қытай Халық Республикасы сияқты коммунистік және жабық елден сыртқы саяси даму бағытын қалай өзгертті және ҚХР төрт буын көшбасшыларының басқаруындағы сыртқы саясат тұжырымдамасы қандай сипатқа ие болды? Осы басшылардың бар күш-жігерінің нәтижесі айқын көрінуде. Қазіргі таңда ҚХР экономикалық және саяси жағынан да, дамудың барлық аспектілері бойынша әлемдегі ең өркендеген алпауыт елдердің бірі болып табылады. Мақалада оның сыртқы саясатының тұжырымдамалары мен Қытайдың басты көшбасшыларының ішкі саясатына негізделген дипломатиялық қатынастары қарастырылған. Ғылыми тұрғыдан да, саяси тұрғыдан да Қытайдың халықаралық сахнада қатысуымен болатын түрлі үдерістер мен саяси оқиғалардың мәнін толық ашып көрсету өте қиын екені анық. Екінші жағынан, бұл әлемдік деңгейдегі үрдістерді Қытайдың сыртқы саясатының теориялық негіздері қалыптасқан бір ғана теориялық бағыт тұрғысынан түсіндіруге болмайды. Өйткені, ешқандай теориялық мектеп Қытайдың ықпалымен халықаралық тенденциялардың мәнін толық ашып, нақты сипаттай алмайды. Осылайша, мақалада Қытайдың сыртқы саясатының оның халықаралық экономикаға әсері тұрғысынан теориясы мен тәжірибесін зерттеу үшін халықаралық қатынастардың бірнеше теориялары қолданылды.

Жұмыста Қытайдың сыртқы саясаты мен басқа елдермен экономикалық қатынастарын зерттеуге бағытталған тарихи-сараптамалық әдіс және басқа да қосымша әдістер қолданылды. Бұл әдістерді қолдану халықаралық қатынастар жүйесінде Қытайдың сыртқы экономикалық байланыстарының дамуына байланысты туындайтын проблемалардың себептерін зерттеуге мүмкіндік берді.

Түйін сөздер: Қытай, Қытай сыртқы саясатының теориялық негіздері, «Қытай арманы», жұмсақ күш.

С. Джакубаева, Д. Жекенов*

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы,
*e-mail: duman.zhekenov@gmail.com

Некоторые аспекты теоретической и концептуальной основы Китайской государственности (вопросы внешней политики)

Статья посвящена изучению концепций внешней политики Китайской Народной Республики под руководством правящих лидеров четырех поколений.

Как коммунистическая и закрытая страна как Китайская Народная Республика меняла внешнеполитический курс развития и какие изменения претерпевала концепция внешней политики под правлением лидеров четырех поколений? Результаты всех этих усилий лидеров налицо. На сегодняшний день КНР одна из преуспевающих стран мира как в экономическом и политическом плане, так и во всех аспектах развития. В статье рассматриваются ее внешнеполитические теоретические концепции и дипломатические отношения на основе внутренней политики основных руководителей Китая. Очевидно, что очень сложно полностью раскрыть сущность различных процессов и политических событий с участием Китая на международной арене, как с научной, так и с политической точки зрения. С другой стороны, эти тенденции мирового уровня не могут быть объяснены с точки зрения какого-либо теоретического направления, в котором формируются теоретические основы внешней политики Китая. Ведь ни одна теоретическая школа не может полностью раскрыть и точно описать сущность международных тенденций под влиянием Китая. Таким образом, несколько теорий международных отношений были использованы в исследовании, чтобы рассмотреть теорию и практику внешней политики Китая в контексте воздействия на международную экономику.

В работе использован историко-аналитический метод и другие дополнительные методы, направленные на изучение внешнеполитических и экономических связей Китая с другими странами. Использование этого метода позволило изучить проблемы, возникающие в связи с развитием внешнеэкономических связей Китая в системе международных отношений.

Ключевые слова: КНР, теоретические основы внешней политики Китая, «Китайская мечта», мягкая сила.

Introduction

The skill of linking the stages of social development of China with its first leader is already formed in China. It also has its own basis. After all, the leaders of each generation in China have left a significant mark on Chinese society. No matter how many twists and turns China travels, it is clear that certain development trends are intertwined. In this regard, we tried to consider its foreign policy concepts and diplomatic relations on the basis of the domestic policy of the main leaders of China. Of course, China's foreign policy and diplomatic relations cannot be divided into mere historical periods during the presidency of its leader. This is because the internal situation in China and the international situation are forcing them to adjust or change their foreign policy. Therefore, the foreign

policy of each generation of leaders in China should be divided into several stages.

Relevance

China is a huge power with a radiant history and civilization of five thousand years, and today it is developing rapidly. Today, China, as a permanent member of the United Nations Security Council and with a strong economic potential, has a worthy place in the system of international relations and plays a very important role. China's global influence has increased in the last twenty years of the twentieth century, and in the twenty-first century, China's political, diplomatic, trade and economic place and role in the system of international relations is even growing. This, of course, is a natural consequence of the consistent policy of domestic reform and

foreign policy pursued by several generations of Chinese leaders. However, we see significant differences in the domestic policy and foreign strategic positions of the leaders of China in the new century. To understand the meaning and significance of the concept of “Chinese dream”, it is important to look deep into the depths of history and study the foreign policy of the leaders who held the reins of Chinese power, their continuity. In general, the skill of linking the stages of social development of China in connection with its first leader is formed in China itself. It also has its own basis. After all, the leaders of each generation in China have left a significant mark on Chinese society. No matter how many twists and turns China travels, it is clear that certain development trends are intertwined.

Theoretical and methodological bases

It is obvious that it is very difficult to fully reveal the essence of various processes and political events with the participation of China on the international stage, both scientifically and politically. On the other hand, these world-class trends cannot be explained in terms of any theoretical direction in which the theoretical foundations of China’s foreign policy are formed. After all, no theoretical school can fully reveal and accurately describe the essence of international trends under the influence of China. Therefore, several theories of international relations were used in the study to consider the theory and practice of China’s foreign policy in the context of the impact on the international economy. The theory of political realism or neo-realism was used in the study of the foreign policy of the country and the policy of Chinese leaders before the presidency of Xi Jinping, who acted primarily on the basis of their national interests in the international arena. The previous generation of Chinese leaders retained the concept of treating states as the basis of international politics.

In the application of theories of political realism or neorealism, the proponent of this theory, the first US President to pay an official visit to China. Theoretical concepts in the works of Henry Kissinger «World order» (Kissinger, 2015) and «On China» (Kissinger, On China, 2012), winner of the Nobel Peace Prize, who served as an adviser to the US National Security Service since Nixon’s time, and since then as the foreign policy ideologue of many US presidents. We are guided by the theoretical principles of Brzezinski’s «The Great Chessboard» (Brzezinski, 1998).

The “civilizational” approach has been used in the analysis of the traditional ways and traditions of China’s foreign policy strategy, which have been developing historically and culturally for thousands of years. Based on this theory, despite the fact that the situation in international relations is changing from time to time, it allows us to look at the fundamentals of China’s foreign policy as a single political culture and diplomatic structure that retains its features. S. Huntington’s «Clash of Civilizations» (Huntington, 1994) provides a deeper understanding of this theory.

However, China’s rapid economic growth, the impact and influence of the Chinese economy on international processes, China’s increasing political activity, competitive cooperation with major world powers, China’s becoming the world’s largest consumer and producer, thereby increasing its active involvement in global events. Requires the use of “globalization” theory. This theory allowed us to consider and study China’s strategy in relation to international globalization and integration processes, to analyze ways to realize the geopolitical and geoeconomic interests of China.

The study of the foreign policy principles of the fourth generation of leaders and Hu Jintao’s idea of creating a “harmonious world” used the concepts of power in modern theory of international relations. The concept of “soft power”, founded by Joseph, Nye (Joseph S., 2005) is recognized as one of the leading theories in modern world politics and diplomacy. Soft power as a theory of indirect influence on states and other actors of international relations through ideological and cultural means is firmly entrenched in modern political vocabulary.

An objective principle was used to reflect the position and economic influence of China in international relations. It has become the basis for the study of information, research and data from different perspectives related to the research topic.

A systematic approach was used as a theoretical and methodological basis for the study of international relations. Systematic analysis, a synthesis of dialectical methods that allow to recognize the general methods of research, to monitor their changes and development, as well as a set of cognitive-mapping methods that allow to structure the problem under study as a complex system of many interrelated elements. The most widely used form of interdisciplinary research methods, including research conducted by representatives of various sciences (political science, sociology, economics, international law), was used in the conduct of research.

In addition, the paper used a historical and analytical method aimed at studying the foreign policy and economic relations of China with other countries. The use of this method allowed to study the causes of problems arising from the development of China's foreign economic relations in the system of international relations. The diversity of data and information related to the research topic necessitated the use of methods of critical analysis, collection and sorting. These methods helped to use the collected data systematically, to increase the level of accuracy through the comparison of information.

Discussion

The main concepts of foreign policy on the example of leaders first and second generation (from Mao to Deng)

Mao Zedong was one of the founders and the main leader of the CPC and the People's Republic of China, and until the end of his life (September 9, 1976) he headed the supreme power of the People's Republic of China. He was the head of the first generation in the history of the state. Mao Zedong ruled China under a totalitarian regime, all domestic and foreign policy of the country was determined by his ideas and carried out on his instructions.

1940-ies in China in the second half of the Chinese Communist Party (CCP) civil war between the troops and the army of the Republic of China has reached its peak. As a result, the CCP won a military victory, and the state system of the Republic of China on the mainland was destroyed (Zhekenov, 2017).

This historical event was influenced by the fact that the people were very tired with the war that has been going on since 1911. From 1911 to 1949, the war lasted for about forty years. The people longed for peace, socio-economic revival and democratic freedom. Mao Zedong promised to establish all this, and the Chinese people, a large part of whom were peasants and the poor, believed so. As a result, in mainland China, the CCP defeated the Chinese Kuomintang and their state structure.

As a result, on October 1, 1949, the People's Republic of China was officially proclaimed in Beijing. On the protection of state independence: "Any state and the UN should not interfere in the internal affairs of China, because China is an independent state, China must decide the affairs of its territory by the Chinese people and government" (Kapitsa, 1979). These policies are, in fact, a foreign policy based on Mao's three major diplomatic principles: "Hang a cauldron, go to one side, and invite a guest after cleaning the house."

«Hang a cauldron» – a simple language of independent diplomatic policy. China took the first step towards a new independent diplomatic policy the day after the founding of the People's Republic of China. The day after the founding of the People's Republic of China, that is, on October 2, 1949, the USSR sent a telegram stating that it recognized China and would establish diplomatic relations. On October 3, China and the USSR officially established diplomatic relations. After the Soviet Union, that is, from October 4, 1949 to January 1950, Bulgaria, Romania, Hungary, the Democratic People's Republic of Korea, Czechoslovakia, Poland, the People's Republic of Mongolia, the German Democratic Republic, Albania and Vietnam were recognized by China. established diplomatic relations. This is the result of diplomacy of China to "go to one side", that is, to side with the socialist states.

But the United States and the West have refused to recognize the Chinese government. They continued to view the Kuomintang government, which had invaded Taiwan, as China's legitimate government, and retained its representative at the United Nations. In fact, the United States intended to use the recognition of China as an effective tool for political and economic trade with them. However, the Chinese government was not in a hurry. They began to implement their diplomatic policy.

It was created at a time when the Cold War between China, the United States and the USSR was intensifying, when the world was divided into East and West. In light of this international situation, on the eve of the founding of the People's Republic of China, Mao Zedong, the leader of the CPC, said that the new Chinese diplomacy would use a "one-sided" strategy. In his book, *The People's Democratic Dictatorship*, published on June 30, 1949, he wrote: "We are against the reactionary Chiang Kai-shek, who is on the side of imperialism, as well as against those who are on the third path" (Kapitsa, 1979). This idea was adopted as one of the main conceptual principles of China's foreign policy in the "Gong tong gang ling" adopted by the Chinese People's Political Consultative Congress on September 30, 1949.

Mao Zedong began his first diplomatic visit to USSR. On December 16, 1949, he led a Chinese government delegation to Moscow on an official visit to the USSR. The purpose was to establish a new allied relationship between China and the USSR, to determine the political basis of political and diplomatic relations between the two countries, to obtain economic assistance from the USSR to the

newly formed Chinese government. The leaders of the USSR, led by Stalin, welcomed Mao warmly, but bilateral talks lasted a long time. On January 20, 1950, the Prime Minister of the People's Republic of China Zhou Enlai visited Moscow with his entourage (Mukhametkhanuly N., 2013). The two prime ministers reached an agreement through a series of negotiations, and on February 14, 1950 in Moscow, the USSR and China signed a historically important 30-year Treaty of Friendship, Alliance and Mutual Assistance. Under the agreement, the two countries stated that they would build their relations on the basis of "mutual respect for state independence and territorial integrity." In addition, the Agreement on Friendship, Alliance and Mutual Assistance was the basis for the formation of a mutually beneficial military-political alliance. On the international stage, China and the USSR are recognized as allies. The agreement has been particularly significant in consolidating China's international position and withstanding pressure from the United States. In addition, on August 14, 1945, the "Treaty of Alliance of the Soviet Union of China" signed by the Chinese Kuomintang government and the USSR was annulled. It is believed that the main purpose of the formation of the Union between China and the USSR is to withstand the onslaught of Japanese militarists. In fact, this was the implementation of China's foreign policy against the United States together with the Soviet Union.

Among the agreements signed during Mao's visit were agreements on the return of railway and port rights to China for a limited period of time, which had been granted to the Soviet Union before China.

After the Soviet Union, China was recognized by socialist developing countries such as Bulgaria, Poland, Czechoslovakia, Hungary, Romania, the Democratic People's Republic of Korea, Mongolia, and Albania, and began to establish diplomatic relations with China. This has strengthened China's position in international relations, as well as its influence in East and Southeast Asia. In general, China's foreign policy pays special attention to the development of relations with neighboring countries and third world countries, but also places them in the most important and fundamental place in China's foreign policy (Vladimirov, 1984).

The United States, Spain, Portugal, Turkey, Greece, Iran, Iraq, Thailand, and other Latin American countries were among the countries that initially did not recognize the establishment of China diplomatically. Nevertheless, the Chinese government has made no secret of its desire to

establish relations with the United States based on the five principles of peaceful coexistence and to strengthen official ties between the two countries. However, the United States ignored China's move and ignored its proposals for diplomatic relations.

The First Constitution of the People's Republic of China was adopted at the National People's Congress (NPC) on September 20, 1954, which approved the principles of domestic and foreign policy of the country (Kapitsa, 1979).

The content of the first Constitution of the People's Republic of China is based on the five principles of peaceful coexistence, such as mutual respect for independence and national integrity, non-aggression, non-interference in each other's internal affairs, equality and mutual benefit. The "five principles" of diplomacy, clarified in 1954, became the foundation of China's foreign policy. These five principles of peace were first proposed by Zhou Enlai (Premier of the State Council of the People's Republic of China from 1949 to 1976) in December 1953 during bilateral talks with Indian diplomats on the settlement of the conflict in Tibet. These five principles were enshrined in the June 1954 Indo-Chinese Treaty on Tibet. India and China have been at loggerheads over Tibet since 1949. These five principles were introduced into the Constitution of the People's Republic of China in 1982 and became a beacon of Chinese foreign policy (Vladimirov, 1984).

By the mid-1950s, China began to pay more attention to cooperation with Asian and African countries. In this regard, at the initiative of the five largest Asian countries – India, Burma, Ceylon, Indonesia and Pakistan, an important historical international conference was held in April 1955 in Bandung (Indonesia), the main purpose of which was to address important issues of world politics, increasing the role of countries and peoples in colonial oppression in international relations. The People's Republic of China was invited to the conference and the Chinese delegation was headed by Zhou Enlai. The main purpose of China's participation in the conference was to gain the support of Asian and African countries and to gain great prestige among them. Therefore, during the conference, Zhou Enlai announced China's readiness to establish formal diplomatic relations with Asian and African countries, and said that "there is every opportunity to establish friendly cooperation and good neighborly relations with them as a basis for the five principles of peaceful coexistence." Assured (Kapitsa, 1979). The final documents of the Bandung Conference expanded the five principles of peaceful

coexistence and outlined the following 10 principles of international relations and peaceful coexistence.

During this period, the People's Republic of China established trade relations with about 47 countries and regions of the world, and by 1958 this figure reached 94. As a result, China's foreign trade turnover has been growing year by year.

In May 1966, at a meeting of the Central Committee of the CPC, an open struggle was declared against "those who were in power and headed for the capitalist path." After this meeting, a "working group of the cultural revolution" was formed. All political figures who disliked Mao in power began to be removed from office.

The slogan of the "Cultural Revolution" was to forget the past. The attack on the cultural and literary heritage of the country has begun. All ancient classics were collected and burned in public places. The world-famous Chinese writer Lao She committed suicide as a sign of protest.

The "Cultural Revolution" was one of the worst tragedies of the twentieth century. According to official figures, more than 100 million people have died or suffered. These numbers far exceed the number of people killed and wounded in the two world wars of the twentieth century.

In February 1972, US President Robert Nixon paid an official visit to China. He was accompanied by the Secretary of State and the Secretary of Security. The most difficult talks between the two leaders focused on Taiwan. In the end, the United States recognized only one China, recognized Taiwan as part of China, agreed to withdraw US troops and military equipment from Taiwan, and considered ways for bilateral economic trade and scientific, technical, and cultural exchanges.

In 1972, Mao Zedong introduced the concept of the "Three World". Deng Xiaoping explained this view at a special UN meeting in 1974: "Judging by the changes in international relations, there are three interconnected and contradictory worlds in the modern world. The United States, the USSR is the first world, developing countries in Asia and Africa and developing countries in other regions are the third world. Developed countries between the two are the second world. China is a socialist state as well as a developing country. China belongs to the third world". This is China's understanding of the structural nature of international relations. The concept of "Three World" was the cognitive basis of China's diplomatic strategy at that time.

The year 1976 was full of important events. In January, Mao Zedong's most trusted companion, Zhou Enlai, died of complications from cancer. After

Zhou Enlai's death, there were mass protests against the political regime. Authorities cracked down on protesters in Tiananmen Square. A new political repression has begun in the country. Since May, the "great leader" Mao Zedong has been powerless. Marshal Zhu De, who was trying to seize interim power, died of an illness in July (Zhekenov, 2017).

On September 9, 1976, Mao Zedong passed away. During his 27 years in power, the Chinese people have gone through one of the most difficult periods in their history. China also lags behind many developing countries in terms of economic and political development. According to unofficial data, during the reign of Mao Zedong, about 200 million people in China were affected by various causes. During the 20 years between 1958 and 1978, GDP per capita did not increase at all. With the death of Mao Zedong, the era of the first generation of Chinese rulers came to the end.

Foreign policy concepts of the second generation of Chinese leaders

In December 1978 there were 11 convocations of the II Plenum of the Central Committee of the Communist Party. This plenum put an end to the controversy between the party leaders after Mao's rule. During the plenum, the names of many politically persecuted people were acquitted. The second generation of Chinese leaders, led by Deng Xiaoping, Hu Yaoban and Chen Yun, took office. Another historical aspect of this plenum was the transition from the "revolutionary" direction to the "reconstruction" direction.

According to the Western program "Social Reform, Keep the Door Open" adopted by the Plenum, the Chinese society was transformed from a planned economic system to a market economy by systematically reforming first the agricultural sector, then the trade and industry, and then education and science (Jacques, 2012).

In 1981, at the regular plenum of the CPC Central Committee, Hu Yaoban was appointed chairman of the CPC Central Committee. Hu Yaoban, one of the greatest figures in Chinese history, has been involved in all the internal and external affairs of the CCP since this year. Hu Yaoban was a political figure who was the source of effective reforms in the Chinese economy, agriculture, and democratic relations in China's development.

Under Hu Yaoban, every effort was made to transform China's foreign policy into a modern state policy. The People's Republic of China has expressed its readiness to develop relations with all countries of the world, taking into account the changes in international relations and guided by the

five principles of peaceful coexistence. Thanks to this direction, by the end of the 70s of the twentieth century, China has established relations with many countries. For example, from 1970 to 1980, the People's Republic of China established diplomatic relations with 75 countries, and by the end of 1981, China maintained diplomatic relations with 125 countries (Chuanqi, 1999).

The most important branch of Chinese power is the armed forces. This power was in the hands of the chairman of the military council of the Central Committee of the CCP. In 1981, Deng Xiaoping took over this important branch of government. Until 1989, Deng Xiaoping was a mere member of the party, but in fact was in power above both the Chinese chairman and the chairman of the CPC Central Committee. In other words, the supreme, influential power of the state was in the hands of the leader of the second generation of Chinese leaders – Deng Xiaoping.

Changes began to take place in the main directions of China's foreign policy. Historical experience and the current situation within the country have determined that the former international arena should abandon such areas as world socialism, communism, multinationalism and class struggle. The most important issue now is to address the socio-economic situation in China. Any negotiations and positions in foreign policy should only work to resolve the domestic situation positively. On the international stage, it was necessary to create a new image of China, which would not attack anyone or pose a threat to other countries, and would renounce the Third World War, the thermonuclear war. First of all, the establishment of diplomatic relations with industrialized Western countries has been established. The goal for China's leaders was to move from a self-contained, closed foreign policy to one that is open to the world and allows China to enter the other world freely (especially in science and technology). In general, in terms of foreign policy, there was a complete abandonment of the military policy of the former Mao Zedong and the transition to the path of peaceful development.

In the first years after Mao Zedong's death, the old principles of foreign policy were still maintained. The most influential person in foreign policy at that time was the Commander-in-Chief of the Chinese Armed Forces, Deng Xiaoping. Deng Mao Zedong did not want to completely abandon his foreign policy. For example, Mao's legacy was to establish diplomatic relations with the capitalist countries, led by the United States, by pursuing a confrontational course with the USSR.

In 1978, it was announced that diplomatic relations had been established between China and the United States. In 1978-1979, political, economic and other ties began to develop rapidly. Even the possibility of military cooperation was being considered. In January-February 1979, Deng Xiaoping paid an official visit to the United States (Selected works of Deng Xiaoping, 1994).

Chairman of the Council of Ministers of the Soviet Union, Secretary General of the Communist Party of the USSR Mikhail Gorbachev paid an official visit to China on May 15-18, 1989. He held a high-level historic meeting with Chairman of the Military Council of the Communist Party of China Deng Xiaoping. Deng Xiaoping summed up the meeting: "Ending the past, opening the way to the future."

Radical changes in China's foreign policy and the rapid development of the social economy in the 1980s have boosted China's international prestige. China has distinguished itself in international politics.

On the night of June 3-4, 1989, on the written order of Chinese Premier Li Peng, and in fact with the permission of Deng Xiaoping, armed force was used against peaceful protesters in Tiananmen Square, the central square of Beijing.

This day is one of the bloodiest in the history of China. Thousands of innocent young people were killed. The historical responsibility for the bloody events of 1989 will fall on the leader of the second generation of Chinese authorities – Deng Xiaoping.

The day after the incident, US President George W. Bush has imposed sanctions on China. The United States and China have suspended intergovernmental and commercial arms sales to China, inter-military talks between China and the United States, and meetings with top Chinese officials. He also suggested postponing the re-lending of international financial institutions to China. Great powers in Western Europe and Japan have also sharply reprimanded China and imposed sanctions, such as the United States. The European Union has condemned China and imposed a series of sanctions. The leaders of the Seven (Big Seven) Conference (July 16, 1989) also condemned China. International economic, scientific, technical and other conferences planned to be held jointly with China have been canceled. At the same time, it is known that the policy of isolation of China by international organizations has hit China hard, which has just started to develop through reforms (Chuanqi, 1999).

In the late 1980s and early 1990s, Deng Xiaoping and Chen Yun maintained their prestige among the leaders of the CPC Central Committee. But the relationship between the two men was also growing apart. From this period, the Chinese government began a gradual transition from the second generation to the third generation.

To sum up, the tradition of linking the stages of social development of China with its first leader is formed in China. It also has its own basis. After all, the leaders of each generation in China have left a significant mark on Chinese society. Although China has come a long way, it is clear that certain development trends are intertwined. The second generation of Chinese leaders has made significant progress in the economic sphere and managed to put the country's economy on a path of sustainable development, but in the political arena, it has continued the old way of the first generation.

Foreign policy concepts of the leaders of the third and fourth generation (from Jiang to Hu).

The transition of Chinese power from the second generation to the third generation was peaceful, but it took a long time. From the appointment of Jiang Jiamin to the post of General Secretary of the CPC Central Committee in 1989 until the death of Deng Xiaoping in 1997, the influence of the second generation was very strong in public policy. In all decisions up to 1997, there were traces of Deng Xiaoping's policies.

The period from 1989 to 1991, when the third generation began to take office, was a very difficult political and economic period. The economic sanctions imposed by the United States after the Tiananmen incident, the refusal of the United States to provide the agreed \$ 1.3 billion loan, and the strained diplomatic relations of many countries with China were real criticisms of the CCP Central Committee.

As US-led Western relations and China soured, Chinese leaders began looking for partnerships with the Soviet Union. However, in 1989-90, the domestic political situation in the USSR was experiencing a deep crisis. The political crisis, which began with the perestroika of 1985, continued in Kazakhstan in 1986 with the events of December and spread to other allied countries. After the collapse of the USSR in 1991, 15 allied states declared their independence (Vladimirov, 1984).

This event was considered by the leaders of the Central Committee of the Communist Party of China as an opportunity for China. The spontaneous weakening of a historically competitive country, on the one hand, and a neighbor that is a constant

threat to China, on the other, has led Chinese leaders to rethink their relationship with the newly formed Russian Federation and China. Zheng Kunfu, a well-known Chinese historian and politician who spoke about the collapse of the USSR, said: "The emergence of new states on the political map of the world has brought relief to China on the one hand, and anxiety on the other. The reason for the relief was the collapse of the USSR, which led to the disbandment of the former Soviet Union's Armed Forces, weakening the military threat to China and increasing its influence in Central Asia. And the main reason for concern is that the independence of the states in the region could lead to the resurgence of separatist activities among ethnic minorities in China" (Smirnov, 2006).

Indeed, relations between the United States and China have been strained. Bill Clinton, who was elected President of the United States in 1992, said that in his foreign policy stance on China, the protection of human rights is the most important principle, and in China, the protection of human rights remains at the lowest level.

The 15th Congress, held on September 12-18, 1997, played an important role in strengthening the political authority of the third generation of Chinese leaders. Jiang Jiamin's own political image in the party and in the country as a whole was clarified. The main theme of the final report of the Congress was: "Building a socialism with Chinese characteristics in the XXI century, anchoring the theory of Deng Xiaoping" (Khafizova, 1995). Another novelty of this congress was that Jiang Jiamin took a step towards the rule of law and the creation of a "socialist state based on the rule of law." That is, a number of new reforms have begun in the political system of state power.

The successful steps taken by the third generation of leaders, led by Jiang Jiamin, to increase China's prestige both domestically and internationally during the 1997-1998 Asian economic crisis; Historical events, such as the courageous and tough response to the bombing of the troops, the return of the Hong Kong (Hong Kong) and Macao (Macao) regions to China in 1997, contributed to this.

Despite these significant foreign policy challenges, Bill Clinton and Jiang Jiamin met in Auckland, New Zealand, in 1999 and were able to normalize relations. As a result, in November this year, the United States and China signed an agreement on China's accession to the WTO. Since 2001, China has been an official member of the WTO. These were, of course, the historic achievements of the third generation of Chinese leaders. And this

event has given a new impetus to the already fast-growing Chinese economy.

The third generation of leaders has made great strides on the international stage, in regional relations, in domestic and foreign economic affairs. The average annual growth of GDP was not less than 7%. According to the official data of the State Administration of China, between 1998 and 2001, GDP increased by 33.9%, budget revenues by 89.2%, exports by 45.6%, imports by 71.1% (Portyakov, 2006).

Its foreign policy achievements can be assessed by the establishment of the Shanghai Cooperation Organization in 2001, the 2001 Agreement on Good Neighborliness, Friendship and Cooperation between China and Russia, the official demarcation of the continental borders with Kazakhstan, Kyrgyzstan, Tajikistan and Vietnam, and active participation in the UN.

Along with the achievements, there were a number of unresolved internal socio-economic issues. The fact that China remains one of the poorest countries in the world in terms of GDP per capita, the problem of corruption among the top authorities, the uncertain nature of the Taiwan issue were constructive issues for the fourth generation of Chinese leaders.

Foreign policy concept of the fourth generation of Chinese leaders

Hu Jintao was in the spotlight of Deng Xiaoping in the late 1980s and early 1990s as a direct successor to Jiang Jiamin as a promising candidate for the fourth generation of Chinese leaders.

In May 1998, Hu Jintao was elected Vice President of the People's Republic of China, and in 1999 he was appointed Chairman of the Central Military Council (CMC) of the CPC and Deputy Chairman of the EMC of the People's Republic of China.

However, Hu Jintao, who has not yet made a name for himself in the international arena, rose to prominence in 1999 after NATO forces bombed the Chinese embassy in Belgrade and sent an official message to Chinese protesters in front of the US and British embassies in Beijing. Three journalists were killed and 20 were seriously injured at the embassy in Belgrade. The Chinese people protested, demanding immediate revenge on the authorities. The U.S. ambassadors in Beijing were preparing to flee, fearing the threat. Hu Jintao's statement, which was broadcast on television at the time, calmed both sides.

Hu Jintao was elected General Secretary of the CPC Central Committee at the Sixteenth Congress

of the CPC in 2002, replacing Jiang Zemin. This sixteenth congress was left in the history of the CCP with the peaceful transfer of power by the leaders of the ruling party to the fourth generation. This was a sign of the successful implementation of the "inheritance" system formed by Deng Xiaoping. Although all former party leaders resigned legally, they had direct influence over the authorities. At the same time, the party promised to quadruple the annual per capita income by 2020.

In 2003, at the first session of the National People's Congress (NPC), Hu Jintao was elected President of China. In addition, one of the representatives of the fourth generation, Wen Jiabao, was appointed to replace Zhu Rongji, who is the head of the State Council of the People's Republic of China. Although the fourth generation took over many branches of government in 2002-2003, it was too early to say how much power would be transferred to the next generation. This is because Jiang Zemin still hold the leadership of the EMC, the Chinese National Liberation Army (ANLA). The process of transfer of power from Jiang Zemin to Hu Jintao was completed only in 2005, when Hu was appointed chairman of the EMC of the CPC (Galenovich, 2006).

When Hu Jintao rose to the top of power, foreign observers could not give a definite opinion of his personal political identity, only as someone who wanted to reform, and some even wanted to see him as a "great reformer."

China's accession to the World Trade Organization (WTO) in 2001 provided a great opportunity for it to become active in the international trade and economic system. Since then, China's foreign economic trade has been developing rapidly. For example, between 2001 and 2005, China's trade turnover tripled. Such rapid development was due to the high growth of gross domestic product (GDP), which was achieved through systematic regulation by market economy methods. Over the years, 600 billion US dollars of foreign direct investment has flowed into China. In the same years, China invested \$ 700 billion in US securities. Only foreign direct investment of Chinese enterprises in 20 years amounted to 37 billion dollars, including 17.9 billion dollars in 2002-2005. Over the years, more than 10,000 different Chinese enterprises have been operating abroad.

Hu Jintao has taken many positive steps to raise foreign policy to a new level. Thus, China's African policy has added new content. At the 2005 Asia-Africa Summit in Jakarta and the 50th anniversary of the Bandung Conference, Chinese President Hu

Jintao first put forward the idea of a “harmonious world.” He said: “Asian and African countries need to promote the idea of joint creation of a harmonious world in which different civilizations live in peace, equal dialogue, the process of common development and revival” (Sujian, 2008). The source of this idea is the teachings of Confucius and other ancient Chinese thinkers. During Hu Jintao’s visit to Saudi Arabia in 2006, he made a number of proposals for a harmonious world.

This concept aims to create a positive image of China in the world. China also emphasizes the “common tasks and destinies” of all developing countries in order to gain support from the African country. According to Chinese leaders, in the past, China and Africa have come under pressure from the West and have been unable to develop their economies. Therefore, at present, African countries should establish friendly relations not with Western countries, but with China, which is their destiny.

According to the foreign policy of Chinese leaders, China’s interests are considered to be in line with the interests of African countries. The African continent is also “the main force supporting China’s struggle against hegemony and national security” (Portyakov, 2006).

Issues of multifaceted relations between China and Africa are discussed at the China-Africa Cooperation Forum. Therefore, the forum is considered to be “the basis for a long, stable, equal, mutually beneficial partnership between China and Africa.”

In order to protect its regional and international interests, China seeks to deepen its influence in important geopolitical and geoeconomic regions through international and regional organizations, as well as the development of political relations in various areas of the world. On security issues, the Chinese government, led by Hu Jintao, has focused on the development of the military construction sector, which it sees as a key tool in its foreign policy, as well as increasing geopolitical influence and economic development.

From 2002 to 2012, the People’s Republic of China was headed by Hu Jintao, General Secretary of the CPC Central Committee. Under Hu Jintao, China’s image on the international stage has changed.

From 2001 to 2005, China’s trade turnover tripled. Over the years, 600 billion US dollars of foreign direct investment has flowed into China. In the same years, China invested \$ 700 billion in

US securities built. Only foreign direct investment of Chinese enterprises in 20 years amounted to 37 billion dollars, including 17.9 billion dollars in 2002-2005. According to reliable Chinese sources, the average annual growth of foreign trade in 2001-2007 was 21.6%. Even in 2008, when the global financial crisis hit, foreign trade growth remained at 17.2%. In 2010, China’s total exports and imports of goods increased by 34.7% (Portyakov, 2006). Experts from the International Financial and Economic Center “Goldman Sach” predict that in 2027 the Chinese economy will be equal to the US economy, and by 2050 it will even double. In making such forecasts, Goldman Sach takes into account all the path of economic development that China has shown in recent decades.

All the positions of the leaders of the fourth generation in domestic and foreign policy, who have achieved such excellent results, are clearly reflected in the new charter and program of the party, approved at the XVII Congress of the CCP on October 15-21, 2007. Hu Jintao’s speech at the congress is an indispensable document in the study of the current situation in China in general.

Conclusion

Hu Jintao proposes to develop through peace, and to achieve peace through development. It calls for mutual agreement in the interstate interests, finding harmony of interests, and gradually establishing harmonious relations in bilateral, regional and global relations. And in the shadow of these global events, Chinese leaders intend to take advantage of the peace situation to resolve all internal issues. For Hu Jintao, preparing for war or taking part in hostilities, even outside China, is completely out of the question. However, the development of today’s world shows that it is possible to conquer, destroy a nation or a language without military action. And China’s refusal to take military action does not guarantee that it will not pose an economic, social or even demographic threat to other countries, such as us. The Chinese philosopher Confucius said, “You can conquer the world by moving a finger (about 1 cm) a year.” Although China’s fourth-generation leader, Hu Jintao, continues the foreign policy stance of his predecessors, he seems to be looking for the source of his political views and ideas in ancient Chinese philosophy.

Today, China has a clear position on relations with any country. It is the establishment of friendly

relations, ensuring peace. It shows that it has five main principles. That is, any state should not exceed the five principles set by China, while maintaining peace in the establishment and development of relations with China.

Developed countries play an important role in China's foreign policy, so the regulation of relations with them is a priority. Hu Jintao pays special attention to developed countries because of his deep understanding of the current state of international relations. Although the CCP's charter, program, and Hu Jintao's official report focus on developed countries, they do not name any countries. For example, relations with the United States are not specified. In this way, the leadership of the CCP shows that it develops cooperation with all developed countries on an equal footing, without giving priority to any of them.

The main content of China's relations with developed countries, strategic negotiations. Only strategic negotiations can maintain peace and sustainable development forever. That is, China will resolve any issues with developed countries only through peaceful strategic negotiations. There are conflicting views with this group of states, and differences of opinion will continue in the future. The Chinese side is trying to resolve these contradictions. It is completely opposed to large-scale political conflicts with this group of states.

The second priority is China's relations with neighboring countries. China attaches great importance to establishing good-neighborly and friendly relations with all neighboring countries.

For China, all neighboring countries are valued as partners. No state is presented as a partner or a state with strained relations. Japan, which is deeply ingrained in the minds of the Chinese people, sees itself as a partner.

In the CCP documents, the third group of states includes developing countries. As China considers itself a leading group of developing countries, the issue of establishing relations with this group of countries has been discussed in depth.

The part of the official report of Chinese President Hu Jintao on foreign policy at the XVII Congress of the CPC ends with the following warm words: "China's development is an integral part of world development, the prosperity and stability of the world is an integral part of China. The Chinese people, together with the peoples of all countries of the world, will make every effort to fulfill the wonderful dreams of all mankind" (Kerry, 2012).

In conclusion, the third generation of leaders has made great strides on the international stage, in regional relations, in domestic and foreign economic affairs. Its foreign policy achievements can be assessed by the establishment of the Shanghai Cooperation Organization in 2001, the 2001 Agreement on Good Neighborliness, Friendship and Cooperation between China and Russia, the official demarcation of the continental borders with Kazakhstan, Kyrgyzstan, Tajikistan and Vietnam, and active participation in the UN.

The fourth generation, which harmoniously inherited the succession of power of the third generation, was remembered for its stability, the development of all industries, as well as the desire of Hu Jintao to realize the Chinese dream, this is evidenced by the statement of the ruler himself: "China's development is an integral part of world development, the prosperity and stability of the world is an integral part of China. The Chinese people, together with the peoples of all countries of the world, will make every effort to fulfill the wonderful dreams of all mankind". China intends to develop regional relations. China wants to play a leading role in the development of regional cooperation in all major world centers along the Chinese border. It intends to establish as deep ties as possible in the Central Asian region within the SCO, which was established at the suggestion of the Chinese leadership. China wants to achieve a "paradise" in its border areas, where there is peace, stability, equality and mutual trust. As the Chinese name Hanzusha (Chinese), he dreams of becoming a peaceful central state of the world (Jungo – the central state).

References

- Brzezinski Z. (1998). *The Great Chessboard*. M.: международные отношения.
- Chuanqi H. (1999). *Second Modernization*. Beijing.: High Education Press.
- Galenovich M. (2006). *Девиз ХУ Цзиньтао: Социальная гармония в Китае*. М.
- Huntington. (1994). *Clash of Civilizations*. Polis.
- Jacques M. (2012). *When China Rules the World: The End of the Western World and the Birth of a New Global Order*. Penguin Books.
- Joseph S. N. J. (2005). *Soft Power: The Means to Success in World Politics*. New edition. Public Affairs.
- Kapitsa M. (1979). *КНР: три десятилетия – три политики*. М.: Политиздат.

- Kerry B. (2012). *Hu Jintao: China's Silent Ruler*. World Scientific Publishing Company.
- Khafizova, K. (1995). *Китайская дипломатия в Центральной Азии (XIV-XIX вв.)*. Алматы: Ғылым.
- Kissinger H. (2012). *On China*. Penguin books. Reprint edition.
- Kissinger H. (2015). *World Order*. Penguin books. Reprint edition.
- Mukhametkhanuly N.K.Z. (2013). *Қытайдың сыртқы саясаты және Қазақстанмен қатынасы (2000-2010 жылдар)*. Алматы.
- Portyakov V. (2006). *От Цзян Цзямина к Ху Цзиньтао: Китайская Народная Республика в начале XXI века*. М.: Издательство «Наука».
- Selected works of Deng Xiaoping, (-1. (1994). *Selected works of Deng Xiaoping (1982-1992)*. Devote special effort to education (May 19, 1985) // *Speech at a National Conference on Education*, 3, pp. 23-29 pages. Beijing.
- Smirnov D. (2006). *Идейные Истоки и Эволюция Теории Модернизации КНР*. М.
- Sujian G. (2008). *China in Search of a Harmonious Society (Challenges Facing Chinese Political Development)*. Lexington Books.
- Vladimirov O. (1984). *Советско-китайские отношения в сороковых-восьмидесятых годах*. М.: Международные отношения.
- Zhekenov D. (2017). *Қытай Халық Республикасы 4-ші буын басшыларының сыртқы саясаты (2003-2013)*. Алматы.

References

- Brzezinski Z. (1998). *The Great Chessboard*. М.: international relations.
- Chuanqi H. (1999). *Second Modernization*. Beijing.: High Education Press.
- Galenovich M. (2006). *Hu Jintao's motto: Social harmony in China*. М.
- Huntington. (1994). *Clash of Civilizations*. Polis.
- Jacques M. (2012). *When China Rules the World: The End of the Western World and the Birth of a New Global Order*. Penguin Books.
- Joseph S. N. J. (2005). *Soft Power: The Means to Success in World Politics*. New edition. Public Affairs.
- Kapitsa M. (1979). *PRC: Three Decades – Three Politicians*. М.: Politizdat.
- Kerry B. (2012). *Hu Jintao: China's Silent Ruler*. World Scientific Publishing Company.
- Khafizova K. (1995). *Chinese diplomacy in Central Asia (XIV-XIX centuries)*. Almaty: Gylym.
- Kissinger H. (2012). *On China*. Penguin books. Reprint edition.
- Kissinger H. (2015). *World Order*. Penguin books. Reprint edition.
- Mukhametkhanuly N., K. Z. (2013). *Kytaidy syrtky sayasaty zhane Kazakstanmen katynasy (2000-2010 zhyldar)*. Almaty.
- Portyakov V. (2006). *From Jiang Jamin to Hu Jintao: The People's Republic of China at the Beginning of the 21st Century*. М.: Publishing house «Science».
- Selected works of Deng Xiaoping, (-1. (1994). *Selected works of Deng Xiaoping (1982-1992)*. Devote special effort to education (May 19, 1985) // *Speech at a National Conference on Education*, 3, pp. 23-29 pages Beijing.
- Smirnov D. (2006). *Ideological Origins and Evolution of the PRC Modernization Theory*. М.
- Sujian G. (2008). *China in Search of a Harmonious Society (Challenges Facing Chinese Political Development)*. Lexington Books.
- Vladimirov O. (1984). *Soviet-Chinese relations in the forties and eighties*. М.: International relations.
- Zhekenov D. (2017). *Kytay Khalyk Respublikasy 4-shi buyn bashylarynyk syrtky sayasaty (2003-2013)*. Almaty.

М. Елеуов¹ , С. Есен^{2*}

¹Өл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.,
²Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қазақстан, Нұр-Сұлтан қ.,
*e-mail: madiareleuov@mail.ru

ҚЫШҚАЛАНЫҢ СЕГІЗ ҚЫРЛЫ МЕДРЕСЕСІ

Мақалада ортағасырлық Қышқала қалашығында жүргізілген ғылыми-зерттеу жұмыстарының алғашқы нәтижелері беріліп отыр. 2018 жылдан бастап ортағасырлық Қышқала қалашығының материалдық, рухани мәдениетін, шаруашылық дәстүрін, әлеуметтік-экономикалық ахуалының негізгі элементтерін қалпына келтіру мақсатында ескерткіш аумағында кешенді археологиялық зерттеу жұмыстары жүргізілуде. Зерттеу барысында Сырдарияның төменгі ағысында орналасқан ортағасырлық Қышқала қаласының тарихи топографиясына және қазбадан ашылған құрылыстар, барлау кезінде жаңадан ашылған ортағасырлық қалалар мен елдімекендер ғылыми айналымға енгізілді. Жүргізілген жұмыстардың нәтижесінде №2-қазбадан сегіз қырлы құрылыс толық ашылды. Мақалада 2018-2020 жылдарда ортағасырлық Қышқалада жүргізілген археологиялық қазба кезінде ашылған сегіз қырлы медресенің жобасы, бөлмелердің орналасу ерекшеліктері, олардың өзара байланысы, ішіндегі құрылыстар жан-жақты суреттелген. Мақаланың негізгі бөлімінде осы қазбалар барысында ашылған құрылыстар, одан табылған тиын мен құрылыс материалдары жайлы алғашқы жалпылама ақпараттар мен салыстырмалы талдау нәтижелері беріліп отыр. Сонымен қатар ортағасырлық жазба деректер бойынша Орталық Азия мен Қазақстандағы медреселердің пайда болған уақыты мен даму кезеңдері көрсетіліп, олардың зерттелу тарихына қысқаша шолу жасалған. Қышқала ортағасырлық Баршынкент қаласымен баламаланған.

Түйін сөздер: Қышқала, Баршынкент, Қазақстан, Орталық Азия, ортағасыр, медресе.

M. Yeleuov¹, S. Yessen^{2*}

¹Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty,
²L.N. Gumilyov Eurasian National University, Kazakhstan, Nur-Sultan,
*e-mail: madiareleuov@mail.ru

Octahedral Madrasah Kyshkala

The article publishes the first results of research carried out in the medieval settlement of Kyshkala. Since 2018, a comprehensive study has been conducted in this monument with the aim of studying the medieval city of Kyshkala and its filling, reconstruction of the main elements of material and spiritual culture, cultural and economic traditions, socio-economic system. Obtained in the course of research at the settlement of Kyshkala located in the lower reaches of the Syr Darya were introduced into scientific circulating topography, excavation materials and new monuments discovered during exploration. As a result of the research work carried out, an octagonal structure was completely excavated from excavation No. 2.

The article contains a detailed description of the plan, the peculiarities of the location of the premises, connection between them and the building structures inside the premises of the octahedral madrasah excavated in 2018-2020 at the Kyshkala settlement. The main part of the article contains the first general information and the results of a comparative analysis regarding structures found during excavations, coins and building materials found in them. The time of madrasah appearance, stages of its development and a brief history of madrasah study are given in medieval written sources. Kyshkala is localized with medieval settlement Barshynkent.

Key words: Kyshkala, Barshynkent, Central Asia, Kazakhstan, Middle Ages, madrasah.

М. Елеуов¹, С. Есен^{2*}

¹Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы

²Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Казахстан, г. Нур-Султан,

*e-mail: madiareleuov@mail.ru

Восьмигранный Медресе Кышкала

В статье публикуются первые результаты исследований, проведенных в средневековом городище Кышкала. С 2018 года в данном памятнике ведется комплексное исследование с целью изучения средневекового городища Кышкала и его окрестностей, реконструкция основных элементов материальной и духовной культуры, культурно-хозяйственных традиций, социально-экономического строя. Введены в научный оборот историческая топография, материалы раскопок и новые памятники, обнаруженные в ходе разведки и полученные в ходе исследования на городище Кышкала, расположенном в низовье Сырдарьи. В результате проведенных научно-исследовательских работ из раскопа №2 полностью раскопано восьмигранное сооружение. В статье изложено подробное описание плана, особенности расположения помещений, связь между ними и строительные конструкции помещений восьмигранного медресе, раскопанного в 2018-2020 годах. Основная часть статьи содержит первые общие сведения и результаты сравнительного анализа касательно сооружений, обнаруженных во время раскопок, монет и строительных материалов, найденных в них. По сведениям средневековых письменных источников показано время появления медресе, этапы их развития и дана краткая история изучения медресе. Городище «Кышкала» также называют Баршынкент, Барчинлыгкент, Барджинлигкент, Кышкала.

Ключевые слова: Кышкала, Баршынкент, Центральная Азия, Казахстан, средний век, медресе.

Кіріспе

Қазақстанның ортағасырлық қалалары мен елді мекендерінің пайда болуы, қалыптасу тарихы мен дамуы өте күрделі мәселелердің бірі. Әсіресе жекеленген қалалардың даму тарихындағы өзіндік ерекшеліктерін анықтау және олардың дамуындағы басқа да қалаларға ортақ белгілерін ажырату кешенді ғылыми зерттеулерге арқау болады.

Тарихи ескерткіштер жиі шоғырланған өңірлердің бірі Сырдария өзенінің алқабы. Бұл өңір адамзат баласының барлық тарихи кезеңдерінде аса маңызды тарихи, саяси және мәдени орталықтардың бірі болған.

Өңір тарихын зерттеуде басты назарға алынатын нысандарының дені ортағасырлық қала орындары. Осындай тарихи мекеннің бірі Сырдарияның жағасында орналасқан ортағасырлық Қышқала қаласы.

Әдістеме

Методологиялық тұрғыдан алғанда ортағасырлық медреселерді зерттеу арқылы негізгі екі ауқымды мәселенің шешімін табуға болады. Оның бірі нақты тарихи мерзімдік уақытын белгілеу және белгілі бір кезеңдегі идеологиялық ахуалды бағамдау. Мақала жалпы ғылыми қағидаларға сүйене отырып, тарихи және салыстырмалы талдау негіздерін басшылыққа алады. Аталған қағидаларға сүйене отырып нақты археологиялық әдістер мен архитектуралық

заңдылықтарға негізделген ескерткіштің нақты өмір сүрген уақыты анықталды. Осы тарихи кезеңдегі Қазақстан мен Орталық Азиядағы медресе салу және оның қалыптасу тарихына қатысты теориялық, танымдық қорытындылары жасалды.

Қышқалада жүргізілген зерттеу жұмыстары

Ортағасырлық Қышқала қаласы Қызылорда облысының Сырдария ауданына қарасты Қоғалыкөл ауылының оңтүстік жағында 2 шақырым жерде орналасқан.

Аталған ескерткіш нысанында бірқатар ғылыми зерттеулер жүргізілген (Талеев, Елеуов, Есенов, 2018: 260). 2018 жылдан бастап Қызылорда облыстық әкімдігінің қолдауымен кешенді зерттеу жұмыстары қолға алынып, жалғасуда. 2018-2020 жылдары ортағасырлық Қышқаланың шаруашылық аймағында орналасқан ауыл зиратынан шығыста 600 м жердегі аумағы 40×40 м, биіктігі 2,5 м болатын төбеде зерттеу жұмыстары жүргізілді. Зерттеу нысаны болып отырған төбеден XX ғасырдың 50-60-жылдарында шаруашылық мақсатта ортағасырлық құрылыстардың күйдірілген кесектерін бұзып алған. Осының салдарынан құрылыс нысаны толығымен бұзылып, төбешікке айналған. Оның жан-жағында бүтін мен сынығы аралас кесектер шашылып жатыр. Осы құрылыс қалдығын анықтау мақсатында төбенің үстінен көлемі 32x30 м, тереңдігі 1-1,2 м келетін қазба салынды. Қазба барысында жобасы сегіз қырлы, аумағы 28 м, төрт мұнаралы, екі қақпалы медресенің орны ашылды (1-сурет).

1-сурет – Медресенің жалпы көрінісі

Ашылған құрылыстың сыртқы қабырғаларының ұзындығы 7-14 м аралығында, ені 1 м, сақталған биіктігі 5-60 см, сыртқы және ішкі жиектері $26 \times 26 \times 4-5$ см, $27 \times 27 \times 45$ см өлшемдегі бүтін кесектермен қаланып, олардың арасы қою лай араластырылған кесектердің сынықтарымен толтырылған. Құрылыстың төрт бұрышында симметриялы орналасқан диметрі 1,7-1,9 м болатын мұнаралары бар. Барлық мұнаралардың сыртқы жиектері $20 \times 20 \times 10$ см, сыртқы қыры доғалдау етіп арнайы құйылған кесектермен өріліп, ортасы лай араластырылған кесек сынықтарымен толтырылған.

Құрылыстың ішкі бөліктерін тазарту барысында әртүрлі көлемдегі он тоғыз бөлме ашылды. Сегіз қырлы ең үлкен 19-бөлме құрылыстың тең ортасында орналасқан. Үлкен бөлмені қоршай орналасқан қалған бөлмелердің саны олардың ашылу ретіне қарай солтүстік қақпаның кіре берісінен басталып сағат тіліне қарсы бағытта белгіленді (2-сурет).

Құрылыстың ішіндегі 4, 8, 13, 17-бөлмелер әлемнің төрт бағытына қарай және кіреберіс ауыздары бір-біріне қарама-қарсы орналасқан. Бөлмелердің еденіне толығымен кесек төселіп, тең ортасына көлемі $0,8 \times 0,8$ м суағар жасалған. Суағар қиық тәрізді етіп, жиектерінен жырықтар қалдырылған және ортасында тесігі бар сегіз бұрышты қылып арнайы құйылған кесек қойылған. Еденнің беті мен суағардың жырықтары ақ түсті қоспамен сыланғандығы байқалады. Суағардың асты шағын күмбез тәрізді етіп сынық кесектерден өрілген, тереңдігі 1 м, табанындағы диаметрі 0,8 м және табаны құмдауыт топырақпен тегістелген. Бұның өзі суағар шағын көлемдегі кір суды ағызуға

есептелгендігін аңғартады. Осы бөлмелердің оң жақ қабырғасына іргелес ошақтар орналасқан. Ал оған қарсы беттегі, сол жақ қабырғаның іргесінде ені 1-1,5 м болатын сұпаның орындары сақталған (3-сурет).

Құрылыстың орталық бөлігін алып жатқан 19-бөлме сегіз қырлы және сыртқы қабырғаларына симметриялы орналасқан. Бөлменің көлемі $11,5 \times 11,5$ м, барлық қабырғаларының ұзындығы 4,8 м, ортасында кесектен қаланған көлемі $2,5 \times 2,5$ м тағы да сегіз қырлы болып келген, әр қырының ұзындығы 1 м кесек төселген еден орналасқан. Осы еденнің ішінен үш қайтара сегіз қырлы кесек өріліп, тең ортасына арнайы құйылған сегіз қырлы ортасында аумағы 1 см келетін тесігі бар кесек қойылған. Бұл алаң да орталық бөлменің суағар бөлігі.

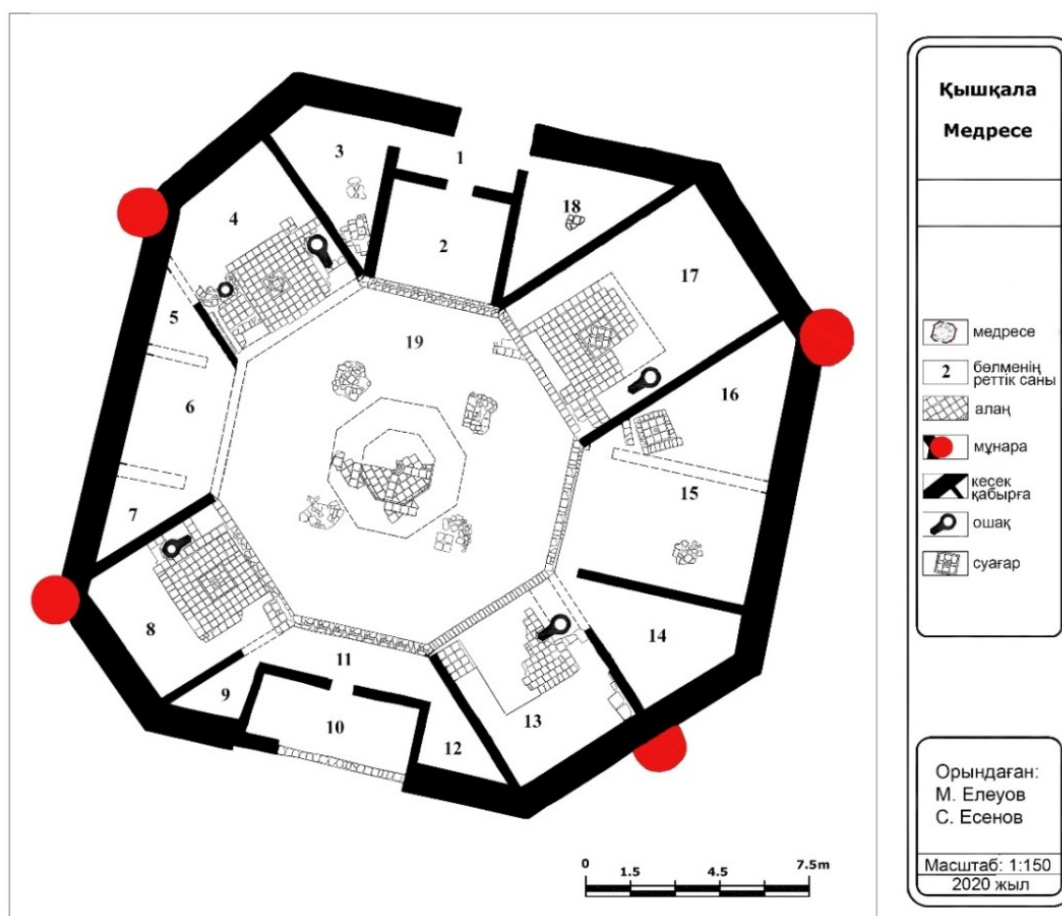
Бөлмеде барлық бұрыштар мен қабырғалардан бірдей қашықтықта орналасқан 4 бағанның орындары сақталған. Бағандардың сақталған көлемі $1,5 \times 1,6$ м, биіктігі 10-15 см. Бағандардың орналасу ыңғайына қарағанда орталық бөлменің төбесін жабу үшін тіреуіштер ретінде пайдаланылған болса керек.

Құрылыстың екі қақпасы бар, оның бірі солтүстік қабырғада, ал екіншісі оңтүстік қабырғаның бойында орналасқан.

Сонымен жүргізілген қазба жұмыстардың барысында қыш кесектерді бос топырақ үйіндісінен тазарту кезінде құрылыстың қатты бұзылып кеткендігі көрінеді. Әсіресе сыртқы қабырғасы, бөлмелердің арасын бөліп тұрған қабырғалар, олардың ішіндегі бөлмелер, орталық алаң, ошақтар мен бағандар айталықтай қираған. Кейбір қабырғалардың тек іздері немесе езіліп кеткен қыш кесектерінің ең төменгі бір қатары ғана сақталған. Әсіресе құрылыстың батыс жақ бөліктерінде не бары 1 қатар, ал неғұрлым жақсы сақталған шығыс бөлігінде 7-8 қатар кесек қаландысы ғана сақталған.

Қазба барысында ашылған құрылыстың ерекшеліктеріне қарай отырып медресе болған деп жорамал жасауға болады. Жоғарыда айтылған орталық үлкен бөлме дәрісхана, оның төрт тарапындағы сұпа, ошақ, суағары бар еденделген (4, 8, 13, 17) бөлмелер су жылытуға және оқушылардың жуынуына арналған, ал қалған шағын көлемді бөлмелер тұрмыстық мақсаттағы қосалқы бөлмелер болса керек.

Медреседе жүргізілген қазба кезінде кейбір бөлмелерден қыш ыдыстың сынықтары, 19-бөлменің еденінен жақсы сақталған бір дана тиын табылды (4-сурет).

2-сурет – Медресенің жобасы

3-сурет – 8-бөлмедегі суағар

4-сурет – Медреседен табылған тиын

Тиынның шыққын жылы мен нақты кімге тиесілі екендігі жазылмаған. Таңбалуы мен көлеміне қарағанда Жошы Ұлысының заманына сәйкес келеді. Салмағы 1,62 г, көлемі 16,5-16,6 мм. Оң бетінде екі қатар: «әл әділ / әл сұлтан» (әділ / сұлтан) деген жазуы, теріс бетінде құйрығы мен басын көтеріп келе жатқан жыртқыш аңның

бейнесі бар. Тиынның таңбалуын анықтап оқыған нумизмат П.Н. Петров.

Мұндай үлгідегі тиындар әдетте Жошы Ұлысының билеушілерінің бірі Өзбекхан кезінде жиі қолданыста болғандығын (Петров, 2013: 181) ескеретін болсақ, кесене құрылысы да осы уақытпен шамалас, XIV ғасырдың алғашқы

жартысында өмір сүрген деп болжам жасауға негіз бар.

Орталық Азияда медресе салу үрдісі жайлы

Орталық Азияда медресе туралы алғашқы жазба деректердің бірі Х ғасырдың авторы Наршахи Мухаммедтің «Бұхара тарихы» еңбегінде кездеседі. Онда 937 жылы Бұхара қаласында болған үлкен өрт кезінде Фараджек медресесінің опат болғаны туралы айтылған (Наршахи Мухаммед, 1897: 123; Хмельницкий, 1996: 260). Алғашқы медресе құрылыстары Шығыс Иранда және Бұхарада IX ғасырдың соңында, X ғасырдың басында салына бастаған (Хмельницкий, 1992: 206; Hillenbrand, 1994: 173; Зиливинская, 2014: 57). Медресенің кең таралған уақыты селжүктердің кезіне тұстас келді. Осы кезде медреселер жеке мектептен мемлекеттік мекемелерге ауысқан. Жазба деректерге қарағанда XI ғасырдың ортасында Нишапурде отыз сегіз медресе болған (Hillenbrand, 1994: 174). Кейбір деректер бойынша Саманидтер кезінде Самарқанда 17 медресе (Мирбабаев, 1980: 51), ал Бейхаки бойынша Хутталда 20-дан аса медресе болған (Хмельницкий, 1996: 260).

Медресе құрылысының шығуы мен қалыптасуына қатысты әртүрлі көзқарастар бар. В.В. Бартольд, Э. Херцфельд, Б.А. Литвинский және Т.И. Зеймаль бойынша медресенің жобасы буддалық монастырлардан келіп шыққан (Бартольд, 1927: 53-55; Bartold, 1933: 29-31; Herzfeld, 1943: 13-30; Литвинский, Зеймаль, 1971: 52).

Г.А. Пугаченкова, А. Годар, С.Г. Хмельницкий, Р. Hillenbrand бойынша барлық жобасында төрт айванды құрылыстардың медресеге қатысы бар (Пугаченкова, 1958: 341; Godard, 1951: 1; Хмельницкий, 1992: 204-206; Hillenbrand, 1994: 175).

Монғол хандарынан алғашқы болып құрамында медресесі бар архитектуралық кешендерді жобалап, салдырған Ғазан хан болды. Ол салдырған «Шоми Тебриз» архитектуралық кешенде кітапхана, кесене, обсерватория және екі үлкен медресе болды, ал оның інісі, тақ иегері Олжайтудың (1304-1316 жж.) Сұлтанния қаласында салдырған медреседе оннан аса оқытушы, жиырма машықкер және мыңнан аса оқушы оқыған. Ал, Рашид ад-Дин салдырған Тебриздің іргесіндегі Руб-и Рашиди қалашығында он бір медресе, жиырма төрт керуен сарай және басқа да көптеген құрылыстар болған (Мирбабаев, 1983: 141).

Махмуд Бен Эмир Валидің 1634-1650 жылдарда жазған «Бахр әл-асар фи манакиб әл ахйар» еңбегі бойынша Баласағұнда дін ұстаған

адамдардың жұма намаз оқитын 40 мешіті, күнделікті намаз оқитын 200-ден астам мешіт, 20 ханака және 10 медресе болған (Материалы по истории Средней Азии, 1988: 241-242).

Ал тікелей Қазақстан аумағындағы ортағасырлық қалаларында салынған медреселер туралы жазба деректер XV ғасырдан бастап кездеседі. «Ескендірдің анонимі» (Мунтахаб ат-таварих Муин ад-дина Натанзи) деген атаумен белгілі еңбекте (1413/14 ж.) Ерзенхан салдырған медреселер туралы: «...ол өте ақылды хан болды, Отырар, Сауран, Барчкендте қайырымдылық мақсатындағы ғимараттарды салдырды» – делінген (Сборник материалов... 1941.С.129).

Сауран қаласындағы медресе туралы 16 ғасырдың авторы Заинаддин Васифиде кездеседі. 1514-1515 жылдарда Сауран қаласында болған ол осы қаладағы екі шайқалмалы мұнарасы бар медресе жайлы: «Оның айванының үстінде көркімен ізгілік нұрын шашып тұрған, екі зәулім мұнара орнатылған. Сол мұнаралардың «гүлдестесінде» шынжырлар бекітілген, ал әрбір мұнараның күмбездерінің астына бөрене қойылған. Егер кімде-кім бөренені күшпен қозғалтатын болса, шынжырлар теңселеді де көрші мұнарада тұрған адамға мұнара шайқалақтап, құлайтындай көрінеді. Бұл-әлемғажайыптарының бірі» – деп сипаттайды. Сонымен қатар, мәтінде медресе басшысын тағайындауға арналған салтанатты жиынға медреседе тұратын елуден аса оқушының шақырылғаны туралы да айтылған (Болдырев, 1957: 160-161; Байпаков, Смағұлов, 2005: 33-36). Ортағасырлық Сауран қаласының орталық бөлігінде жүргізілген қазба жұмыстары барысында бір-біріне іргелес орналасқан XVI-XVII ғасырлар кезіндегі екі медресе ашылған. Жобасында төртбұрышты, қос айванды 1-медресенің көлемі 31,5x28 м, 2-медресенің көлемі 62x32 м (Байпаков, 2014: 462-478).

Ортағасырлар кезеңіне жататын жобасы сегіз қырлы медресе құрылысын Қазақстан мен Орталық Азия аумағынан, тіпті Алтын Орданың қалаларынан да әзірге кездестіре алмадық.

Дегенмен, сыртқы жобасы сегіз қырлы өлшемдері жақын құрылыстарды кездестіруге болады, олардың бірі Ирактың Самарре қаласындағы IX ғасырдың ортасында салынған Кубба әл Сулабийа кесенесі (Зиливинская, 2014: 331). Екіншісі Ирандағы XVI-XVIII ғасырдағы Аминабад керуен сарайы (Всеобщая история искусства, 1961: 95).

Алайда құрылыстардың жобасында ұқсастықтар болғанымен мерзімделуі және қолданыс

ерекшеліктеріне қарай отырып Қышқаланың сегіз қырлы құрылысын бұл ескерткіштермен байланыстырудың реті жоқ деп санаймыз. Оған қоса зерттеу нысаны болып отырған кесененің сыртқы қабырғаларының ұзындықтары әртүрлі, симметрия сақталмаған және мұнаралары қабырғаның әртүрлі бұрыштарына салынған. Ортағасырлық құрылыс салудың кездік өлшемімен алғанның өзінде архитектуралық біркелкілік жоқ. Демек бұл құрылыс нысанының жобасы оны тұрғызу барысында өзгеріп отырғандығын, яғни қандайда бір қатаң үлгіні қайталамай өз бетінше тұрғызылған болуы ықтимал.

Қышқала жайлы жазба деректерге шолу

Баршынкент қаласы ортағасырлық жазба деректерде 1220 жылдан бастап кездеседі. Оны Джувейни Барчинлыкент (Бартольд, 1900: 446-447), Пано Карпини Бархин (Путешествия в восточные страны, 1993: 64), Гетум Парчин (Гандзакеци Киракос, 1976: 224), Жамал Карши Барчинкент десе (Абсаттар хаджи Дербисали, 2019: 135-136), Ерзенхан медресе салдырған қалалардың бірі Барчкенд деп аталған (Сборник материалов, 1941: 129).

1273-1274 жылдарда Барчинкентте (Баршынкентте) бірнеше рет болған Жамал Карши оны қала емес мекен (дияр) деп атап, онда дуал ауыз шешендер мен жезтандай әншілер, сөз өнерінің белгілі майталмандары, ғұламалар тұратын мәдени орталық екеніне назар аударған. Жамал Карши Баршынкенттік ғұлама Абу-л Махамид Хамид ибн Асим ал-Асими Барчинлигиден дәріс тыңдап, ұстазының қолынан диплом (иджаза амма) алған (История Казахстана в персидских источниках, 2005: 156).

Зерттеушілер Кыс-Кала, Гыш-Кала (Каллаур, 2011а: 211), Хыш-кала (Бартольд, 1965: 229), Кызкала (Археологическая карта, 1960: 225), Кыш-Тобе (Толстов, 1962: 72), Қызтөбе (Байпаков, 2007: 38), Қышқала (Қоңыратбаев, 2004: 151) деп атап жүрген Қышқаланы алғашқы болып ортағасырлық Баршынкент қаласымен баламалаған Ә.Х. Марғұлан болды. Ғалым бұл жөніндегі пікірін: «Баршынкент» атауы халық жырындағы кейіпкерлердің бірі «Алпамыспен» байланысты. Оғыз феодал ақсүйектерінің өкілі Баршын-сұлу есімді, атағы көпке мәшһүр әйел Сырдарияның бойындағы қаланы өз есімімен атайды, осыдан келіп

Қызқала атауы шыққан» – деп түйіндейді. Автор ортағасырлық жазба деректерге сүйене отырып қаланың өзі Сырдарияның төменгі ағысында орналасқандығын айтады. Моңғолдарға көпке дейін берілмегеніне қарағанда бұл мықты бекінген қала және Жанкет пен Жентке баратын жолға тосқауыл болған (Марғұлан, 2010: 222). Бұл пікірді Жамал Каршидің еңбегі де қуаттай түседі. Шыңғысхан шапқыншылығына дейін Баршынкент оғыздар мен қыпшақтар арасындағы стратегиялық маңызы жоғары, әрі мәдени-сауда орталықтарының бірі болған. Жошы хан Сырдария бойындағы қалаларды бағындырған кезде Баршынкентті алу үшін өзеннің арнасын бұрып жіберіп қаланың екі жағынан топан су жіберіп, қала өздігінен берілген. Бірақ қала аз уақытта қалпына келіп, Жошы Ұлысының орталық қалаларының біріне айналады. Қалада тиын ақша басқандығы да айтылады (Абсаттар хаджи Дербисали, 2019: 135). Бұл мәліметтердің өзі Баршынкент Алтын Орда кезеңінде ірі саяси, мәдени және білім орталықтарының бірі болғандығын аңғартады.

Қышқалада археологиялық зерттеу жүргізген Т. Мәмиев те қаланы Баршынкентпен баламалайды (Мәмиев, 1999: 16). Кейін бұл пікірді К.М. Байпақов та құптаған (2007: 38). Біз де бірқатар жазба деректерді басшылыққа ала отырып соңғы пікірлерді шындыққа жақын деп санаймыз.

Қорытынды

Сонымен, ортағасырлық Қышқалада 2018-2020 жылдарда жүргізілген қазба жұмыстары барысында ашылған сегіз қырлы медресе Орталық Азия мен Қазақстанда аналогы кездеспейтін бірігей нысан ретінде ғылыми айналымға еніп отыр. Құрылыстың ерекшеліктері мен жанама құрылыстардың архитектурасын ескере отырып және табылған тиынның негізінде XIV ғасырдың бірінші жартысында салынып, қолданыста болған деп санауға болады. Сонымен қатар жоғарыда айтылғандай Қышқаланы Баршынкентпен баламалай отырып, ғылыми деректерде келтірілген Барчкендте Ерзенхан салдырған медресенің осы құрылыспен байланысы болуы мүмкін деп пайымдаймыз.

Әдебиеттер

- Археологическая карта Казахстана (1960). Реестр. Алма-Ата.
Абсаггар хаджи Дербисали (2019). Джамал ал-Карши из Семиречья. Простор. Июль. С.120-142.
Байпаков К.М., Смағұлов Е.А. (2005). Ортағасырлық Сауран шаһары. Алматы: «Credo». 202 б.
Байпаков К.М. (2014). Урбанизация Казахского ханства во второй половине XV-XVIII в. Древняя и средневековая урбанизация Казахстана (по материалам исследований Южно-Казахстанской комплексной археологической экспедиции). Книга III. Часть 2. Алматы.
Бартольд В.В. (1900). Туркестан в эпоху монгольского нашествия. Часть 11. Санкт-Петербург.
Бартольд В.В. (1927). История культурной жизни Туркестана. Ленинград.
Бартольд В.В. (1965). Сочинения. Том III. Москва: «Наука». 707 с.
Болдырев А.Н. (1957). Зайнадин Васифи. Таджикский писатель XVI в. Сталинабад.
Всеобщая история искусства (1961). Том 11. Книга 2. Искусство средних веков. Москва: «Искусство». 1028 с.
Дербісаліев Ә. (1995). Қазақ даласының жұлдыздары (тарихи-филологиялық зерттеу). Алматы: «Рауан». 141 б.
Зиливинская Э.Д. (2014) Архитектура Золотой Орды. Часть 1. Культурное зодчество: монография. Казань: «Отечество». 228 с.
Киракос (1976). История Армении / Перевод с древнеармянского Л.А. Ханларян. Москва: «Наука». 356 с.
Литвинский Б.А., Займелъ Т.И. (1971). Аджина-тепе. Москва.
Махмуд Бен Вали (1977). Море тайн относительно высоких качеств добродетельных людей благородных (география). Введение, перевод, примечания, указатели Б.А. Ахмедова. Ташкент.
Марғұлан Ә.Х. (2010). Шығармалары. Т. 9. Алматы: «Алатау». 472 б.
Мирбабаев А.К. (1980). Из истории учебных заведений эпохи Абдуали ибн Сино. Абдуали ибн Сино и его эпоха. Душанбе.
Материалы по истории Средней и Азии X-XIX вв. (1988). Ташкент. С. 241-242.
Мәмиев Т. (1999). Кейінгі орта ғасырдағы Арал өңірінің қалалары (XIII-XVIII ғғ.): тарих ғылымының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін жазылған диссертация. Алматы.
Мирбабаев А.К. (1983). Медресе – социально-культурный и архитектурный элемент города. Средневековая городская культура Казахстана и Средней Азии: Материалы Всесоюзного совещания. Алма-Ата: «Наука». С. 139-143.
Наршахи Мухаммад (1897). История Бухары / Перевод с персидского Н.С. Лыкошина. Ташкент.
Панкратова Т.Ф. (1989). Истоки среднеазиатских медресе. Вехи времен. Ташкент. С. 92-97.
Петров П.Н. (2013). Некоторые аспекты средневековой восточной нумизматики – исторического источника. Золотоордынское обозрение. № 1. С. 177-206.
Пугаченкова Г.А. (1958). Пути развития архитектуры Южного Туркменистана поры рабовладения и феодализма. Москва.
Путешествия в восточные страны Платона Карпини и Гильома де Рубрука (1993). Серия: Путешествия. Открытия. Приключения. Алматы: «Ғылым». 248 с.
Сборник материалов относящихся к истории Золотой Орды (1941). Извлечения из персидских сочинений, собранные В.Г. Тизенгаузеном и обработанные А.А. Ромасковичем и С.Л. Волиным. Москва-Ленинград.
Талеев Д.А., Елеуов М., Есенов С. (2018). Тағдыры жұмбақ Қышқала. Қазақстан археологиясы. № 1-2. Б. 259-271.
Толстов С.П. (1962). По древним дельтам Окса и Яксарта. Москва.
Хмельницкий С. (1996). Между саманидами и монголами. Архитектура Средней Азии XI – начала XIII вв. Часть 1. Берлин-Рига. 336 с.
Хмельницкий С. (1992). Между арабами и тюрками. Раннеисламская архитектура Средней Азии. Берлин-Рига. 344 с.
Bartold V. (1933). Der iranische Buddhismus und sein Verhältnis zum Islam. Oriental studies in honour of С.Е. Pavry. London.
Godard A. L. (1962). Art de Iran. Paris.
Godard, Andre (1951). L'origine de la Madrasa, de la Mosquee et du Caravanserail À quatre Iwans. Ars Islamica. 15.
Herzfeld E. (1943). Archaeological History of Iran. London. 1935. С.13-30.
Hillenbrand R. (1994). Islamic Architecture. New-York.

References

- Arхеологіçесkаyа karta Kazaxstana (1960). Reestr. Alma-Ata.
Absattar xadji Derbisali (2019). Djamal al-Karshi iz Semireçya. Prostor. Şilde. S.120-142.
Baybakov K.M., Smagulov E.A. (2005). Ortagasyrlyq Sawran shahary. Almaty: «Sredo». 202 b.
Baypakov K.M. (2014). Wrbanizaciya Kazaxskogo xlo vtoy polovine XV – XV 111v. Drevnyaya jane srednevekovaya wrbanizaciya Kazaxstana (Yujno-Kazaxstanskoy kompleks arхеологіçесkix ekspedicii). Kniga III. Chast 2. Almaty.
Bartold V.V. (1900). Twrkestpn v epoxw mongolskogo nashestviya. Chast 11. Sankt-Peterbwrg.
Bartold V.V. (1927). Istoriya kwltwrnoy jizni Twrkeстана. Leningrad.
Bartold V.V. (1965). Soçineniya. Tom III. Mosvka: «Nawka». 707 s.
Boldyrev A.N. (1957). Zaynaddin Vasifi. Tadjikskiy pisatel XVI v. Stalinabad.
Vseobshçaya istoriya iskwsstva (1961). Tom 11. Kniga 2. Iskwsstvo srednix vekov. Moskva: «Iskwsstvo». 1028 s.
Derbisaliev A. (1995). Qazaq dalasynyn juldyzдары (tarixi-filologiyalyq zerttew). Almaty: «Rawan». 141 b.

- Zilivinskaya E.D. (2014) *Arxitektwra Zolotoy Ordy. Chast 1. Kwltovoe zodçestvo: Monografiya.* Kazan: «Oteçestvo». 228 s.
- Kirakos (1976). *Istoriya Armenii. Perrevod s drevnearmyanskogo L.A.Xanlaryan.* Moskva: «Nawka». 356 s.
- Litvinskiy B.A., Zaymel T.I. (1971) *.Adjina-tepe.* Maskew.
- Maxmwd Ben Vali (1977). *Jaqsy ömir sürw jagdaylary (geografiya). Vvedenie, perevod, primeçaniya, wkazateli B.A.Axmedova.* Tashkent.
- Margulan A. H. (2010). *Shygarmalary. T. 9.* Almaty: «Alatau». 472 b.
- Mamiev T. (1999). *Keyingi orta gasyrdagy Aral aymagynyn qalalary (XIII-XVII gg.). Tarix gylymdarynyn kandidattyq gylymi kwrsyn jazw üshin jazylgan dissertaciya.* Almaty.
- Mirbabaev A.K. (1980). *Abdwali ibn Sino epopealary twraly epopeya. Abdwali ibn Sino jane epo epo. Dwshanbe. Materialy po istorii Sredney i Azii X – XIX vv (1988).* Tashkent. S. 241- 242.
- Mirbabaev A.K. (1983). *Medrese-socialno-madeni jane arxitektwralyq element goroda. Srednevekovaya gorodskaya kwltrwa Kazaxstana i Sredney Azii: Materialy Vsesoyuznogo sovesheniya.* Alma-Ata: «Nawka». S. 139-143.
- Narshaxi Mwxammad (1897). *Istoriya Bwxary. N.S.Lykoshina perevod s persidskogo.* Tashkent.
- Pankratova T.F. (1989). *Istoki sredneaziatskix medrese. Vexi vremen.* Tashkent. S. 92-97.
- Petrov P.N. (2013). *Nekotoryye aspekty srednevekovoy vostochnoy numizmatiki – istoricheskogo istochnika. Zolotoordynskoye obozreniye. № 1. S. 177-206.*
- Pwgaçenkova G.A. (1958). *Pwti razvitiya arxitektwrasy Yujnogo Twrkmenistana pory rabovladieniya i feodalizma.* Maskew.
- Vestoçnye strany Plano Karpini men Giloma de Rwbrwka (1993). Seriya: Pwteshestiya. Otkrytiya. Priklyuçeniya.* Almaty: «Ğylym». 248 s.
- Zolotoy Ordy odnosyashçixsya k istorii (1941). V.G.Tizengawzen jane obrabotannye izolyaciyasynyn izbasarlary. Romaskov-içem jane S.L.Volinym.* Moskva – Leningrad.
- Taleev D.A., Elewov M., Esenov S. (2018). *Tagdyry jumbaq Qyshqala. Qazaqstan arxeologiyasy. № 1-2. B.259-271.*
- Tolstov S .P. (1962). *Po drevnim deltam Oksa men Yaksarta.* Maskew. Xmelnickiy S. (1996). *Mejdw samanidami jane mongolami. Arxitektwra Sredney Azii XI-naçala XIII vv. Chast 1.* Berlin-Riga. 336 s.
- Xmelnickiy S. (1992). *Mejdw arabami i tyurkami. Ranneislamskaya arxitektwra Sredney Azii.* Berlin-Riga. 344 s.
- Bartold V. (1933). *Der iranische Buddhismus und sein Verhältnis zum Islam. Oriental studies in honour of C.E. Pavry.* London.
- Godard A. L. (1962). *Art de Iran.* Paris.
- Godard, Andre (1951). *L'origine de la Madrasa, de la Mosquee et du Caravanserail Àquartre Iwans.* Ars Islamica.15.
- Herzfeld E. (1943). *Archaeological History of Iran.* London.1935. C.13-30.
- Hillenbrand R. (1994). *Islamic Architecture.*New-York.

А.Б. Калыш

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы,
e-mail: kalyshamanzhol@gmail.com

ХАЗРЕТ ДОСЖАН КАШАКУЛЫ – ПУТЬ ПОДВИЖНИКА

Статья посвящена религиозно-просветительской деятельности известного в Западном Казахстане и сопредельных территориях Узбекистана, Каракалпакстана и Туркменистана хазрета Досжана (Досмухамеда) Кашакулы (1815–1890). На основании анализа специальной литературы и полевых этнографических материалов рассмотрены начальный путь будущего проповедника в родном ауле, в медресе Оренбургской губернии и за ее пределами. Это же относится к открытию им мечетей и медресе при них, в которых получили образование более двух тысяч учеников, включая обездоленных и сирот.

Он известен общественности не только как один из первых казахов, совершивших хадж в Мекку и организатор паломничества туда, но и построившего совместно с Кунанбаем – отцом Абая там первого гостевого дома (такия) для соотечественников. Показано, что ему же принадлежит инициатива по открытию самостоятельного муфтията, который был заблокирован царскими сатрапами. В публикации затронуты также вопросы развития им в родном крае зачатков комплексного земледельческого хозяйства с культивированием полеводства, садоводства и огородничества. Подвижническая деятельность хазрета вполне вписывается в формирование им своей школы с наличием известных позже последователей, ставших именитыми в крае и за ее пределами. В публикации затронуты также вопросы трагической судьбы его потомков в годы сталинской репрессии, сохранившегося наследия и начавшегося восстановления религиозно-культурного комплекса хазрета, вошедшего в список сакральных объектов Казахстана общенационального значения и др. В заключении суммируются результаты полувековой религиозно-просветительской, общественной и иной подвижнической деятельности Досжана Кашакулы на благо своего родного народа.

Ключевые слова: хазрет Досжан, паломничество, подвижник, религиозно-просветительская и общественная деятельность, сакральные объекты.

A.B. Kalysh

Al-Farabi Kazakh national university, Kazakhstan, Almaty,
e-mail: kalyshamanzhol@gmail.com

Hazret Doszhan Kashakuly – Ascetic Path

The article is devoted to the religious and educational activities of Hazret Doszhan (Dosmukhamed) Kashakuly (1815–1890), known in Western Kazakhstan and neighboring territories of Uzbekistan, Karakalpakstan and Turkmenistan. Based on the analysis of special literature and field ethnographic materials, the initial path of the future preacher in his native village, in the madrasah of the Orenburg province and beyond is considered. The same applies to the opening of mosques and madrasas with them, in which more than two thousand students were educated, including the destitute and orphans.

He is known to the public not only as one of the first Kazakhs who made a hajj to Mecca and organized a pilgrimage there, but also built together with Kunanbai – Abai's father there the first guest house (takiya) for compatriots. It is shown that he owns the initiative to open an independent muftiate, which was blocked by the royal satraps. The publication also addresses the issues of his development in his native land of the beginnings of integrated agriculture with the cultivation of field farming, horticulture and gardening. The ascetic activity of the Hazret quite fits into the formation of his school with the presence of later known followers who became eminent in the region and beyond.

The publication also touched upon the tragic fate of his descendants during the years of Stalinist repression, the preserved heritage and the beginning of the restoration of the religious and cult complex of Hazret, which was included in the list of sacred objects of Kazakhstan of national importance, etc. The conclusion summarizes the results of half a century of religious, educational, social and other ascetic activities of Doszhan Kashakuly for the benefit of his native people.

Key words: Hazret Doszhan, pilgrimage, ascetic, religious, educational and social activities, sacred objects.

Қалыш А.Б.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.,
e-mail: kalyshamanzhol@gmail.com

Хазірет Досжан Қашақұлы – Тақуаның жолы

Мақала Батыс Қазақстан және оған шекаралас Өзбекстан, Қарақалпақстан және Түрікменстан аумағына танымал хазірет Досжан Қашақұлының діни-ағартушылық қызметіне арналған (1815–1890). Болашақ уағыздаушының туған ауылы, Орынбор губерниясы медресесі мен тыс жердегі білім жолы арнайы әдебиеттер және ел арасынан жинаған мәліметтер негізінде талдау жасалған. Аталған қызметтің қатарында жетім балаларды қосқанда екі мыңға жуық оқушы білім алған жаңадан ашылған мешіттер мен медреселер бар.

Ол көпшілік қауымға Меккеге қажылыққа барған алғашқы қазақтардың бірі ретінде ғана емес, сонымен қатар Абайдың әкесі Құнанбаймен бірге жерлестері үшін сол жерде қонақтар үйін (такія) салған азамат ретінде танылған. Кейбір мәліметтер бойынша хазірет жеке мүфтият ашу туралы ұсыныс жасаған. Алайда патша сатраптары бұл ойды бұғаттап тастаған. Ұсынылған басылымда тұлғаның туған жерінде кешенді егіншілік пен бау-бақша шаруашылығын дамыту мәселелері де назарға алынған. Оның шәкірттері мен мектептерінің қалыптасуы хазіреттің дін жолындағы қызметін сол аумақ пен шекаралас жерлерде танымал болды.

Сонымен қатар мақалада хазіреттің ұрпақтарының сталиндік қуғын-сүргін жылдарындағы қайғылы тағдыры, оның мұрасының қазіргі күні Қазақстанның жалпыұлттық қасиетті нысандар тізіміне кіріп, діни-ғибадаттық кешеннің қайта қалпына келтірілуі қарастырылған. Қорытындыда Досжан Қашақұлының туған халқының игілігі үшін атқарған жартығасырлық діни-ағартушылық, қоғамдық және тақуалық қызметі тұжырымдалған.

Түйін сөздер: хазірет Досжан, қажылық, тақуа, діни-ағартушылық және қоғамдық қызмет, киелі нысандар.

Введение

Суверенный период развития Казахстана за последние тридцать лет характеризуется рядом существенных перемен не только в области общественно-политической, социально-экономической, культурной и научной жизни, но и в широком аспекте межконфессиональных отношений. Это напрямую относится и к исследованию становления и эволюции религиозных институтов, поиска оптимальной линии взаимодействия с обществом и государством, анализа жизнедеятельности известных религиозных авторитетов, их воззрений, включая мусульманских, как прошлого, так и настоящего времени.

В связи с вышесказанным особый интерес представляет исследование религиозно-просветительской деятельности известных дореволюционных казахских служителей культа, включая хазрета Досжана Кашақұлы из Западного Казахстана. Актуальным является раскрытие: а) истоков формирования его незаурядной личности; б) прохождения им основ начального, среднего и высшего религиозного образования; в) осуществления им одного из обязательных норм ислама – совершения хаджа в Мекку и организации туда паломничества соотечественников; г) создания им новых мечетей и медресе на территории Уральской области Оренбургского генерал-губернаторства, через которые прошли множество

его учеников и последователей; д) общественных начинаний, направленных на создание независимого муфтията, основ такого необходимого типа подсобного хозяйства, как комплексного земледелия и пр.

Поэтому осмысление указанных процессов имеет важное как теоретическое, так и практическое значение.

Историография проблемы

В исследованности данной темы можно выделить три периода: дореволюционный, советский и независимый. Самое раннее упоминание о хазрете в связи с его паломничеством в Мекку относится к 1876 году (Б-овъ, 1876: 3). Наиболее полные сведения, включая биографию, творчество, религиозную, общественную и подвижническую деятельность, содержатся в поэме Кердери Абубакира Боранкулулы «Литературная казахия или слова муллы Абубакира», изданной в Казани в 1902 году и опубликованной в расширенном варианте в 1993 году под названием «Қазағым». В ней имеется плач-жоктау, посвященный его памяти (Кердері, 1993: 147–157). Упоминание о нем содержится и в родословной казахов Ш. Кудайбердыұлы, вышедшей в Оренбурге в 1911 году, второе дополненное издание которой увидело свет в 1991 году (Құдайбердіұлы, 1991).

Если перейти к советскому периоду, то мы имеем сведения о нем так же в казахском шежере видного казахского мыслителя М.Ж. Копейулы, созданного им в 20-х годах XX столетия, хранившегося продолжительное время в редком фонде Центральной научной библиотеки Академии наук республики, полностью изданной в 1993 году (Көпейұлы, 1993, 2009).

Рассматриваемая нами проблема нашла широкое освещение лишь с обретением суверенитета нашей республики, так как в годы СССР она была под запретом, а сыновья Досжана хазрета подверглись незаконным репрессиям. Наиболее крупными из них являются монография Сабита Салкынулы (Досжан хазірет, 2006), коллективная брошюра «Досжан хазірет» (Ақтөбе, 2019), материалы республиканской конференции, посвященной 200-летию Досжана хазрета (Досжан ишан, 2016), включая доклады и статьи в материалах других конференций и средствах массовой информации, среди которых следует выделить публикации С.Е. Ажигали, Р.А. Бекназарова, Г.Б. Избасаровой, К. Рахбаева, М. Хабижанулы, М. Адилханулы, Е.Ж. Курманбека, Ш. Амирова, С. Раш, О. Каракузиева и др. Безусловно, наиболее ранним и ценным из них является исследование С. Салкынова, кандидата исторических наук, автора ряда весомых книг и по другим известным и почитаемым личностям и батырам Младшего жуза, отличившимся в национально-освободительной борьбе казахского народа против иноземных захватчиков в лице грозных калмыков – Барак-батыра Сатыбалдыулы и его сыновей – батыров Асау, Китара и Жанибека, а также Бокенбая-батыра Караулы, ближайшего советника Абылхайыр-хана. Сын последнего тархан Тленши-бий и внук Жоламан-батыр известны своим героизмом уже в борьбе против колониального господства царской России.

Методы исследования

Они обусловлены целями и задачами, поставленными в данной статье. Исходными методологическими основаниями для объективного исследования роли мусульманского духовенства в религиозно-просветительской, общественной и иной сфере в статье использовано сочетание как общих, включая частные общенаучные методы, так и специальных исторических методов. К первому из них можно отнести анализ, синтез, дедукцию и индукцию, а ко второму – сравнительный, системный, объективный, типологический, хронологический, иллюстративный, а

также просопографический (религиоведческий) и этнографический анализы, позволяющие раскрыть целостную картину рассматриваемой нами проблемы в процессе их становления, сохранения и возрождения в контексте их многогранности и противоречивости.

Начальный путь Хазрета

Известно, что Досжан хазрет по праву занимает особое место в общественной, религиозной, социально-культурной жизни населения Западного Казахстана и прилегающих к нему пограничных территориях современного Каракалпакстана, Узбекистана, Туркменистана и России, в которых издавна проживали казахи. Такую широкую известность ему принесла разносторонняя просветительская деятельность среди жителей указанного региона, борьба с безграмотностью, активное распространение ислама для сохранения этнической идентичности казахов в условиях колониальной экспансии Российской империи, противодействие попыткам русских миссионеров с целью христианизации казахов по примеру других тюркских этносов Поволжья и Алтая. Популярен он был и как один из инициаторов открытия мечетей, начальных школ и медресе для казахов второй половины XIX века и др. начинаний, включая стремление к учреждению самостоятельного муфтиата.

Досжан (Досмұхаммед) родился в 1815 году в семье муллы Кашака из племенного объединения Жетыру, рода Табын, подрода Шомышты, отделения Коныр в Северном Устюрте, в окрестностях Донызтау, в местности Карашын – на стыке самских песков и приэмбаенской пустыни, расположенной на границе современного Байганинского (бывшего Табынского) района Актюбинской области и Жылыойского района Атырауской области. Его отец, почитаемый родичами и земляками, покоится в кладбище Кап, в 30 км от бывшего районного центра – современного аула Жаркамыс Байганинского района (ПМА-1, 2020).

Начальное религиозное образование, или первую ступень обучения, Досжан получил в местности Тасастау-Кайнар у своего отца, закончившего в свое время одну из медресе Оренбургской губернии. Молодой Досжан в возрасте 8-14 лет познал основы Корана, правильного чтения коранического текста, хадиса и начало арабского языка. Полученные знания позволили 15-летнему юноше продолжить образование в одном из специализированных медресе станицы

Каргалы (Сеитовой слободы) под Оренбургом. Здесь он последовательно прошел все необходимые три ступени 12-летнего обучения, каждому из которых отводилось по 4 года (углубленное изучение арабского текста Корана; чтение и заучивание на этом языке основных сводов хадисов; толкование священной книги на арабском языке), и в 1842 году в возрасте 27 лет получил искомый документ, заверенный Оренбургским магометанским духовным собранием, дававший ему право вести богословскую и преподавательскую деятельность в мечети и медресе родного края и позволивший ему получить религиозный сан ишана.

Позже Досжан Кашакулы повышал свои знания в известных среднеазиатских религиозных центрах Хивы, Ургенча и Бухары; получил там благословение (барака) святого суфийского наставника-пира Олдана, подтвердившего его высокую квалификацию ишана (Салкынов, 2006: 14-15, 28; Кердері, 1993: 148 б.), а позже стать хазретом (букв. – высокочтимый, наставник).

После завершения учебы в медресе он вернулся в родные места в Донызтау, чтобы заняться тем, к чему он стремился с юности, постигнув основные нравственные ценности и заповеди ислама, расширив свой кругозор и мировоззрение. Его целью было принести пользу широким слоям населения не только в деле их религиозного и светского просвещения, но и в помощи простым и обездоленным, особенно детям и юношам в их будущей жизни, в обретении необходимых разносторонних трудовых навыков, пригодных в условиях противодействия колониальной администрации Оренбургского, позднее Степного генерал-губернаторства. Этим целям способствовало и то, что по его инициативе здесь, в Северном Устюрте, в местности Кайнар была построена новая мечеть с расположенным рядом медресе, функционировавшие успешно длительное время (см. рис. 1).

Как истинный правоверный Досжан ишан стремился совершить религиозное паломничество-хадж в Мекку и Медину. Это впервые удалось ему осуществить в 1858 году в группе из 120 казахов, представлявших разные регионы Казахстана. По словам М.Ж. Копеева, «в составе третьей группы казахских паломников был тобыктынец Кунанбай (отец Абая – К.А.Б.). Из Среднего жуза было двадцать человек, из Младшего жуза внушительная группа из ста человек. Среди них, говорят, были Нурпеис хазрет, Досжан халфе. До этого казахи, оказывается, не со-

вершали хадж, объединившись. Поскольку сто двадцать человек везде ходили вместе, не отдаляясь друг от друга, плечом к плечу, взявшись за руки и были яркими представителями разных сословий, они поражали тех, кто их видел» (Көпейұлы, 1993: 10 б.).

Рисунок 1 – Мечеть Досжана хазрета в местности Кайнар

Религиозная и просветительская деятельность хазрета

Важное место в жизни Досжана ишана занимает переезд в 1868 году в местность Шийлысай в верховьях р. Уил и возведение здесь известного позднее не только в масштабе Эмбенского (Темирского) уезда, но и всей Уральской области медресе и мечети «Ишан-ата» (см. рис. 2). Переселение Досжана Кашакулы на новое место было вызвано последствиями жестокого подавления восстания казахов в Уральской и Тургайской областях Оренбургского генерал-губернаторства в 1868-1869 годах и в Мангистау в 1870 году (Материалы, 1960: 323-327), которые были направлены против подготовки и проведения в жизнь крайне непопулярной административно-территориальной реформы по «Временному Положению 1868 года», реакционного налогового законодательства, нарушения сложившегося веками порядка использования пастбищ, передачи Букеевской орды в состав Астраханской губернии и Мангистау – в ведение Кавказского военного наместника.

Через шесть лет, т.е. в 1874-1875 годы Досжан ишан совершил свой следующий второй хадж, который отмечен в «Оренбургском листке» от 6 июля 1876 года:

«В Оренбурге на днях съехались и разместились 100 человек киргиз (казахов – К.А.Б.) для встречи ожидаемых из Константинополя прошлогонных паломников в Мекку и Медину: муллы Досчана-ишана и пр.

Рисунок 2 – Могила и остатки мечети Досжан хазрета близ пос. Шубаркудык

Паломников, говорят, до 20 человек из разных концов степи Оренбургского края; между ними находятся также башкирец деревни Емангуловой Юнус ишан и татарин Сеитовского посада Рахмет-Угла-Абдулгаиров... Юнус ишан из старых паломников, он не успел возвратиться из Константинополя с киргизами и муллой Нурпеис хазретом, как вторично отправился туда с Досчаном.

В Константинополе большое внимание обращается турецким правительством на наших паломников-магометан, они устаиваются лицемерия повелителя Турции, иногда провожают их на родину с музыкой до пароходов и с военным парадом.

Досчан проездил около 10 тыс. рублей...» (Б-овъ, 1876: 3).

В ходе этого паломничества он совместно с Кунанбаем приступил к строительству гостевого дома (такя) для казахов-соотечественников, поручив его доверенному лицу Канатбаю (Кердері, 1993: 152). С другой стороны, наши полевые материалы свидетельствуют о том, что завершение строительства данного сооружения Досжан хазрет доверил своему земляку и соплеменнику Султану кажы (ПМА-2).

В рассматриваемый период паломники из царской России, включая казахов, достигали Мекку и Медину в основном через распространенные ниже три маршрута:

1. По Закавказью и через Керманшах юго-восточной части Персии и пограничный с Турцией город Ханекин, по направлению на Багдад – с посещением почитаемых для шиитов мест Казвина, Кербелы, Неджефа, а затем далее через пески Аравии в указанные святыни.

2. Через Самарканд и Бухару в Афганистан – через Мазари-Шариф, Кабул и Пешавар, затем в Бомбей, а оттуда морем – в Джидду или Ямбо (Ихамбо), являвшиеся портами для Мекки и Медины.

3. Морским путем из портов Черного моря (Батуми, Одесса) через Стамбул, Александрию и Суэцкий канал в Джидду или Ямбо, затем в Мекку и Медину.

Наиболее предпочтительным для казахов и других близких им по этнокультурным показателям этносов, придерживающихся суннизма, был последний третий маршрут, куда выезжали за несколько месяцев до начала священного месяца Рамадан. Дорога, проживание и пр. расходы паломников в зависимости от состоятельности составляли от 300 до нескольких тысяч рублей.

При этом необходимо было учитывать и то обстоятельство, что совершение хаджа, не говоря о высоких финансовых расходах и приличного здоровья, для паломников было сопряжено со многими трудностями: 1) большим расстоянием, достигавшим 6-7 тыс. км; 2) слабой логистикой и коммуникацией – проблемой гужевого (колесного), морского и железнодорожного транспорта; 3) тяжелыми природно-климатическими условиями; 4) болезнями и эпидемиями; 5) преклонным возрастом большинства ее участников; 6) недобросовестностью ряда царских чиновников при оформлении паспортов, требуемых виз и пр. (Сибгатуллина, 2010: 30-34; Нуртазина, 2013: 67-69).

Заключительный третий хадж, осуществленный Досжаном Кашакулы, приходится на середину 1880-х годов, необходимость которого была вызвана рядом объективных обстоятельств. Во-первых, урегулированием ряда правовых, организационных и финансовых вопросов при совершении хаджа казахами к святым местам. Во-вторых, стремлением узнать вопросы завершенности и состояния построенного им совместно с Кунанбаем гостиницы (такя) для паломников-соотечественников в ходе предыдущего пребывания там. Большей частью именно к этому времени Досжан именуется уже хазретом.

Заинтересованность в строительстве такого сооружения в Мекке была вызвана и тем обстоятельством, что в предыдущие поездки они сами,

равно как и другие их земляки, испытывали определенные трудности в размещении в этом святом городе. Для решения этих сложностей они с Кунанбаем запланировали возвести такое здание в Мекке с разрешения местных властей, для чего требовалось представить им документ о принадлежности казахов к исламской конфессии. Выполнение данной ответственной миссии была возложена участниками хаджа на Досжана хазрета, который благодаря кропотливой работе в архивах Оренбурга, Казани и других городов составил искомый документ и заверил его соответствующей печатью в Бухаре. В нем содержались необходимые сведения относительно происхождения казахов, а также их традиционной принадлежности к исламу путем предъявления генеалогии-шежире, свидетельствующей об их приверженности к суннизму ханифитского мазхаба. Он был также дополнен историческим экскурсом о прошлом и настоящем казахов, о первых арабских халифах, о родственных казахам тюркских народах, о родословной казахов трех жузов, включая сословия торе и ходжей (Кердері, 1993: 152; Салкынов, 2006: 73-87, 88-89; Сакральные объекты, 2017: 287; Досжан хазрет, 2019: 8-9).

В этот период, кроме указанного здания, в священном городе были открыты еще три аналогичных строения, возведенных нашими соотечественниками, а в начале XX столетия их стало шесть. Первый из них, увиденный там Ш. Кудайбердыулы в 1905-1906 годах, был записан на имя хазрета Досжана. Все указанные такие сохранялись вплоть до 1930-х годов, пока они не были снесены администрацией Мекки при расширении территорию мусульманской святыни Каабы во внутреннем дворе Заповедной мечети (Сакральные объекты, 2017: 287; Құдайбердіұлы, 1991: 45; Құрманбек, 2016: 44).

Инициативы Досжана хазрета

Ему принадлежит огромная заслуга в распространении в этом регионе оседлого образа жизни, занятии земледелием, садоводством и бахчеводством, которые культивировал в соседней Тургайской области кыпчак Сейткул в долине реки Кабырги. Так, по данным Кердери Аубакира, в окрестностях местности Шийлису, рядом с мечетью и медресе хазрет приобрел большой участок земли в 10 гектаров, где им и его последователями, а также учениками были посажены 62 вида деревьев, бахчевых, огород-

ных и посевных культур, саженцы и семена которых были преподнесены Досжану хазрету Темирским уездным начальником и Уральским губернатором, а также ханским двором Хорезма и Хивы. Обширный сад был засажен лиственными и хвойными деревьями (тополь, осина, сосна, арча), различными плодовыми деревьями (яблоня, вишня, джида и пр.). Там же высаживался огород, на грядках которого разводили как бахчевые, так и различные овощные культуры; рядом засеивали посевы зерновых – проса, ячменя и риса. В весенне-летний период для их орошения использовали арычную систему, берущую начало из протекающего рядом реки Шийли (Кердері, 1993: 152-153).

Преимущество указанного вида подсобного земледельческого хозяйства заключалось в том, что оно, во-первых, способствовало бесплатному снабжению служителей мечети, мюридов, учителей и учеников доступными овощами и фруктами; во-вторых, их продукцию свободно продавали или обменивали на необходимые продукты и товары среди местных жителей, приезжих уездных и оренбургских купцов; в-третьих, это занятие способствовало трудовому воспитанию учащихся, демонстрации преимуществ оседлого образа жизни, как в соседних среднеазиатских и российских землях. Полученные финансовые и иные средства направлялись на самокупаемое функционирование мечети и медресе, обеспечение учеников из числа сирот и бедняков бесплатным обучением, питанием и пр. льготами, равно как и их наставников; часть из них выделяли на возведение аналогичных мечетей и медресе, а также в виде помощи обездоленным слоям населения данного региона.

С личностью Досжана Кашакулы перекликаются и другие его известные общественности начинания. Среди них наиболее зримой является требование царскому правительству о ликвидации ограничения прав казахов, законодательно оформленные «Временным Положением 1868 года», а также призыв об учреждении в Казахстане отдельного религиозного управления (муфтията), самостоятельного от Оренбургского магOMETанского духовного собрания.

Такая инициатива была всесторонне обоснована им и его единомышленниками в «Ходатайстве Уральских, Тургайских и Оренбургских киргизов о назначении для них особого муфтия и духовного собрания», о котором мы располагаем следующими данными: «Именовавшие себя аксакалами (почетными лицами) Уральских, Тургайских и Оренбургских киргизов»

ишан Досжанъ Кашаковъ, Умырь Акылбековъ, Ибн Джемагуль Муса-оглу и др. подали въ 1888 г. прошение на имя Министра Внутреннихъ Дель о назначеніи для ихъ доверителей особого муфтия и духовного собранія...». Однако, они были ожидаемо отклонены. Так, на запрос Министерства внутренних дел Российской империи Военный губернатор Уральской области от 4 апреля 1888 года за № 43 информировал Департамент духовных дел иностранных исповеданий указанного министерства в том, что «изложенное ходатайство есть не что иное, как одно из проявлений мусульманской пропаганды и что изъятие из ведения Оренбургского Магометанскаго Духовнаго Собранія духовных дель киргизов и подчиненіе их общему порядку гражданскаго управленія не только не вызываетъ неудобств, но представляетъ гарантію как для охраненія личных и имущественныхъ прав киргизскаго населенія, так и для смягченія нравов и обычаев и положенія женщины вследствие участія администраціи в делах киргизов». Военный губернатор Тургайской области А.П. Проценко так же не был заинтересован в положительномъ решении данного вопроса и свое отрицательное решение в письме к вышестоящему начальству обосновал тем, что «...ходатайство направлено против Временнаго Положенія 1868 г., имеющаго целью изъять киргизскій народ из рук мусульманскаго духовенства и открыть ему почву для сблизенія и объединенія с русскимъ народомъ, почему ходатайство не заслуживаетъ удовлетворенія» (Рыбаков, 1917: 55).

К сожаленію, мечта покойнаго Досжана хазрета о таком самостоятельномъ муфтияте, который скончался в 1890 году в возрасте 75 лет, исполнилась лишь через столетіе с образованіем 12 января 1990 года независимаго Духовнаго управленія мусульман Казахстана (ДУМК), председателем которого в настоящее время является один из его прямых потомков – верховный муфтий Наурызбай кажы Таганулы (ПМА-3, 2020).

Последователи, наследники и наследие Хазрета

Весомую роль в организаторской, подвижнической и просветительской деятельности Досжана хазрета сыграли его единомышленники и ученики. Им было подготовлено более двух тысяч учеников, наиболее успешные из которых стали ишанами, хазретами, ахунами и муллами, став достаточно известными на территории со-

временной Актюбинской, Атырауской, Мангыстауской, Западно-Казахстанской областей, Туркменистана, Узбекистана и Каракалпакстана. Отметим, что учениками Досжана хазрета были такие признанные общественности авторитетные проповедники и просветители, как Жумагали ахун, Султан ахун, Отали хажы, Кайыпкали ишан, Кутты кожа азиз (Каракум ишан), Ыдырыс максум, Айымбет ишан, Кожабай ишан, Бухарбай ишан, Жиенгали ахун, Мустафа ишан, Абдигали ишан, Камал ахун, Илияс ахун, Турганбай ишан, сын и внук Досжана – Абдолла (Мактым) ишан и Зайыт ишан, Нурулла ахун, Беркин халфе, Сагитжан халфе, Бекес хажы, Ысмайыл ишан, Жубанияз ахун, Салмен ишан, Ансатбай ахун, Нурлеспес аулие и др. (Қабижанұлы, 2004).

Если перейти к семейному положенію хазрета, то у него, как и у других достопочтимыхъ личностей того времени, от нескольких жен было шестеро сыновей: Хабибулла, Абдулла, Аккубаш, Аккази, Сагиден, Саттаркул, а по другим – семь (+ Аби) и девять (+ Нагиметулла и Хайрулла), включая дочь Уммагульсим (Салкынов, 2006: 16, 92-93; Калыш, 2016: 130). Впоследствии старшие дети пошли по стопамъ отца, ставъ религиозными деятелями. Дочь его с одобрения отца стала супругой знаменитаго Жумагали ахуна, сына Оразалы ишана и внука Еришан бия, получившаго образование в Мекке и вернувшагося на родину не без помощи Досжана хазрета. Необходимо отметить, Жумагали ахун был образованной личностью, знал несколько иностранныхъ языков, включая русский, арабскій и французскій; выступил с трибуны Государственной Думы в Петербурге; также возвел мечеть и медресе в Донузтау (Раш, 2020).

Впоследствии потомки Досжана хазрета испытали невероятные трудности в годы советской тоталитарной власти, связанные с закрытіемъ мечетей, борьбой с инакомыслием и репрессией религиозныхъ деятелей, апофеоз которыхъ особенно жестоко проявился в 1920-1930-е годы. Так, трое старшихъ сыновей Досжана хазрета были убиты, либо замучены в застенках НКВД. Например, Хабибулла в 1936 году был заключен под стражу как враг народа и 12 января 1937 года расстрелян в тюрьме Темира. Аналогичной оказалась судьба Абдуллы ишана, заключеннаго под стражу с последующей конфискаціей имущества и безвременно скончавшагося в 1931 году. Аккубаш подвергся репрессии и был убит в местечке Туйтобе в 20 км от Актобе. Остальные сыновья также испытали суровую судьбу старшихъ братьев,

подвергаясь преследованию со стороны тоталитарной государственности. Так, первенец Хабибуллы – Зайыт подвергся ссылке в Сибирь сроком на 10 лет, эта же участь постигла Жиенгали ахуна – сына Уммагульсум и Жумагали, закончившего в свое время медресе в Стамбуле и Оренбурге (Хусайния). Потомки хазрета были полностью реабилитированы Указом Верховного Совета СССР от 16 января 1989 года (Досжан хазірет, 2019: 20; Раш, 2020; Әділханұлы, 2015; Реабилитация, 2004: 720 с.).

Значительный интерес для широкого круга общественности представляют не только духовные ценности или остатки сохранившихся сакральных культовых комплексов, связанные с жизнью и деятельностью Досжана хазрета, но и чудом дошедшие до нас отдельные вещественные реликвии, оберегаемые его земляками и прямыми потомками.

Рисунок 3 – Нательная печать Досжана хазрета

К их числу следует отнести обнаруженную в пос. Шубаркудук Темирского района Актюбинской области и хранящуюся в настоящее время у праправнука хазрета Аскара Дауысовича Хабибуллина (генеральный директор ТОО «Agile Solutions») печать Кашака, которой пользовался его сын. На ней по-арабски выгравированы следующие слова: «Склонившийся перед Аллахом Досмухаммад ибн Кашак 1248» (год учетной записи). Его потомки считают, что хазрет пользовался двумя печатями: нательной и ручной. Сохранившаяся печать считается нательной (см. рис. 3), а следы второй печати утеряны.

Аналогичной ценной реликвией считается принадлежавший Досжану Кашакулы Коран Карим. Эту священную книгу в годы тоталитарного строя спасли потомки старшего сына Хабибуллы, надежно спрятав дома в селе Кен-

кияк Темирского района. Так, по свидетельству А.Д. Хабибуллина, в 1991 году после распада Советского Союза и обретения независимости Казахстана они по просьбе отца Дауыса Зайытулы занесли в дом старую коробку, стоявшую на шкафу. По его настоянию разбили коробку, нижняя часть которой оказалась двойной, где лежали несколько сгнивших дотла книг, среди которых в целостности оказался чудом сохранившийся священный Коран. На первой странице по-арабски было написано: «Благословенная книга Коран муллы Айымжара», с которым его предок совершил хадж в Мекке (см. рис. 4). Как утверждает Аскар Дауысович, в тот период паломники нередко вручали друг другу в качестве подарка Коран (ПМА-4, 2020). В ходе нашей осенней экспедиции нам также стал доступен ряд известий об этом Коране. Так, информатор Гульбаршын Казиевна Жумагалиева, жительница пос. Шубаркудук, сообщила нам, что ее дед поведал ей о том, что этот Коран после смерти хазрета был закопан рядом с родником, который находится недалеко от медресе и охраняется змеей (ПМА-5, 2020). Другой информатор, руководитель общественного благотворительного фонда «Алаш парызы» Серик Аманжолулы Абиляжанов, осуществляющий реконструкцию и строительство данного сакрального комплекса, рассказал нам о том, что мечеть и медресе имели подземный выход к этому роднику, свидетельством которого является то, что жители в былые времена, набирающие воду из этого родника, нередко находили в нем обрывки из этого Корана (ПМА-6, 2020).

Указанные нами выше печать и Коран Карим хранятся у праправнука хазрета Аскара Хабибуллина, создателя сайта, посвященного прапрадеду. Он планирует со временем передать эти редкие экспонаты в Актюбинский областной историко-краеведческий музей (Досжан хазірет, 2019: 21 б.).

С лета 2020 года идет полным ходом восстановление религиозно-культового комплекса Досжана хазрета близ пос. Шубаркудук Темирского района Актюбинской области благодаря содействию общественного фонда «Алаш парызы» и спонсорской помощи упомянутого нами выше А.Д. Хабибуллина.

Возможно, потомкам хазрета и исследователям, занимающимся его творчеством, удастся найти аналогичные ценные находки, хранящиеся в частных коллекциях или в хранилищах тех или иных архивов и музеев.

Рисунок 4 – Фрагмент Корана принадлежавший Досжану Хазрету

Заключение

Подводя итоги вышесказанному, отметим, что несмотря на противодействие российской колониальной власти, а позднее и советской тоталитарной системы, казахский народ не забыл своих лучших сыновей, внесших достойный вклад в сохранение и развитие национальной идентичности. Досжан хазрет был одним из них – не только патриотом, но и видным религиозным, общественным деятелем и просветителем Западного Казахстана. На наш взгляд, значимость вклада этого видного праведника заключается в следующих его свершениях и заслугах:

Он, будучи высокообразованной личностью, совершил не только многократный хадж – паломничество в Мекку, но и прославился тем, что наряду с достопочтимым Кунанбаем, отцом Абая, был одним из первых, кто специально построил гостевой дом (такия) для соотечественников в указанном священном городе.

Наибольший вклад Досжан Кашакулы внес в сохранение этнической идентичности казахского народа путем активной религиозно-просветительской деятельности. Открывал медресе, строил мечети, наиболее известными из которых

были Тасастау-Кайнар в Донызтау и «Ишан-ата» в верховьях реки Уил Уральской области Оренбургского (Степного) генерал-губернаторства, современного Байганинского (Табынского) и Темирского районов Актюбинской области. Подвижническая деятельность хазрета широко проявилась в стремлении организовать самостоятельное духовное управление (муфтият) для Казахстана.

Показывал достойный пример землякам в преимущественном занятии комплексным скотоводческо-земледельческим хозяйством в условиях неблагоприятного в природно-климатическом отношении региона с преобладанием кочевого хозяйства. Это выразилось в организации им опытно-образцового ведения земледельческого хозяйства, садоводства и огородничества с использованием оросительно-ирригационной системы.

Ему удалось объединить вокруг себя религиозных интеллектуалов, последователей-проповедников, которые стали известными не только в этом крае, но и на сопредельных территориях, вошедших позднее в состав Узбекистана, Каракалпакстана и Туркменистана. Такой же путь беззаветного служения Родине выбрали дети

и внуки Досжана хазрета, которые уже в годы советской власти испытали на себе все тяготы безжалостной сталинской репрессий – преследования, аресты, тюрьмы, ссылки и расстрелы. И они, истинные патриоты, глубоко верили в светлое будущее своего народа, которое предсказывал еще великий поэт Магжан Жумабаев: «Мен сенемін жастарға. Алаш атын аспанға, Шығарар олар бір таңда!» («Я верю в молодежь. Стяг Алаша высь взвоят, В одно из вешних утр!»).

Мечты провидца, истинного патриота Досжана Кашакулы сбылись: его Родина обрела независимость, появился самостоятельный муфтият, развивается как светская, так и религиозная система образования. Потомки, земляки и

соотечественники воздали должное подвижнической деятельности этого скромного и общепризнанного праведника. Сохранили богатое наследие, восстанавливают религиозно-культурный комплекс на его родине, торжественно отмечают его юбилеи в Актобе и одноименной области, включая культурную столицу Алматы, проводят посвященные ему республиканские научные конференции.

Работа выполнена в рамках научно-исследовательского проекта программно-целевого финансирования Министерства культуры и спорта РК BR06449588 «Сакральные пространства в современной культуре Казахстана: традиции и новации».

Литература

- Ажигали С.Е. (2002). Архитектура кочевников – феномен истории и культуры Евразии (Памятники Арало-Каспийского региона). Алматы: Ғылым. 654 с.
- Әділханұлы М. (2015). Қазақтың қамын ойлаған хазірет // Актобе. 28 қыркүйек.
- Бекназаров Р.А. (2019). Ислам и религиозные деятели XIX в.: на примере Досжана-ишана // Клио. №10 (154). С.145-150.
- Бекназаров Р. А., Избасарова Г. Б. (2016). Досжан-ишан – религиозный деятель XIX в. Казахстана // II Бигиевские чтения — 2015. Мусульманская мысль в XXI веке: единство традиции и обновления: Материалы II международной научно-образовательной конференции. Москва, 2016. С. 194-206.
- Б-овъ (1876). Киргизы – паломники // Оренбургский листок. 6 июля. № 24. С. 3.
- Выдающиеся памятники народного зодчества Актюбинской области (2015) / Сост.-авт.: Бекназаров Р.А., Ажигали С.Е., Избасарова Г.Б., Рахбаев К.К. Актобе: ТОО «LITERA». 160 с.
- «Досжан ишан және Батыс Қазақстандағы діни қайраткерлер мен діни нысандар» (2016) атты республикалық ғылыми конференцияның материалдарының жинағы. Актобе: ПринтА. 108 б.
- Досжан Хазірет (2019) / Құраст.: Дәрменұлы А., Төлеген М., Нұрқабекұлы С., Нәби Ә., Ғинаятұлы А. Алматы, 47 б.
- Елешева Г. (2015). Хазрет Досжан построил дом в Мекке // Прикаспийская коммуна. 28 ноября.
- Көпейұлы М.Ж. (1993). Қазақ шежіресі. Алматы: «Жалын». 76 б.
- Көпейұлы М.Ж. (2004). Қазақ шежіресі // Шығармалар жинағы: көп томдық. 10-шы том. Алматы: Ел-шежіре. 399 б.
- Кердері Әбубәкір (1993). Қазағым: Өлең, толғаулар, айтыс, жырлар / Құрастырған Б. Сандыбайұлы. Алматы: Жазушы. 288 б.
- Қабижанұлы М. (2004). Досжан хазірет // Актобе. 1 шілде.
- Қалыш А.Б., Жетпісбай Н.Ы., Әнеш С.М. (2016). Табын. Шежіре: 3 томдық. III том. Алматы: Қазақ университеті. 430 б.
- Қаракузиев О. (2015). Алты алашқа сауын айтамыз // Ұлт мұраты. 27 тамыз.
- Құдайбердіұлы Ш. (1991). Түрік, қырғыз-қазақ хәм хандар шежіресі. Алматы: Санат. 45 б.
- Құрманбек Е.Ж. (2016). Ойлады пайда етуге халық қамын Досжан ишан // «Досжан ишан және Батыс Қазақстандағы діни қайраткерлер мен діни нысандар»: республикалық ғылыми конференция материалдарының жинағы. – Актобе: ПринтА. 42-45 бб.
- Материалы по истории политического строя Казахстана (1960): Сборник. Т. 1. Алма-Ата: Изд-во АН Казахской ССР. 440 с.
- Нуртазина Н.Д. (2013). Путешествие в Мекку: (из истории казахского хаджа) // Мысль. № 2. С. 66-70.
- Полевые материалы автора (ПМА-1), Нуртазин Кенжегали, краевед, 1950 г.р., пенсионер, аул Миялы Байганинского района Актюбинской области, 2020 г.
- Полевые материалы автора (ПМА-2), Адаев Шарип, краевед, 1950 г.р., пенсионер, аул Караулкельды Байганинского района Актюбинской области, 2020 г.
- Полевые материалы автора (ПМА-3), Адильхан Мендихан, главный редактор газеты «Темір», 1946 г.р., пос. Шубаркудук, Темирский район Актюбинской области, 2020 г.
- Полевые материалы автора (ПМА-4), Хабибуллин Аскар Дауысович, генеральный директор ТОО «Agile Solutions», г. Нур-Султан, 2020 г.
- Полевые материалы автора (ПМА-5), Жумағалиева Гульбаршын Казиевна, пенсионерка, 1950 г.р., пос. Шубаркудук, Темирский район Актюбинской области, 2020 г.
- Полевые материалы автора (ПМА-6), Абиьжанов Серик Аманжолович, руководитель общественного благотворительного фонда «Алаш парызы», г. Актобе, 2020 г.

- Рахбаев К. (2015). Досжан ишан // Актюбинский Вестник. 17 сентября.
- Раш С. (2020). Степной защитник // Актюбинский вестник. 6 августа.
- Реабилитация: как это было (2004). Документы Политбюро ЦК КПСС, стенограммы заседания Комиссии Политбюро ЦК КПСС по дополнительному изучению материалов, связанных с репрессиями, имевшими место в период 30-40-х и начала 50-х годов, и другие материалы. Том 3. Середина 80-х–1991. Москва: МФД. 720 с.
- Рыбаков С. (1917). Устройство и нужды управления духовными делами мусульман в России. Санкт-Петербург: Типография С. Самойлова. 55 с.
- Сакральные объекты Казахстана общенационального значения (2017). Астана: Фолиант. 496 с.
- Салкынұлы С. (2006). Досжан Хазірет: ғұмырнамалық баян. Алматы: Дәйт-Принтхаус. 111 б.
- Сибгатуллина А.Т. (2010). Контакты тюрк-мусульман Российской и Османской империй на рубеже XIX-XX вв. Москва: Институт востоковедения РАН. 264 с.

References

- Azhigali S.E. (2002). Arkhitektura kochevnikov – fenomen istorii i kul'tury Yevrazii (Pamyatniki Aralo-Kaspiyskogo regiona)]. [Architecture of nomads – a phenomenon of history and culture of Eurasia (Monuments of the Aral-Caspian region)]. Almaty: Science. 654 p.
- Adilkhanuly M. (2015). Kazaktun kamun oilagan Hazret [Khazret's thinking about the aspirations of the Kazakhs] // Aktobe. September 28.
- Beknazarov R.A. (2019). Islam i religioznyye deyateli XIX v.: na primere Doszhana-ishana. [Islam and religious figures of the 19th century: on the example of Doszhan-ishan] // CLIO. №. 10 (154). P.145-150.
- Beknazarov R.A., Izbasarova G.B. (2016). Doszhan-ishan – religioznyy deyatel' XIX v. Kazakhstana // [II Bigiyevskiye chteniya – 2015. Musul'manskaya mysl' v XXI veke: yedinstvo traditsii i obnoveniya: Materialy II mezhdunarodnoy nauchno-obrazovatel'noy konferentsii].
- Doszhan-ishan – a religious figure of the 19th century of Kazakhstan // II Bigiev Readings – 2015. Muslim Thought in the XXI Century: Unity of Tradition and Renewal: Materials of the II International Scientific and Educational Conference. Moscow 2016. P.194-206.
- В-ов (1876). Kirgizy – palomniki. [Kirghiz-pilgrims] // Orenburg leaf. 876. July, 6. №.24. P.3.
- «Doszhan ishan i religioznyye deyateli, kul'tovyye sooruzheniya Zapadnogo Kazakhstana»: sbornik materialov respublikanskoy nauchnoy konferentsii. [“Doszhan Ischan and religious figures, religious buildings of Western Kazakhstan”: collection of materials of the republican scientific conference (2016)]. Aktobe: PrintA. 108 p.
- Doszhan Khaziret (2019). Dosjan khaziret.)/[Compilers and authors: Darmenuly A. Tolegen M., Nurkabekuly S., Nabi A., Ginayatuly A.]. Almaty. 46 p.
- Elesheva G. (2015). Khazret Doszhan postroil dom v Mekke. [Khazret Doszhan built a house in Mecca] // Caspian commune. November 28.
- Habizhanuly M. (2004). Dosjan khaziret. [Doszhan Khaziret] // Aktobe. July 1.
- Kalysh A.B., Zhetpisbai N.Y., Anesh S.M. (2016). Tabyn. Şejire: 3 tomdiq. III tom. Tabyn. Genealogy: in 3 volumes. Vol. 3. Almaty: Kazakh University. 430 p.
- Karakuziev O. (2015). Altı alaşqa sawın aytamız. [We are grateful to Alash six residents] // National heritage. August 27.
- Kerdery Abubakir (1993). Qazağım: Öleñ, tolğawlar, aytıs, jırlar / Qurast. B. Sandıbayulı. [Mourning lament for the tabynets Doszhan Khazret // Native Kazakh: Poems, reflections, aitys, songs / Compiled by B. Sandybaiuly]. Almaty: Writer. P.147-157.
- Kopeyuly M.Zh. (1993). Qazaq şejiresi. [Kazakh genealogy]. Almaty: “Zhalyn”. 76 p.
- Kudaiberdyuly Sh. (1991). Türik, qırğız-qazaq xām xandar şejiresi. [Genealogy of Turkic, Kyrgyz-Kazakh Khans]. Almaty: Sanat. 45 p.
- Kurmanbek E.Zh. (2016). Oyladı payda etwge xalıq qamın Dosjan işan // «Dosjan işan jäne Batis Qazaqstandağı dinı qayratkerler men dinı nısandar»: respublikalıq ғılımi konferenciya materialdarınıñ jınağı. [Doszhan Ischan's thoughts on caring for the aspirations of the people // “Doszhan Ischan and religious figures, religious buildings of Western Kazakhstan”: collection of materials of the republican scientific conference]. Aktobe: PrintA. P. 42-45.
- Materialy po istorii politicheskogo stroya Kazakhstana (1960) [Materials on the history of the political system of Kazakhstan: Collection]. Vol. 1. Alma-Ata: Academy of Sciences of the Kazakh SSR. 440 p.
- Nurtazina N.D. (2013). Puteshestviye v Mekku: (iz istorii kazakhskogo khadzha). [Travel to Mecca: (from the history of the Kazakh hajj)] // Thought. №.2. P.66-70.
- Polevyeye materialy avtora (PMA-1), Nurtazin Kenhegali, kraieved, pensioner, 1950 goda rozhdeniya, selo Miyaly, Bayganinskogo rayona Aktyubinskoy oblasti, 2020 g. [Field materials of the author (FMA-1), Nurtazin Kenzhegali, ethnographer, retiree, born in 1950. Village Miyaly, Bayganin district, Aktobe region, 2020].
- Polevyeye materialy avtora (PMA-2), Adayev Sharip, krayeved, 1950 goda rozhdeniya, pensioner, aul Karaulkel'dy Bayganinskogo rayona Aktyubinskoy oblasti, 2020 g. [Field materials of the author (FMA-2), Adayev Sharip, ethnographer, retiree, born in 1950. Village Karaulkel'dy, Bayganin district, Aktobe region, 2020].
- Polevyeye materialy avtora (PMA-3), Adil'khan Mendikhan, glavnyy redaktor gazety «Temir», 1946 g.r., pos. Shubarkuduk, Temirskiy rayon Aktyubinskoy oblasti, 2020 g. [Field materials of the author (FMA-3), Adilkhan Mendikhan, editor-in-chief of the newspaper “Temir”, born in 1946. Shubarkuduk village, Temir district, Aktobe region, 2020].

Polevyye materialy avtora (PMA-4), Khabibullin Askar Dauysovich, general'nyy direktor TOO «Agile Solutions». [Field materials of the author (FMA-4), Khabibullin Askar Dauysovich, General Director of LLP “Agile Solutions”, Nur-Sultan, 2020].

[Polevyye materialy avtora (PMA-5), Zhumagaliyeva Gul'barshyn Kaziyeвна, pensionerka, 1950 goda rozhdeniya, pos. Shubarkuduk, Temirskiy rayon Aktyubinskoy oblasti, 2020 g. [Field materials of the author (FMA-5), Zhumagaliyeva Gulbarshyn Kaziyeвна, retiree, born in 1949. Shubarkuduk village, Temir district, Aktobe region, 2020].

[Polevyye materialy avtora-6 (PMA-6), Abil'zhanov Serik Amanzholovich, rukovoditel' obshchestvennogo blagotvoritel'nogo fonda «Alash paryzy». [Field materials of the author-6 (FMA-6). Abilzhanov Serik Amanzholovich, hid of the public charitable foundation “Alash Debt”, Aktobe, 2020].

Rakhbayev K. (2015). Doszhan Ishan]. Doszhan Ishan // Aktobe Bulletin. September 17.

[Reabilitatsiya: kak eto bylo (2004). Dokumenty Politbyuro TSK KPSS, stenogrammy zasedaniya Komissii Politbyuro TSK KPSS po dopolnitel'nomu izucheniyu materialov, svyazannykh s repressiyami, imevshimi mesto v period 30-40-kh i nachala 50-kh godov, i drugiye materialy. Tom 3. Seredina 80-kh–1991. [Rehabilitation: how it was (2004). Politburo documents of the CPSU Central Committee, the meeting transcripts of the Politburo Commission of the CPSU Central Committee on additional study of materials related to the repressions that took place in the period of the 30-40s and the beginning of the 50s, and other materials]. Vol. 3. Mid 80s – 1991. Moscow: MFD. 720 p.

Rush S. (2020). Stepnoy zashchitnik. Defender of the steppe // Aktobe Bulletin. August 6.

Rybakova S. (1917). Ustroystvo i nuzhdy upravleniya dukhovnymi delami musul'man v Rossii. [The structure and needs of the management of the spiritual affairs of Muslims in Russia]. St. Petersburg: Printing house of S. Samoilov. 55 p.

Salkynuly S. (2006). Doszhan Xaziret: gumırnamaııq bayan. [Doszhan Khaziret: biographical sketch]. Almaty: Doyt-Printhus. 111 p.

Sakral'nyye ob'yekty Kazakhstana obshchenatsional'nogo znacheniya (2017) [Sacred objects of Kazakhstan of national importance]. Astana: Folio. 496 p.

Sibgatullina A.T. (2010). Kontakty tyurok-musul'man Rossiyskoy i Osmanskoy imperiy na rubezhe XIX-XX vv. [Contacts of the Muslim Turks of Russian and Ottoman Empires at the turn of the 19th-20th centuries]. Moscow: Institute of Oriental Studies, Russian Academy of Sciences. 264 p.

Vydayushchiesya pamyatniki narodnogo zodchestva Aktyubinskoy oblasti] (2015). Outstanding monuments of the folk architecture of Aktobe region (2015) / Compilers and authors: Beknazarov R.A. Azhigali S.E., Izbasarova G.B., Rakhbaev K.K]. Aktobe: Limited Liability Partnership “LITERA”. 160 p.

Г.Р. Дадабаева

Университета КИМЭП, Казахстан, г. Алматы,
e-mail: gdadabaeva@mail.ru

КОЛОНИАЛЬНЫЙ ТУРКЕСТАН: СОВРЕМЕННАЯ ЗАРУБЕЖНАЯ ИСТОРИОГРАФИЯ О ПЕРЕСЕЛЕНЧЕСКОЙ ПРОБЛЕМЕ

Одним из актуальных вопросов современной зарубежной историографии является анализ российского присутствия в регионе Туркестане, который был характерен колониализма и империализма, привнесенный Российской империей в 1870-1900-е годы. Вопрос этот играет ключевую роль для понимания природы национально-освободительных движений, развернувшихся внутри Российской империи, и тех целей, которые они перед собой ставили. Будущее народов, населявших Российскую империю, зависело в том числе, и от итогов российской колонизации в Туркестанском регионе. Сможет ли метрополия осуществить проект «цивилизационного колониализма», и в каких пределах это было возможно осуществить? Ответы на эти заданные вопросы определялись достижениями администрации и русского капитала на территории единственной российской колонии. В данной статье автор ставит задачу проанализировать круг затрагиваемых проблем в историографических работах известного английского историка А. Моррисона, который активно занимается вопросами колониального присутствия имперской России в Туркестане. Исследователь, затрагивая вопросы отношений метрополии и колонии, останавливается на фундаментальной проблеме природы колониальных преобразований в Туркестанском генерал-губернаторстве и их отличии от европейских колонизаций других народов.

Ключевые слова: колониальный Туркестан, переселенческое движение, колонизация, земельные изъятия, водные ресурсы, православие, земледелие и скотоводство.

G.R. Dadabayeva

KIMEP University, Kazakhstan, Almaty,
e-mail: gdadabaeva@mail.ru

Colonial Turkestan: contemporary foreign historiography on resettlement politics

Success of the Russian presence in Turkestan was determined by character of colonialism and imperialism which was transferred to the soil of Turkestan in 1870-1900s. This is a key question to understand a nature and goals of the national liberation movements that emerged within this period on the territory of empire. Political trajectories of the Russian empire development depended, to a certain degree, on the results of Turkestan colonization. Would the empire be able to complete successfully “civilizing colonialism” mission and within what range it was possible to realize? The answers to these questions were due to the administration and Russian capital achievements in Turkestan – the only empire’s colony. In this article the author tries to analyze an array of problems raised in the works of British historian A. Morrison. He is actively involved into studies of Russian colonial society’s problems in pre-revolutionary Turkestan. Morrison dwells on the nature of metropole – colony relations to focus on the results of fundamental changes in Turkestan governor general and its differences from the other Moslem populated imperial areas.

Key words: colonial Turkestan, resettlement movement, colonization, land seizures, water resources, Orthodoxy, arable farming and cattle breeding.

Дадабаева Г.Р.

КИМЭП университеті, Қазақстан, Алматы қ.,
e-mail: gdadabaeva@mail.ru

Отардағы Түркістан: қоныстану мәселелері жөніндегі қазіргі шетелдік тарихнама

Түркістан аймағына кіретін мемлекеттер жеріне орыстарды қоныстандыру саясаты жөніндегі қазіргі шетелдік тарихнамадағы негізгі өзекті саналатын мәселелердің бірі 1870-1900 жылдары Ресейлік империя алып келген отаршылдық пен империяның сипатын талдау, сараптау болып табылады. Бұл мәселе империя аясында жүріп жатқан ұлт-азаттық қозғалыстардың сипатын және олардың алдына қойған мақсаттарын түсінуде шешуші рөл атқарады. Ресей империясын мекендеген халықтардың болашағы да Түркістандағы орыс отарлауының нәтижесіне байланысты болды. Метрополия «өркениетті отарлау» жобасын жүзеге асыра ала ма және оны қаншалықты жүзеге асыру мүмкін болды? Бұл сұрақтарға жауап Ресейдің жалғыз отары аумағындағы әкімшілік және орыс капиталы жетістіктермен анықталды. Бұл мақалада автор империялық Ресейдің Түркістанды отарлауымен байланысты мәселемен белсенді айналысатын ағылшын тарихшысы А. Моррисонның тарихнамалық еңбектерін талдауды міндет етіп қойды. Зерттеуші метрополия мен отаршылдықтың арақатынасы мәселелерін қарастыра отырып, Түркістан генерал-губернаторлығы құрамына енген мемлекеттердегі отарлық қайта құрылулар сипатының іргелі мәселелеріне және басқа халқы өмір сүрген империяның мұсылман аймақтарынан айырмашылығына тоқталды.

Түйін сөздер: отардағы Түркістан, қоныс аудару қозғалысы, жерді тартып алу, су ресурстары, православие, егін шаруашылығы және мал шаруашылығы.

Введение

Многочисленные дискуссии исторического сообщества, затрагивающие различные аспекты колониальной истории Российской империи, дают возможность оценить, каким образом происходил процесс выработки имперской концепции гражданства, и ее практическую имплементацию в Туркестане в колониальный период (Morrison, 2012). Один из наиболее активных историков, пишущих по имперской истории России, А. Моррисон, суммирует сложившиеся в российской и зарубежной историографии концепции по теме переселенческого движения и его влияния на колониальную политику российской администрации. Помимо этого, также важной являлась проблема взаимоотношений местного населения и российских поселенцев. Именно переселенцы должны были, по замыслу активных сторонников переселенческого проекта, быть носителями «цивилизаторской миссии» в новых присоединенных землях (Morrison, 2015). Однако, этот «культурегерский проект» плохо сочетался с реалиями Туркестана. Моррисон делает отсылки на работы А.В. Ремнева и Н.Г. Суворовой, утверждавших, что оптимизм государства по поводу безопасности российского фронта и его успешной русификации нивелировался уровнем культуры переселенца. Переселенец либо сам поддавался местному влиянию, либо же вырождался (Ремнев, Суворова, 2008). Таким образом, присутствие российского насе-

ления в Туркестане, в иерархии которого бедные крестьяне-переселенцы занимали последнюю ступень, никак не способствовало продвижению каких-либо расовых теорий о превосходстве русского народа. Напротив, в той части официальной российской историографии, которая касалась территории Туркестана, за исключением редких антисемитских высказываний, вопросы превосходства поднимались редко (Morrison, 2015). Эти выводы британского историка отчасти подтверждаются работами российских коллег (Цыряпкина, 2016) и ряда других (Брусина, 2001), в которых также затрагиваются проблемы идентификации и культурной идентичности русских переселенцев. Вопрос, который вызывает наибольшее количество спорных интерпретаций как в российской, так и в англоязычной историографии, – как этот фактор влиял на продвижение российского колониализма, и, соответственно, реакцию местного населения. Была ли возможной мечта первого поколения туркестанской администрации о мирной имплементации края в состав империи? Каким образом переселенческое движение повлияло на динамику развития капиталистических отношений? Был ли неизбежен в свете действий российской администрации 1916 год? Анализ опубликованных работ дает возможность проследить наиболее закрытые моменты переселенческого движения и взглянуть на истоки национально-освободительных движений с противоположной стороны.

Колонизация как средство консолидации азиатских владений

К началу 20 века российские власти в Туркестане стали широко обсуждать процесс и результаты крестьянских переселений, предусмотренных административными реформами 1889, 1896 и 1904 годов. Путем переселения большой массы безземельных крестьян правительство надеялось решить не только острые социальные проблемы империи, но также и консолидировать свои азиатские колониальные владения. Этот процесс, реализуемый в государственных масштабах, выглядел более успешным по сравнению с подобными попытками французского правительства по колонизации Алжира (Holquist, 2010). Переселенческое движение к началу XX века стало для российских правящих кругов частью разрекламированного проекта формирования русской нации, а также имперского модернизационного проекта. Глава Переселенческого Управления Г.В. Глинка так выразил общее направление этого процесса: «...сейчас, когда формирование государственной территории, наконец-то, завершено и установлены внешние границы страны ...переселение на свободные государственные земли приведет, в результате, к постепенному слиянию прежде необжитых земель и их окончательной оседлой колонизации» (Morrison, 2015:389). В основе этой идеи лежит концепция об особой роли российской колонизации, впервые предложенной в работах В.О. Ключевского и С.М. Соловьева. Ключевский писал в «курсе российской истории», что «история России – это история страны, которая сама себя колонизирует» (Morrison, 2015:389).

Тем не менее, в этом широком крестьянском движении на Восток не было ничего, что бы фундаментально отличало его от подобных движений в других европейских колониях, например, в Северной Америке, Алжире или же в Южной Африке. Это положение подтверждается широко распространившимся в последнее время аргументом о том, что российский колониализм был идентичен своему западноевропейскому аналогу по многим ключевым параметрам. Эта общность проявлялась в отличии юридической, экономической и культурной жизни колонии и метрополии, и в определении «отсталых» и «прогрессивных» народов в духе европейского Просвещения, чтобы выстроить иерархию отношений между разными этническими группами и получить доступ к материальным благам и политическому верховенству (Khalib, 2009). Таким образом, как считает часть западных исследова-

телей, русское и украинское крестьянство несло «цивилизаторскую» миссию в азиатскую часть Российской империи, уподобляясь белому колонизатору в странах Азии и Африки (Morrison, 2015:390).

Колонизацию Туркестана, куда входили две области современного Казахстана, и где русское население представляло меньшинство, можно сравнить с европейскими колонизациями Алжира и Южной Африки. У местного населения были изъяты наиболее плодородные земли, наряду с водными источниками, что и привело в конечном итоге к началу восстания 1916 (Bettino, 2007; Sokol, 1954). Моррисон настаивает, что именно взаимная вражда между переселенцами и местным населением стала главной причиной падения царского режима, и никакой речи о классовой солидарности между трудящимися разной национальной принадлежности быть не могло (Morrison, 2015:390).

Таким образом, именно необходимость понимания причин и содержания переселенческого движения стало двигателем быстро выросшего интереса ученых к природе российского колониализма последние двадцать лет (Sabot, 2003; Kendirbai, 2002; Nishiyama, 2000). Этот подход открывает новые связи между местным русским населением и метрополией, отношение переселенцев к земле, а значит, и понимание того, каким образом могли быть выстроены отношения внутри новых формировавшихся колониальных обществ.

Очень часто российское переселенческое движение в Сибирь и в казахские степи показано в сравнении с американским движением к западному фронтиру, в то время, как историография, которая сравнивает ситуацию в Туркестане с Алжиром или Южной Африкой, практически отсутствуют, где, как и в перечисленных странах переселенцы встречались с ожесточенной конфронтацией со стороны местного населения (Sahadeo, 2007). Таким же сложным вопросом стала проблема «бедных белых переселенцев», которые должны были занимать более высокое положение в расовой иерархии в силу своей принадлежности к обществу колонизаторов. Однако их статус не соответствовал ожиданиям, так как они были зачастую беднее местных жителей или же использовали крайне дешевый труд местных, который не давал возможности значительно улучшить материальное положение и, соответственно, повысить свой социальный статус (Kennedy, 1987). Конечно, это снижало коло-

ниальный статус белых переселенцев в глазах местного общества (Prochaska, 1990).

Каким образом «цивилизационная миссия» белых российских переселенцев вписывалась в колониальную стратегию царского правительства на территории Туркестана? Ответы на эти вопросы можно найти, сравнив реальную историю российского переселенческого движения с европейскими аналогичными процессами 19 – начала 20 веков.

В своей работе, посвященной переселенческому движению (Morrison, 2015), британский историк поднимает вопрос о взаимоотношениях военной администрации с русскими переселенцами. Он приводит случай обращения в суд жителя Куюкской волости Кантарбая Курамбаева, который жаловался на жителей села Новогеоргиевка, совершивших кражу его личного скота. Помимо этого, шестеро обвиняемых жителей села Новогеоргиевка жестоко избили членов его семьи, что привело к смерти жены Курамбаева (Morrison, 2015: 392-393). Для самого исследователя самым большим вопросом стало то, что российская военная администрация опросила свидетелей истца и вынесла приговор на основании их информации, не опросив представителей переселенцев.

В русле этой политики становится понятной позиция местной российской администрации. Представитель Аулие-Атинской администрации считал реальной причиной конфликта двух сторон экономические условия, т.е. потраву полей переселенцев скотом, перебивавшимся со стороны казахского аула. Это решение показывает, как накалились отношения накануне восстания 1916 года (описываемые события произошли в 1913 году). И все же интерес английского историка вызывает тот факт, что военная администрация в данном случае безоговорочно выступает на стороне местного населения. Он считает, что напряженность между казахами и переселенцами наблюдалась еще с 1880-х годов, однако пика враждебные отношения достигли в начале 1900-х годов, в связи с резким притоком переселенцев. Тем не менее, историк отмечает любопытный факт – переселенцы говорили на казахском языке, и две стороны вполне свободно общались еще до инцидента. То есть, как переселенцы, так и казахи были вовлечены в интенсивные экономические отношения, несмотря на многочисленные конфликты.

Для того, чтобы понять истоки такого решения администрации, необходимо обратиться к истории переселенческого движения в Турке-

стане. Первые поселения в Центральной Азии появились в связи с необходимостью иметь на этой территории людей, способных обеспечить военную поддержку регулярных частей в случае выступлений местного населения. Также переселенцы должны были заниматься земледелием, чтобы улучшить продовольственную ситуацию. Но, прежде всего, новые поселения были необходимы для того, чтобы продвигать российские интересы в новом крае. Н. Маев, будущий издатель «Туркестанских ведомостей», писал: «огромное расстояние, которое отделяет Туркестанскую область даже от Оренбурга, не говоря уже о других российских городах, будет представлять основное препятствие... для распространения российского влияния... До тех пор, пока не возрастет русское население от Оренбурга до Ташкента, Туркестанская область останется совершенно несвязанной с Россией...» (Morrison, 2015: 395).

П.Г. Галузо позднее использовал этот документ, как обоснование концепции военной безопасности края царской администрацией (Morrison, 2015: 395). Однако, эта политика, как считает Моррисон, нивелировалась столкновениями с местным населением, выражавшим протесты против земельных изъятий. Также следует отметить тот факт, что русское население было, в основном, сосредоточено в городах, в то время, как переселенцы жили в поселках, большинство из которых скорее могли характеризоваться как пригороды. На территории Казахстана первый период переселения был направлен на освоение Семиречья, где уже к 1867 году существовало 13 казачьих станиц с населением 14,000 человек. В 1868-1869 годах военный губернатор А. Колпаковский начал переселение крестьян из родной Воронежской губернии в окрестности Верного, а уже к 1883 году количество переселенцев достигло 2,500 душ (Morrison, 2015: 395).

Новый этап в развитии переселенческого движения был напрямую связан с усилением колонизации. С 1883 по 1897 годы при генерал-губернаторе Н.И. Гродекове в Сырдарьинской области насчитывалось 16,000 российских переселенцев, их села располагались вдоль основных дорог. Именно эти переселенцы считались основной иррегулярной воинской поддержкой колониальной администрации. В 1897 году Н.И. Гродеков закрывает Туркестан для дальнейшего переселения крестьян из центральных российских губерний, объясняя это отсутствием плодородных земель и водных ресурсов. Позднее, в 1898 году, после Андижанского восстания его

преемник генерал-губернатор С.М. Духовский вновь поднял вопрос о возобновлении переселенческого движения, так как колониальная администрация остро нуждалась в поддержке местного русскоязычного населения.

Двойственная природа российской колониальной политики здесь, на территории Туркестана четко прослеживается на примере переселенческого движения. Именно военная администрация способствовала интенсивному переселению крестьян из центральных губерний на территорию Туркестанского генерал-губернаторства. В обмен на безоговорочную поддержку власти, в том числе и военными средствами, переселенцы получали финансовую поддержку государства и лучшие участки земли.

Однако, неурожай и голод в европейской части России 1891-1892 годов привели к росту несанкционированных переселений в Сырдарьинскую и Семиреченскую области. В эти годы в Сырдарьинской области появилось 20 новых поселений, жители которых составляли 75 % от всех переселенцев, прибывших в Туркестан в предыдущий период. Новые переселенцы были зачастую обмануты в своих надеждах, так как лишь небольшие площади земель подходили для занятий земледелием, к тому же казахи издавна занимали лучшие пастбища с водными источниками. Деятельность этой части переселенцев не соответствовала ожиданиям колониальной администрации, поскольку их материальное положение, уровень жизни были зачастую хуже, чем у местных жителей. Позднее, к началу 20 века между старожильческими и новожильческими поселениями сложились напряженные отношения – очень сильно была видна разница между зажиточными жителями первых поселков и беднотой из новых переселенцев.

Несмотря на значительный рост переселенческих поселений в Сырдарьинской области и Семиречье, где насчитывалось 46 поселков, большей частью старожильческих, экономический эффект земледельческих хозяйств был сравнительно низким. Кроме того, вся региональная торговля, как отмечала комиссия Палена, была сосредоточена в руках мусульман – сартов, дунган и других, что наряду с малочисленностью русскоязычного населения, которое составляло даже в Семиречье 16% населения, вновь ставила под сомнение вопрос о влиянии России в регионе (Morrison, 2015: 396).

Отдельный вопрос, который поднимается в исследовательской литературе, – это ирригационная система Туркестана. На территории Семи-

речья и Сырдарьинской области за все годы колонизации не было построено ни одного канала, что негативно повлияло на возможность увеличения продуктивности и экономической эффективности переселенческих хозяйств. Моррисон ссылается на диссертацию М. Петерсон, которая устанавливает прямую взаимосвязь между российской колонизацией и новыми ирригационными проектами (Peterson, 2011). Единственный проект по ирригации земель, расположенных вдоль реки Чу, куда направлялось большое количество российских переселенцев, так и не был реализован, что автоматически вело к земельным конфликтам между оседлыми казахами и киргизами с одной стороны, и переселенцами с другой. В начале 20 века царское правительство начало строительство оросительных каналов в Голодной степи, которая сегодня занимает часть территории республик Узбекистана, Казахстана и Таджикистана, с целью передачи орошаемых земель русскоязычным православным переселенцам.

Тщательно разработанная методика переселения крестьян из России в Сибирь и северные области Казахстана не могла быть перенесена в Туркестан по ряду причин. Это и голод 1891-92 годов, и запрет на переселение в Сырдарьинскую и Семиреченскую области, который на деле поощрял нелегальную миграцию безземельных крестьян. Последнее обстоятельство, в конечном итоге приводило к искажению реальной информации по переселенцам. В 1909 году в Туркестане официально проживало 24,769 переселенцев, что не могло соответствовать действительности, так как в эти области шел большой поток нелегальных мигрантов. Так, например, Г.Ф. Дахшлейгер указывал, что в Семиречье в период 1907-1914 годов переселилось 104,804 человека, причем на родину вернулось около 10,000 переселенцев. (Дахшлейгер, 1965: 50).

Несмотря на то, что российская администрация считала крестьянское переселение наиболее желаемой формой колонизации Туркестана, прирост городского населения за счет мигрантов из России сыграл значительную роль в социально-экономических изменениях жизни края. Перепись 1897 года зафиксировала количество так называемого европейского населения Туркестана, состоявшего из русских, украинцев, белорусов, поляков, немцев и представителей других этнических групп, как 212,084 человека. К сельскому населению было отнесено 88,705 человек, то есть городское население преобладало. К 1911 году численность славянского населения

достигла 407,000 человек из общей численности 6,493,000 населения туркестанского генерал-губернаторства (Morrison, 2015:398). Эти факты можно интерпретировать как корректировку целей российской колонизации в контексте ускоренного развития капитализма в России и на ее окраинах.

Для военной администрации главной целью колонизации было переселение лояльных властей хозяйств, которые, как казаки в приграничных районах империи, играли бы роль вспомогательной военной силы в случае необходимости. Одновременно, экономическое развитие государства привело в действие механизмы, способствовавшие трансформации местных сообществ в социальном, политическом и экономическом отношении. Тенденции, заданные городами и новым производством, при всей их ограниченности, на территории Туркестана привели к результатам далеким от целей колониальной администрации. Нерешенный «переселенческий вопрос» сделал невозможным мирную трансформацию края в колониальное владение, и *эта задача становилась ключевой для любой власти*, что было подтверждено опытом установления и победы Советской власти в Туркестане.

Для того, чтобы разобраться в особенностях колонизации Туркестанского края, Моррисон анализирует социальный состав переселенцев из европейской части империи. Русскоязычное общество Туркестана было очень неоднородным. Например, среди городского населения Ташкента, как показано у Д. Сахадео (Sahadeo, 2005), преобладали военные офицеры, представители администрации, растущая прослойка русской и еврейской буржуазии, и небольшое количество интеллигенции, связанной, в основном, с военными кругами. Как отмечает английский историк, в начале переселенческого движения в 1888 году «Туркестанские Ведомости» публикуют статью о переселенцах, получивших земли в низовьях Сырдарьи. Тон статьи более чем критичен по отношению к новым согражданам – они не проявляют сильного желания заниматься земледелием, хотя правительство создает все условия, склонны к лени и так далее. Жалобы подобного рода на низкий моральный и культурный уровень переселенцев можно найти как в официальных государственных документах, так и в неофициальных критических материалах (комиссия Палена, Туркестанские ведомости).

Дополнительным фактором, осложнявшим жизнь переселенцев стали их навыки и традиции земледелия, принятые в европейской части

империи. Российские переселенцы пользовались тяжелым плугом, который плохо подходил для почвы Туркестана, также здесь нужно было использовать искусственное орошение, которым в совершенстве владели местные жители. К негативным фактам следует отнести желание части переселенцев продавать свои участки, чтобы вести жизнь бродяг или же выпрашивать у государства новые земельные участки. Большая же часть переселенцев упорно трудилась, уменьшая негативный эффект от присутствия «неумелых и пьющих». Российский историк Ю.Н. Цыряпкина выделяет особую роль старообрядческих общин в освоении земель Семиречья и юга Казахстана (Цыряпкина, 2016:184). Представители российской администрации отмечали положительный эффект их хозяйственной деятельности, однако, в конечном итоге предпочитали поддерживать православное население, считая, что религия сможет сплотить новых переселенцев в условиях абсолютного превосходства местного населения. Подтверждением того, что в конечном результате старожильческие и часть новожильческих поселков стали источником экономического благополучия края был быстрый рост продажи зерна, сухофруктов, клевера, меда и другой сельскохозяйственной продукции. А.А. Кауфман отмечал, что переселенцы Сырдарьинской области относятся к самой зажиточной части крестьянства, чему они были обязаны знакомством с местной техникой орошаемого земледелия (Morrison, 2015:400).

Однако, как настаивает Моррисон, даже эти успешные хозяйства не смогли использовать новейшие технологии обработки земли для повышения экономической эффективности хозяйства – сменяемость культур, использование удобрений, что привело к быстрому истощению земли. Переселенцы требовали новые участки земли, которые правительство, в конечном итоге, им прирезало, для того, чтобы сохранить и приумножить русское население Туркестана.

В связи с нецелесообразным использованием переселенческого фонда, многие официальные представители российской администрации высказывали опасения о возможной эскалации ситуации, вплоть до вооруженного выступления местного населения. Моррисон приводит пример обращения жителя Пишпекского уезда купца Али Узбекова, который в течение длительного периода времени, а точнее, с 1887 года арендовал у киргизской семьи участок для выращивания лошадей, которые предназначались для российских военных частей. Он подал про-

шение об отмене решения, датированного 1906 годом, о переводе данного участка в распоряжение переселенческого управления. А. Узбеков настаивал на том, что эти земли никак не могли быть использованы для земледелия. В поддержку этого заявления выступил командир Амударьинской бригады. Позднее военный губернатор Семиреченской области генерал М.Е. Ионов назвал неверной и несправедливой политику Переселенческого управления и выразил протест генерал-губернатору Туркестана Н.И. Гродекову. В 1907 году переселение было закрыто, хотя злоупотребления и перегибы в правительственной политике продолжали осложнять ситуацию в Туркестане (Morrison, 2015:401).

Усилия российской администрации, интеллигенции и ортодоксальной церкви по вопросу о российском переселенческом движении должны были привести к скорейшему вхождению Туркестана в состав империи, так как основная масса крестьян должна была способствовать христианизации края, в качестве примера работающих, преуспевающих людей с высокими моральными качествами. Однако, переселение привело к обескураживающим результатам в тех сферах, которые правительству и местной администрации казались наиболее желательными.

Моррисон ссылается на любопытную статью представителя православной епархии в городе Верном. Автор пишет о том, что переселенцы неизбежно утрачивают подлинно христианскую веру, проживая в окружении огромного количества местного мусульманского населения (Morrison, 2015:402). Многие из переселенцев отличались предприимчивостью и трудолюбием, что позволило им быстро увеличить свой материальный достаток, однако этот процесс не сопровождался, да и не мог сопровождаться таким же ростом морально-нравственных качеств. Достаток дал им возможность стать землевладельцами, которые эксплуатируют труд казахов и киргизов, что выходило за рамки той колонизации, которая была желательна для российской верхушки. Неофициальное переселение, наряду со столыпинскими реформами, привели к появлению в крае большого числа бедных и мало-мощных хозяйств, которые также были мало озабочены вопросами морального превосходства над колонизируемым населением.

Российский исследователь Ю.Н. Цыряпкина считает, что русскоязычное население Туркестана и не могло быть консолидировано в единую общину, поскольку проживание в разных губерниях европейской части Российской империи

препятствовало выработке самоидентификации. Новое население края сильно отличалось по социальным, культурным, языковым и конфессиональным характеристикам. Жители старожильческих поселков конфликтовали с «билетными» переселенцами из европейской России из-за водных и земельных ресурсов. Наряду с православными, правительство также продвигало и переселение других конфессиональных групп – старообрядцев, лютеран и других, которые также не всегда ладили между собой (Цыряпкина, 2016:185).

Однако наряду с этим, можно отметить тот факт, что православные составляли большинство среди переселенцев, так как правительство, в первую очередь, поддерживало официальную церковь с ее идеей христианизации. Мысль о приобщении местного населения к православии оказалась провальной, несмотря на то, что администрация оказывала большую поддержку православной общине переселенцев. Для колониальной администрации политика христианизации выглядела, как возможность усиления связей с европейской Россией (Цыряпкина, 2016: 184).

Межэтнические отношения накануне 1916 года

Моррисон также выделяет в своей работе такую проблему, как отношения местного населения и российской колониальной администрации. Он неоднократно указывал, что в отношении спорных дел российская администрация предпочитала поддержку казахов, киргиз и других. В частности, он приводит пример петиции, поданной комиссии под руководством графа К.К. Палена от жителей-переселенцев Пишпекского уезда. Они жалуются на то, что начальство не поддерживает переселенцев, называя их «сволочь», более того, они не выделяют крестьянам землю, так что пашенных участков не хватает. Дети переселенцев не могут получить образование, так как власти не открывают школы, хотя детей «киргизов» посылают даже в гимназии (Morrison 2015:402).

Выводы комиссии К.К. Палена о том, что колонизация «закладывает семена национальной розни в инородческом крае», свидетельствовали о нарастающих разногласиях между местным населением и российскими переселенцами. Моррисон приводит отрывок из местной статьи, автор которой утверждает, что переселенцы оказались не в состоянии стать проводниками культурного просвещения, несмотря на превосходство в экономической сфере. Британский путешественник

Стивен Грэхэм писал о своих наблюдениях во время путешествия по тракту Чимкент – Верный в 1915 году: «У колонистов всегда существовало чувство, что киргизы не что иное, как рабы и крепостные. Удивительно видеть русского крестьянина, который принес с собой в эти регионы старинные традиции крепостничества, спокойно сидя и наблюдая, как киргиз строит ему дом, получая при этом низкую оплату за свой труд, и выполняет всю тяжелую и трудную работу» (Morrison 2015:404).

Эхо этого понимания сквозит и в работах священников православной епархии – российская колонизация реализуется не по тому сценарию, по которому ее задумывали. Даже такие апологеты колонизации, как А.А. Кауфман, считает Моррисон, признавали, что переселенцы самовольными захватами земель у местного населения демонстрировали слабость и неспособность колониальной администрации контролировать этот процесс.

В контексте этих мыслей, восстание 1916 года выглядит подтверждением этих опасений, обусловленных хаотичным и плохо организованным процессом переселения крестьян из европейской части России. Первой реакцией правительства и властей на это выступление стало обвинение казахского и киргизского народов в «отсталости» и «дикости», что и спровоцировало дальнейшее усиление конфликта. Однако уже в августе 1916 года в одной из газет Верного промелькнуло обвинение части русских переселенцев во враждебном отношении к местному населению, которых считали людьми второго сорта (Morrison 2015:405).

Очень быстро выступление 1916 года стало классифицироваться как крестьянское выступление, основной причиной которого стал нерешенный земельный вопрос. В довоенный период в советской историографии переселенцы ассоциировались с кулаками и, таким образом, в ходе событий 1916 года они выступали как естественные сторонники царизма, из-за чего часть переселенцев была выслана из Семиречья в 1920-е годы. (Брайнин, Шафиро, 1935; Рыскулов, 1936; Галузо, 1929). Позднее эта концепция изменилась, породив новую теорию о «дружбе народов» и хороших отношениях между переселенцами и местным населением. Этой точки зрения придерживается и часть англоязычных историков (Weisensel, 2000). Отчасти это верно, так как подтверждается большим количеством документов и этнографических материалов.

Однако следует учитывать и тот факт, что в начале XX века кочевое скотоводство сталкивается с двумя фундаментальными вызовами. Во-первых, это российское переселение, которое привело к изъятию огромного количества пастбищ, разрушило традиционные кочевые пути, и, следовательно, к уменьшению поголовья скота. Во-вторых, переход части казахов к оседлому образу жизни резко снизил их уровень жизни, так как участков орошаемых земель не хватало, да и те были, в большинстве, переданы российским переселенцам. Поэтому, несмотря на тот уровень кооперации и сотрудничества, который был характерен для дореволюционного Туркестана, взаимоотношения различных социальных групп были крайне сложными и запутанными. Например, богатые казахи и киргизы часть своей земли сдавали в аренду переселенцам, а те, в свою очередь могли получать большой урожай пшеницы или выращивать больше скота, чтобы продавать излишки на рынке. Таким образом, в колониальном Туркестане развивались своеобразные капиталистические отношения в аграрном секторе. Моррисон обращает внимание на то, что принадлежность этих земель была юридически нечетко прописана, что приводило к последующим конфликтам. Аренда была широко распространена на юге Казахстана, но сроки аренды были невелики, от одного до двух лет.

Восстание 1916 года туркестанские власти вначале воспринимали, как антирусское выступление, направленное против имперской власти в регионе. Победа жесткой линии по отношению к казахам, нежелание договариваться с восставшими видна по назначению генерала А. А. Куропаткина генерал-губернатором Туркестана в июле 1916 года. Он предложил решение этой проблемы путем создания большого региона, заселенного русскими переселенцами вокруг озера Иссык-Куль, в то время как казахов должны были депортировать в Нарынский район. Лишь победа Февральской революции положила конец реализации этого плана.

Акультурация Туркестана российскими властями шла неровно, и переселенцы, как изначально предполагалось апологетами идеи колонизации, не сыграли в этом процессе решающую роль. Однако, логика колониальной администрации в период восстания 1916 года все же выглядит как защита этой идеи. Русские переселенцы должны были поддерживать, как военным путем, так и политическими средствами царский колониационный режим, поэтому восстание было так жестоко подавлено.

Заключение

Можно ли употребить термин «переселенческий колониализм» по отношению к Туркестану? Для самого А. Моррисона это вопрос, на который можно вполне дать положительный ответ. Он указывает, что Лоренцо Верачини настаивал на сравнительно недавнем происхождении этого термина, поскольку до 1970-х годов лишь немногие исследователи разделяли переселенческий и не переселенческий колониализм. Роль переселенцев в этом типе колониализма Р. Робинсон определяет, как «идеальных партнеров..., чье присутствие, по крайней мере, вначале, помогает установлению имперского контроля» (Robinson, 1972: 124). Однако, их присутствие не означало ни уничтожение местного населения, ни его ассимиляцию, а, скорее, нечто среднее между ними.

Между переселенцами и местным населением существовали оживленные социальные и экономические контакты, что серьезно беспокоило российскую администрацию, но, в целом, их взаимодействие можно описать, как разделение, конкуренция, растущее взаимное недоверие. Последний фактор был напрямую связан с ростом нелегальных переселенцев в Туркестан накануне Первой мировой войны, что вело к межэтническим конфликтам.

Особняком стоит положение о поддержке российской администрацией местного населения и критика переселенцев. Как считает Моррисон, такая политика также существовала и в Индии и Алжире, где переселенцы сталкивались с ограничительной политикой колониальной администрации, стремившейся избежать конфликтов с местным населением в чувствительных для них областях.

Однако, существовали и серьезные отличия от европейских форм колонизации. Так,

например, русские, украинцы, немцы и другие переселенцы все же не были так разделены, как англичане и буры в Южной Африке или же мальтийские, испанские, итальянские мигранты в Алжире.

Вероятно, как считает английский историк, речь идет о принципиальной разнице в понимании колониального общества в России и других европейских странах. Российская администрация рассматривала крестьян – переселенцев в контексте предшествующих дискурсов относительно капиталистического будущего России и роли крестьянства в этом процессе. Часть этого нарратива накладывалась на реальность Туркестана, где парадоксальным образом военная администрация несла в себе отголоски крепостнического негативного отношения к крестьянам-переселенцам.

Крестьяне-переселенцы не были в состоянии создать местную «туркестанскую» идентичность, поскольку ни культурный, ни политический уровень не способствовал формированию сепаратистских настроений в пользу автономии с предоставлением полных политических и гражданских прав русскоязычному населению. Напротив, туркестанское русскоязычное общество было очень тесно связано с метрополией. Империя была заинтересована в экономическом развитии края и включении его в общероссийский рынок, что объясняет масштабные административные реформы в крае. Лишь несогласованность переселенческого движения в период столыпинских реформ, наряду с самовольным захватом земель, обострила политическую ситуацию, которая стала одной из основных причин восстания 1916 года. В контексте вышесказанного можно предположить, что события 1916 года стали закономерным ответом на масштабные социально-экономические и политические изменения, произошедшие в Туркестане в 1870-1900-е годы.

Литература

- Брайнин С., Шафиро Ш. (1935) Восстание казахов Семиречья в 1916 году. Алма-Ата.
 Буттино М. (2007) Революция наоборот. Средняя Азия между падением царской империи и образованием СССР. Москва: Звенья, стр. 58-91.
 Брусина О.И. (2001) Славяне в Средней Азии. Этнические и социальные процессы. Конец XIX – конец XX века. Москва: Восточная литература РАН.
 Галузо П.Г. (1929) Туркестан-колония. Москва: Издательство Ком. Ун-та трудящихся Востока.
 Дахштейгер Г.Ф. (1965) Социально-экономические преобразования в ауле и деревне Казахстана. Алма-Ата: Издательство «Наука» КазССР.
 Мамадалиев И.А. (2013) “Экономический кризис как фактор социальной дестабилизации: Туркестан в конце XIX начале XX века” //Вестник Таджикского государственного университета права, бизнеса и политики. Серия гуманитарная. стр. 213-224.

- Ремнев А.В., Суворова Н.Г. (2008) «Обрусение азиатских окраин российской империи: оптимизм и пессимизм русской колонизации» // Исторические записки 11, 129. стр. 132-189.
- Рыскулов Т. (1936) «История СССР. Туркестан и Казахстан (1905-1907 годы) // Борьба классов. No.5. стр. 1-15.
- Цыряпкина Ю.Н. (2016) «Русские переселенцы в Туркестане в конце XIX начале XX века: основные социокультурные характеристики» // Вестник Томского государственного университета, № 411. стр. 183-187.
- Holquist P. (2010) "In Accord with State Interests and the People's Wishes": The Technocratic Ideology of Imperial Russia's Resettlement Administration" // Slavic Review. 69, 1., pp. 151-179.
- Kendirbai G. (2002) Land and People: the Russian Colonization of the Kazak Steppe. Berlin: ANOR.
- Kennedy D. (1987) Islands of White: Settler Society and Culture in Kenya and Southern Rhodesia, 1890-1939. Durham, NC: Duke U.P. pp. 167-192.
- Khalid A. (2009) "Culture and Power in Colonial Turkestan," in Le Turkestan Russe: Une colonie comme les autres? ed. S. Gorshenina and S. Abashin (Cahiers d'Asie Centrale, no. 17/18). Tashkent and Paris: IFEAC, pp. 413 – 447.
- Morrison A. (2012) "Sowing the Seed of National Strife in this alien region. The Pahlen Report and Pereselenie in Turkestan 1908 – 1910" // Acta Slavica Iaponica. 31, pp. 1 – 29.
- Morrison A. (2012) "Metropole, Colony and Imperial Citizenship in the Russian Empire" // Kritika. 13, 2. pp. 355-9.
- Morrison A. (2015) 'Peasant settlers and the 'civilizing mission' in Russian Turkestan, 1865-1917' // Journal of Imperial & Commonwealth History Vol.43 No.3 pp.387 – 417
- Nishiyama N. (2000) "Russian Colonization in Central Asia: A Case Study of Semirechye, 1867–1922" in Migration in Central Asia: its history and current problems ed Komatsu Hisao, Obiya Chika & John Schoeberlein. Osaka: Japan Centre for Area Studies, pp. 65-85.
- Peterson M. (2011) Technologies of Rule: Empire, Water, and the Modernization of Central Asia, 1867-1941, Harvard University Ph.D. Thesis. p.179.
- Prochaska D. (1990) Making Algeria French. Colonialism in Bône 1870-1920. Cambridge: Cambridge U.P. pp. 153-154.
- Robinson R. (1972) "Non-European foundations of European imperialism: sketch for a theory of collaboration" in Studies in the theory of Imperialism ed. Roger Owen & Bob Sutcliffe. London: Longman, pp. 124-125.
- Sabol S. (2003) Russian Colonization and the Genesis of Kazakh National Consciousness. Basingstoke: Palgrave Macmillan. pp. 38-52.
- Sahadeo J. (2005) "Epidemic and Empire: Ethnicity, Class and Civilization in the 1892 Tashkent Cholera Riot" // Slavic Review. 64, 1. pp.117–39.
- Sahadeo J. (2007) Russian Colonial Society in Tashkent 1865 – 1924. Bloomington, IN: Indiana U.P.
- Sokol E. (1954) The Revolt of 1916 in Russian Central Asia. Baltimore, MD: Johns Hopkins U.P.
- Veracini L., Cavanagh E. (2017) The Routledge Handbook of the History of Settler Colonialism. Abingdon: Routledge, pp.313-326.
- Weisensel P. (2000) 'Russian-Muslim Inter-ethnic Relations in Russian Turkestan in the Last Years of the Empire' Ethnic and National Issues in Russian and East European History ed. J. Morison. London: Macmillan.

References

- Brainin S., Sharifo Sh. (1935) Vosstanie Kazakhov Semirech'ya v 1916 godu [The uprising of Semirechier Kazakhs in 1916]. Alma-Ata.
- Buttino M. (2007) Revolyutsiya Naoborot. Srednyaya Aziya mezhdru padeniem tsarskoi imperii i obrazovaniem SSSR. [A reverse revolution. Middle Asia between fall of tsarist empire and foundation of the USSR]. Moscow: "Zven'ya". pp. 58-91.
- Brusina O.I. (2001) Slav'yane v Srednei Azii. Etnicheskie i sotsial'nie protsesy. Konec XIX – konec XX veka. [Slavs in Middle Asia. Ethnic and social processes. The end of XIX-end of XX centuries]. M.: Vostochnaya literatura RAN.
- Galuzo P.G. (1929) Turkestan-Koloniya. [Turkestan-Colony]. Moscow: Izd. Komm. Un-ta Trud. Vostoka.
- Dahshleiger G.F. (1965) Sotsialno-ekonomicheskie preobrazovaniya v aule i derevne Kazakhstana. [Social-economic transformation of aul and village in Kazakhstan]. Alma-Ata: Izdatel'stvo "Nauka" KazSSR.
- Mamadaliyev I.A. (2013) Ekonomichesky krizis kak faktor sotsialnoi destabilizatsii: Turkestan v kontse XIX nachale XX veka [Economic crisis as factor of social destabilization: Turkestan at the end of XIX-early XX centuries] // Vestnik Tajikskogo gosudarstvennogo universiteta prava, biznesa i politiki. Seria gumanitarnaya. str. 213-224.
- Remnev A.V., Suvorova N.G. (2008) "Obrusenie aziatskikh okrain Rossiiskoi Imperii: optimizm i pessimizm russkoi kolonizatsii" Istoricheskie Zapiski. [Russification of the Asian regions in Russian empire: optimism and pessimism of the Russian colonization] // Istoricheskie zapiski, 11 (129). str. 132-179.
- Ryskulov T. (1936) "Istoriya SSSR. Turkestan i Kazakhstan (1905-1907 gody) [History of the USSR. Turkestan and Kazakhstan] // Bor'ba Klassov. No.5. str. 1-15.
- Tsiryapkina Yu.N. (2016) Russkie pereselenctzi v Turkestane v kontse XIX nachale XX veka: osnovniye sotsiokul'tunye karakteristiki [Russian settlers in Turkestan at the end of XIX – early XX centuries: main socio-cultural characteristics] // Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta, # 411. str. 183-187.
- Holquist P. (2010) "In Accord with State Interests and the People's Wishes": The Technocratic Ideology of Imperial Russia's Resettlement Administration" // Slavic Review. 69, 1. pp. 151-179.
- Kendirbai G. (2002) Land and People: the Russian Colonization of the Kazak Steppe. Berlin: ANOR.

- Kennedy D. (1987) *Islands of White: Settler Society and Culture in Kenya and Southern Rhodesia, 1890-1939*. Durham, NC: Duke U.P. pp. 167-192.
- Khalid A. (2009) "Culture and Power in Colonial Turkestan," in *Le Turkestan Russe: Une colonie comme les autres?* ed. S. Gorshenina and S. Abashin (Cahiers d'Asie Centrale, no. 17/18). Tashkent and Paris: IFEAC, pp. 413 – 447.
- Morrison A. (2012) "Sowing the Seed of National Strife in this alien region. The Pahlen Report and Pereselenie in Turkestan 1908 – 1910" // *Acta Slavica Iaponica*. 31, pp. 1 – 29.
- Morrison A. (2012) "Metropole, Colony and Imperial Citizenship in the Russian Empire" // *Kritika*. 13, 2. pp. 355-9.
- Morrison A. (2015) 'Peasant settlers and the 'civilizing mission' in Russian Turkestan, 1865-1917' // *Journal of Imperial & Commonwealth History* Vol.43 No.3 pp.387 – 417
- Nishiyama N. (2000) "Russian Colonization in Central Asia: A Case Study of Semirechye, 1867–1922" in *Migration in Central Asia: its history and current problems* ed Komatsu Hisao, Obiya Chika & John Schoeberlein. Osaka: Japan Centre for Area Studies, pp. 65-85.
- Peterson M. (2011) *Technologies of Rule: Empire, Water, and the Modernization of Central Asia, 1867-1941*, Harvard University Ph.D. Thesis. p.179.
- Prochaska D. (1990) *Making Algeria French. Colonialism in Bône 1870-1920*. Cambridge: Cambridge U.P. pp. 153-154.
- Robinson R. (1972) "Non-European foundations of European imperialism: sketch for a theory of collaboration" in *Studies in the theory of Imperialism* ed. Roger Owen & Bob Sutcliffe. London: Longman, pp. 124-125.
- Sabol S. (2003) *Russian Colonization and the Genesis of Kazakh National Consciousness*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, pp. 38-52.
- Sahadeo J. (2005) "Epidemic and Empire: Ethnicity, Class and Civilization in the 1892 Tashkent Cholera Riot" // *Slavic Review*. 64, 1. pp.117–39.
- Sahadeo J. (2007) *Russian Colonial Society in Tashkent 1865 – 1924*. Bloomington, IN: Indiana U.P..
- Sokol E. (1954) *The Revolt of 1916 in Russian Central Asia*. Baltimore, MD: Johns Hopkins U.P.
- Veracini L., Cavanagh E. (2017) *The Routledge Handbook of the History of Settler Colonialism*. Abingdon: Routledge, pp.313-326.
- Weisensel P. (2000) 'Russian-Muslim Inter-ethnic Relations in Russian Turkestan in the Last Years of the Empire' *Ethnic and National Issues in Russian and East European History* ed. J. Morrison. London: Macmillan.

Э. Алтынбекова

Научно-реставрационная лаборатория «Остров Крым»;
Казахский национальный университет им аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы,
e-mail: elina.altyn@gmail.com

СВЕТ И ЭКСПОЗИЦИЯ В ЗАЛЕ ЗОЛОТА НАЦИОНАЛЬНОГО МУЗЕЯ КАЗАХСТАНА

В статье представлены результаты работы с экспозицией верхнего зала Музея золота во время подготовки выставки «Уржарская жрица и возрожденные сокровища: итоги консервационных и реставрационных работ». Анализируется значение восприятия экспозиции для реализации образовательной функции музея.

Целью работы является выявление факторов, помогающих музею презентовать имеющиеся экспонаты наиболее информативно, полно и эмоционально значимо для посетителей, а значит – наиболее запоминающимся способом. Значение работы состоит в эмпирически проверенных способах представления экспозиции зрителю, и в сравнении подходов работы со светом, структурой и дизайном пространства и их влияния на запоминаемость информации. Методология исследования включает в себя абстрагирование для выявления свойств первоначальной экспозиции, наблюдение за посетителями и анализ их поведения, качественное сравнение освещенности и структурированности пространства зала до и после реэкспозиции. Результаты проведенных работ демонстрируются через фотофиксацию зала и через опрос посетителей до и после реэкспозиции.

В результате проведенного практического исследования и анализа полученных результатов сделан вывод о важности мультидисциплинарного подхода в создании экспозиции и необходимости привлечения реставраторов представляемых объектов и дизайнеров для создания наиболее выгодных условий представления объектов. Ценность исследования заключается в выводе о визуальном представлении информации, заложенной в экспонатах как в важном этапе работы с артефактами. Работа имеет практическое значение как пример анализа эффекта, производимого экспозицией на посетителей музеев, а значит, и на выполнение музеем его образовательной функции.

Ключевые слова: дизайн экспозиции музея, презентация исторического наследия, акцентное освещение, визуальная коммуникация в музее, Уржарская жрица.

E. Altynbekova

Scientific-restoration laboratory “Ostrov Krym”;
Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty,
e-mail: elina.altyn@gmail.com

Light and exposition in the gold hall of the National Museum of Kazakhstan

The article presents the results of work with the exposition of the upper hall of the Gold Museum during the preparation of the exhibition “Urzhar Priestess and Revived Treasures: the Results of Conservation and Restoration Work”. The value of exposure perception for the implementation of the educational function of the museum is analyzed.

The aim of the work is to identify factors that help the museum to present the existing exhibits in the most informative, complete and emotionally significant way for visitors, and therefore in the most memorable way. The significance of the work lies in empirically proven methods of presenting the exposure to the viewer, and in comparing approaches to working with the light, structure and design of the space and their influence on the memorization of information. The research methodology includes abstraction to identify the properties of the initial exposure, observing visitors and analyzing their behavior, a qualitative comparison of the illumination and structure of the space of the hall before and after re-exposure. The results of the work performed are demonstrated through the photo-recording of the hall and through a survey of visitors before and after re-exposure.

As a result of a practical study and analysis of the results, it was concluded that the multidisciplinary approach is important in creating an exposition and the need to attract restorers of presented objects and designers to create the most favorable conditions for representing objects. The value of the study lies in the conclusion about the visual presentation of the information embedded in the exhibits as an important stage in working with artifacts. The work is of practical importance as an example of the analysis of the effect produced by the exposure on museum visitors, and therefore on the fulfillment by the museum of its educational function.

Key words: museum exposition design, presentation of historical heritage, accent lighting, visual communication in the museum, Urzhar priestess.

Э. Алтынбекова

«Остров Крым» ғылыми-қалпына келтіру лабораториясы,
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.,
e-mail: elina.altyn@gmail.com

Қазақстан Республикасы Ұлттық Музейінің алтын залындағы нұр және экспозиция

Мақалада «Үржарлық абыз әйел және қайта жаңғырған қазыналар: консервация және қалпына келтіру жұмыстарының қорытындысы» көрмесіне дайындық барысындағы Алтын музейінің үстіңгі залындағы экспозициямен жұмыс нәтижелері баяндалған. Мақалада музейдің танымдық қызметін іске асырудағы экспозицияны қабылдау мәні талданады. Жұмыстың мақсаты – музейде бар экспонаттарды неғұрлым ақпаратты, толық, келушілерге қызықты, мәнді болатындай, демек, есте қаларлықтай әдіспен ұсынуға көмектесетін жолдарды анықтау. Жұмыстың мәні – көрерменге экспозицияны тәжірибе арқылы тексерілген әдістермен, сондай-ақ жарық сәйкестігі, құрылымы, кеңістіктің дизайны және олардың ақпаратты есте сақтауға әсерін анықтау. Зерттеудің әдіснамасы экспозицияның көрмеге қойылғанға дейінгі және кейінгі алғашқы қасиеттерін тауып, оларды дерексіздендіру, келушілерді бақылап, олардың іс-әрекетіне талдау жасау, жарық дәрежесі мен зал кеңістігінің құрылымын сапалы салыстыру болып саналады. Жасалған жұмыстардың нәтижесі реэкспозицияға дейінгі және кейінгі залдың фото түсірілімі мен келушілерге жүргізілетін сұрақ-жауап арқылы анықталады. Іс-тәжірибелік зерттеулердің және талдаулардың нәтижесінде экспозицияларды жасауда көп салалықтың маңызды екеніне көз жеткізілді, сондай-ақ реставраторлар мен дизайнерлерді тарту ұсынылатын нысандар үшін барынша тиімді болатыны анықталды. Зерттеулердің құндылығы экспонаттарда қалыптасқан артефакттармен жұмыс жасаудағы маңызды кезеңдерді толық ақпараттармен көзге елестетудің қорытындысында жатыр. Жұмыстар іс-тәжірибелік мәнге, мысалы экспозицияның музей келушілеріне талдау әсеріне, демек музейдің оны танымдық деңгейде жасап ұсынуына ие.

Түйін сөздер: музей экспозициясының дизайны, тарихи мұраның презентациясы, акцентті жарықтандыру, музейдегі визуалды қатынас, Үржарлық сәуегей әйел.

Введение

Значение восприятия для реализации образовательной функции музея

Как известно, одной из функций музея является образовательная, просветительская работа (Ананьев, 2018: 21). Располагая в своем арсенале некоторым количеством экспонатов и вспомогательного материала, музей выстраивает экспозицию в соответствии с неким планом, задачей. Здесь важно помнить о цели экспозиции, и создавать ее таким образом, чтобы она была комфортной, легко воспринимаемой, запоминающейся. Об этом говорят и качества музейного предмета, перечисленные во множестве пособий: информативность, экспрессивность, аттрактивность, репрезентативность, ассоциативность. Таким образом, музейный предмет в частности и

музейная экспозиция в целом служат интересам посетителя как потребителя информации. Необходимо ставить во главу угла не архитектуру и пространство, а посетителя (Šola, 2012: 38). Таким образом, музейный дизайн служит своего рода «упаковкой» сообщения, транслируемого посетителю (Волкова, 2017: 82). Для проектирования среды музея используются различные средства, в том числе эстетические, конструктивные, технологические (Майстровская, 1989: 50). Известный теоретик музейного дела Ф.И. Шмит рассматривал музейную экспозицию как некое повествование, имеющее свой сценарий с определенной главной темой (Шмит, 2012: 673).

Коротко о Зале Золота

В данной статье речь пойдет об экспозиции одного из залов главного музея Казахстана. Национальный музей Республики Казахстан рас-

положен на площади Независимости в столице Казахстана – городе Нур-Султан (бывшая Астана, Акмола, Целиноград). Музей создан в рамках государственной программы «Культурное наследие» и открыт для публики в 2014 году. В состав музея входят 7 тематических залов, один из которых – Музей золота или Зал золота, состоящий из двух залов, расположенных один над другим. Здесь рассматривается работа над экспозицией в верхнем зале Музея золота. Данный зал имеет трапециевидную форму, вытянутую от входа к выходу, широкую вначале, и сужающуюся в конце.

Проблемы восприятия экспозиции в верхнем зале Музея Золота

На конец 2018 года верхний зал Музея золота имеет проблему недостаточного восприятия экспозиции, связанную с рядом факторов.

Во-первых, он не имеет четкой тематической направленности и объединяет в одном помещении в хаотическом порядке разновременные экспонаты различного масштаба – от ювелирных украшений до комплексных реконструкций. Все имеющиеся в зале экспонаты можно разделить на три большие группы – предметы ювелирного искусства этнографического времени, некоторое количество оригинальных находок, относящихся к сакскому времени, предметные научно-исторические реконструкции одеяния и атрибутов, разработанных и воссозданных по результатам раскопок сакских курганов. Все эти экспонаты выставлены в витринах без какой-либо хронологической или логической последовательности, перемежаясь друг с другом. Такое расположение материала сбивает с толку посетителей.

Во-вторых, есть проблема с коммуникативным дизайном. Кроме того, что экспонаты не распределены по разделам, отсутствует и информационный материал о каждом разделе, дающий общую для него информацию. Этикетаж выполнен на прозрачном материале небольшого размера и помещен на углы витрин. Бесцветность этикетажа, его небольшой размер и мелкий шрифт усложняют его поиск. Все это ведет к слабой визуальной коммуникации, затрудненному ориентированию среди витрин.

В-третьих, имеет место большая проблема светового шума в зале. Отличительной особенностью дизайна интерьера данного зала являются противостоящие ярко светящиеся стены по длинным сторонам помещения. Свет от стен отражается многочисленными крупными бликами на практически всех поверхностях витрин зала, лишая посетителей возможности рассмотреть экспонаты внутри витрин целиком. Кроме того, стены оформлены декоративными элементами из каленого стекла, выпирающими из стен, и создающими дополнительные отражающие и преломляющие свет поверхности. Для помещения иного назначения такое решение могло бы быть допустимым, так как создает ощущение яркого солнца за окнами, однако в музейном интерьере такой подход оказывается неуместным. Эффект воздуха и ощущение открытого пространства создает особую атмосферу в зале, расфокусируя, однако, внимание визитеров. Длинные стены зала подсвечены от пола до потолка, и свет, исходящий от них, оказывается значительно ярче света внутри витрин. Ослепляя посетителей, свет стен создает визуальный дискомфорт (Рисунок 1).

Рисунок 1 – Верхний зал музея золота в Национальном музее Республики Казахстан. Проблема освещения и светового шума, создаваемого светящимися стенами. Яркие блики на стеклах витрин. Экспозицию затруднительно рассмотреть

Реакция посетителей

Личное присутствие в зале, а также наблюдения за посетителями указали на некоторые сложности восприятия экспонатов. Для рассматривания экспонатов посетители вынуждены возле каждой витрины искать такую позицию, с которой бликов видно меньше, щуриться в по-

исках интересующего их экспоната. В некоторых случаях визитерам приходится создавать собой тень, подходя к витринам в плотную. Ни первый, ни второй способы не избавляют от бликов полностью и не способствуют комфорту посетителей и запоминаемости экспонатов (Рисунки 2, 3).

а)

б)

Рисунок 2 – а, б – стеклянные поверхности витрин покрыты крупными бликами, мешающими восприятию экспонатов, находящихся внутри. Свет вокруг витрин рассеивает внимание посетителей

Для наиболее объективной оценки выполнения залом экспозиционных функций были проведены:

- фотофиксация общей картины зала и витрин в отдельности;
- наблюдение за посетителями и анализ их поведения;
- опрос посетителей.

В результате выявлены следующие проблемы: дискомфорт пребывания в указанном зале, дезориентация из-за слепящего света стен и отсутствия элементов визуальной коммуникации, недостаточная запоминаемость информации и низкий уровень появления интереса к истории. Посетители, ощущая визуальный дискомфорт, стараются поскорее покинуть помещение.

Работа над экспозицией

К счастью, нам представилась возможность поработать с вышеперечисленными проблемами зала во время подготовки реэкспозиции для временной выставки, открывшейся в начале 2019 года. Целью работы было повышение информационной и образовательной функций зала с помощью решения ряда задач:

структурирование экспозиции через разбивку экспонатов на тематические разделы;

выделение композиционного и смыслового центра экспозиции;

изменение концепции освещения, сокращение светового шума и бликов;

работа с поверхностями (пол, стены), демонтаж не несущих никакой нагрузки декоративных стеклянных элементов;

разработка и внедрение коммуникативного дизайна в пространстве зала.

Вышеупомянутая выставка посвящена передаче в музей целого ряда объектов. В конце 2018 года нашей научно-реставрационной лабораторией «Остров Крым» завершены работы по консервации и реставрации нескольких сотен находок из различных археологических раскопок. По завершении работ все они переданы в музей. Музеем совместно с лабораторией «Остров Крым» было принято решение представить публике недавно отреставрированные находки на выставке.

Все артефакты происходят из 6-ти археологических комплексов, и датируются разным временем от IV века до нашей эры и до XIV века

нашей эры. Среди артефактов присутствуют предметы, относящиеся к конскому снаряжению (седло, стремяна, узда, ремни с накладками, удила, камча и прочее), предметы вооружения (меч, ножи, наконечники стрел, древки стрел, колчаны), аксессуары (фрагменты ремня и поясного набора, пряжки), посуда, оригинал раскопа с погребением женщины жрицы сакского времени из Уржара, и оригинал раскопа с ее же сопроводительным инвентарем. Кроме того, среди переданных объектов выделяется предметная научно-историческая реконструкция образа Уржарской жрицы, разработанная и созданная в нашей лаборатории по результатам консервационно-реставрационных работ над ее оригиналом.

Все объекты объединены одной темой – восстановление археологических находок. Целью выставки стала презентация спасенных предметов древнего искусства, своего рода подведение итогов консервационных и реставрационных работ за несколько лет. Учитывая тот факт, что помимо оригиналов присутствует и реконструкция жрицы, которая выделяется среди них полнотой и яркостью образа, было решено назвать выставку: «Уржарская жрица и возрожденные сокровища: итоги консервационных и реставрационных работ». Определившись с темой, приступили к решению вышеупомянутых задач. Одной из задач было помочь музейным экспонатам рассказать историю посетителям (Розенблум, 1974: 85). Об этом по порядку ниже.

Имеющийся опыт оформления экспозиции в Зале золота Национального Музея Республики Казахстан

В 2017 году у нас состоялся опыт работы со светом и оформлением помещения верхнего зала золота в ходе подготовки временной тематической выставки во втором зале Музея золота – «Золото Скифов» (Открытие выставки..., 2017). Выставка проводилась под эгидой КазНИИК – Казахского научно-исследовательского института культуры, базирующегося в Нур-Султане – в рамках комплексной программы культурного сопровождения международной выставки ЭКСПО-2017, а также двадцатилетнего юбилея северной столицы Казахстана. Автору посчастливилось стать одним из кураторов и дизайнером выставки. Согласно концепции выставки должна быть представлена культура и искусство ранних кочевников – скифов и саков. Для реализации поставленной задачи использованы экспонаты, представляющие скифскую культуру, из собраний Национального музея Казахстана, Оренбургского губернаторского

историко-краеведческого музея, а также из коллекции реставратора Крыма Алтынбекова. Для визуального изменения зала, а также для большей информационной нагрузки, конфигурация зала была немного изменена с помощью крупных временных перегородок, представляющих из себя информационные панно. Свет стен был выключен, в то время как освещение витрин и приглушенный свет на потолке остались включенными. Этот несложный прием разительно преобразил помещение, сама конфигурация зала зрительно изменилась. Также автором разработана экспозиция, где между витринами расположились информационные панно, подсвеченные точечным светом.

Решение о возведении временных панелей-перегородок, снабженных информацией о выставке, сделало экспозицию похожей на некий каталог, книгу, перелистывая страницы которой, читатель то воспринимает иллюстрации, то знакомится с сопутствующим текстом. Заранее продумав маршрут движения посетителей, тексты и иллюстративный материал на перегородках были расположены автором таким образом, чтобы поэтапно, шаг за шагом знакомить посетителя с тематикой выставки. Информация о выставке встречает зрителей, переходя к более подробным сведениям об эпохе и культуре ранних кочевников, значении анималистических образов и так далее. Некоторые комплексные реконструкции костюмов и атрибутов снабжены отдельным детальным описанием места, времени и авторов находки, состава костюма и его отличительными особенностями. Следует отметить, что размер шрифта в текстах был подобран таким образом, чтобы дать возможность наблюдать его с расстояния 1-2 метра, что позволило знакомиться с текстом нескольким посетителям одновременно, не создавая помех друг другу.

Эмпирический подход позволил получить объективные выводы о влиянии освещения и дизайна экспозиции на визитеров. Были проведены наблюдения за реакцией посетителей при включенном свете стен, и при выключенном. В ходе наблюдений было замечено, что при включенном свете стен визитеры казались несколько растерянными, не могли сразу решить, в каком направлении двигаться, так как яркая заливка светом не давала никаких акцентов. Опрашиваемые отмечали дискомфорт от невозможности наблюдать объекты за стеклом целиком.

И напротив, посетители зала с выключенным светом стен, а также зала во время выставки «Золото скифов», сразу определяли направление

движения в сторону акцентно освещенных витрин и художественно оформленных текстов. При опросе посетители отмечали удовольствие от просмотра экспозиции и знакомства с текстовой информацией. Комфортное перемещение, возможность воспринимать информационные панели группами людей, а также, конечно, достаточно ярко подсвеченные экспонаты в витринах сделали посещение этого зала приятным и запоминающимся.

Структурирование экспозиции через разбивку экспонатов на тематические разделы

Учитывая разновременный характер предметов, автором решено структурировать экспозицию по археологическим комплексам. Так, определены следующие разделы: Аулиеколь, Аян, Берел, Каракаба, Токсанбай, Туйетас. Каждый комплекс включает в себя нескольких единиц до сотен предметов, составляющих набор вооружения, атрибутов или других находок. Так, комплекс Тасарык из Уржарского района (IV-III до н. э.) представлен двумя оригиналами раскопа с останками женщины и с ее сопровождающим инвентарем, и собственно реконструкцией образа жрицы. Разделы курганов Берел (IV-III до н. э.), Туйетас (VIII-X века), Аян (IX-XII века), Каракаба (VIII век) включают в себя различные составляющие комплексов конского снаряжения, предметы вооружения и другие материалы. Раздел Аулиеколь (XIV век) демонстрирует удивительную вышивку золотыми нитями на шелке, сохранившемся фрагментарно, но восстановленном и демонстрирующимся на нескольких планшетах.

Выделение композиционного и смыслового центра экспозиции

В качестве центрального экспоната было решено выделить Уржарскую жрицу – оригинал ее раскопа и реконструкцию. Обосновано это тем, что реконструкция, особенно расположенная рядом с оригиналом, способствует лучшему пониманию функционального назначения находок – воссозданные в новых материалах костюм, атрибуты, головной убор позволяют воочию увидеть образы в том виде, в каком они были созданы древними мастерами. А значит – произвести сильное эмоциональное впечатление на посетителя и, как следствие, вызвать интерес к истории и культуре (Алтынбеков, 2014: 160). Здесь нужно отметить, что реконструкция, конечно, не заменяет оригинал, а напротив, дополняет его. В данном случае она служит для привлечения внимания к оригинальному экспонату – раскопу, законсервированному, отреставрированному

и представленному в музее. Их соседство заставляет зрителя задавать вопросы и искать ответы на них сравнивая оригинал и реконструкцию. О важности консервации и реставрации для уточнения и дополнения данных, полученных археологами, говорится в различных работах ученых ближнего и дальнего зарубежья (Sakpere, 2019: 125-126). Роль реконструкции также подчеркивается для наилучшего понимания объекта, осмысления его утилитарного предназначения и понимания общей формы и вида (Доде, 2018, 331). Кроме того, реконструкция позволяет создать у посетителя своего рода образ типичного для своего времени объекта (Онегин, 2018: 130). – в данном случае – костюма.

Сама реконструкция была разработана и создана Крымом Атынбековым совместно с его сотрудниками по результатам консервационно-реставрационных работ, и представляет собой скульптурно выполненную фигуру, облаченную в одежду и корону, с некоторыми атрибутами.

Здесь стоит немного задержаться для краткого описания выбранного объекта – с целью обосновать ее центральное положение. Уржарская жрица пролежала в каменном саркофаге около двух с половиной тысяч лет, оказалась не тронута расхитителями могил, а из-за герметичных швов между плитами внутрь саркофага не проникли ни вода, ни почва. Содержимое было непотревоженным, только время и тлен сделали свое дело. Благодаря методу изъятия находок археологическим блоком и комплексному подходу археологов и реставраторов удалось сохранить истлевшие находки, провести их исследования, консервацию, реставрацию, а после этого возродить их в предметной реконструкции. Подробное описание об этой находке и работе с ней содержится в книге К. Алтынбекова «Уржарская жрица: история возрождения уникальной находки» (Алтынбеков, 2018).

Центральный экспонат выделен несколькими способами. Комплекс из Уржара помещен в центр зала и размещен по ходу движения посетителей таким образом, чтобы он ярко выделялся и был виден уже от входа в зал (Рисунок 3).

Комплекс состоит из двух блоков с оригиналом раскопа: первый блок с собственно останками женщины, второй с ее сопроводительным инвентарем, располагавшимся в ногах погребенной. Кроме того к комплексу относится реконструкция образа жрицы в воссозданной одежде, короне и с некоторыми атрибутами. Для блоков с оригиналом раскопа в лаборатории «Остров

Крым» созданы подвижные платформы на колесах, накрытые прозрачным саркофагом из акрилового стекла. Реконструкция уржарской жрицы помещена в визуальный центр зала и установлена на круглый подиум. Благодаря подиуму, реконструкция жрицы видно издалека, даже при нахождении рядом с ней некоторого количества посетителей. Подиум выполняет и защитную функцию – предотвращая прикосновения к экс-

понату зрителей. В ходе исследований уржарской жрицы в лаборатории «Остров Крым» было выявлено ее особое отношение к растениям, в особенности к лекарственным. Все ее останки были обильно усыпаны семенами различных растений. Учитывая эту особенность, автором было решено декорировать подиум искусственными растениями, создав таким образом на нем поле с травами.

Рисунок 3 – Схема реэкспозиции верхнего зала музея золота

Для выделения реконструкции уржарской жрицы в окружающем интерьере экспозиции решено установить полукруглую стенку за ее спиной таким образом, чтобы при входе посетитель видел ее как бы в обрамлении, на ее собственном фоне. В качестве иллюстрирующего фона выбрано ночное звездное небо – так как некоторые растения травницы собирали именно ночью. Кроме того, фигура жрицы подсвечена направленным светом, что дополнительно отделяет ее от фона (Рисунок 4).

Установка рядом с реконструкцией жрицы платформы с оригиналом раскопа, прошедшего консервацию и реставрацию, дает возможность зрителям сравнить и более детально изучить объекты. Это способ привлекает внимание к трудно-различимым деталям раскопа, хорошо видимым на реконструкции. Сравнение и поиск элементов на обоих объектах ведет в итоге к лучшему пониманию экспоната, запоминаемости и интересу к истории. Этим и важны реконструкции в музейной экспозиции (Altynbekova, 2019: 46-47).

Изменение концепции освещения, сокращение светового шума и бликов

Свет играет важную роль в деле восприятия экспозиции и создания эмоционального настроя у посетителя, он помогает создать сценарий, выделить важное и увести в тень второстепенное (Бакушкина, 2016: 104). Заливку помещения ярким слепящим светом от обеих длинных стен зала решено заменить на общий приглушенный свет с акцентированием главного в зале – экспонатов. Простое действие по отключению света стен разительно преобразило помещение. Посетителям стало комфортнее ориентироваться в зале и интереснее рассматривать объекты в витринах, так как блики от противостоящей стены отсутствуют. Экспонаты хорошо видны и привлекают больше внимания, посетители не отвлекаются на посторонний свет.

Работа с поверхностями (пол, стены), демонтаж не несущих никакой нагрузки декоративных стеклянных элементов

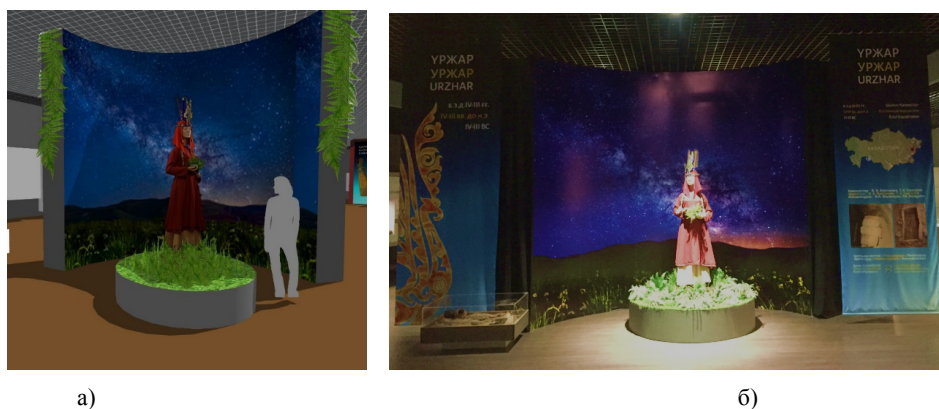

Рисунок 4 – а) эскиз фона и подиума с реконструкцией уржарской жрицы;
б) реконструкция уржарской жрицы в экспозиции

Для создания более комфортной атмосферы в зале, поверхности пола покрыты матовым материалом. Кроме того, закрыты стеклянные ниши в полу, внутри них располагалась имитация раскопа, о датировке и значении которой, однако, экскурсоводы не имели данных. Это позволило минимизировать блики на полу и значительно расширить доступное для ходьбы пространство пола. Стеклянные элементы, выпирающие из стен, удалены. Свет за стенами выключен, а сами стены перекрыты панелями, выкрашенными в один цвет с другими стенами зала. Ярко подсвеченными остались витрины, теперь хорошо выделяющиеся в пространстве зала и зрительно отличимые от окружающего интерьера. В местах размещения информационных панелей установлены источники направленного света.

Разработка и внедрение коммуникативного дизайна в пространстве зала

Для обеспечения комфортного пребывания, простоты ориентирования в зале применены несколько приемов. Введение в тему происходит с самого входа в зал. Гостей выставки встречает крупный баннер с названием на трех языках и главным фото реконструкции жрицы. Далее по ходу выставки располагаются информационные панели с вводной информацией о теме выставки, основных этапах работы реставраторов, разъяснением значения терминов «консервация», «реставрация» и «реконструкция».

Как уже говорилось выше, экспонаты поделены на 6 разделов. В экспозиции эти шесть разделов расположены один за другим, и для ориентирования среди них разработаны маркеры секторов – вертикальные, свисающие с потолка и до пола длинные панно с крупным названи-

ем раздела и иллюстрирующим изображением. Легко различимые издали, вертикальные элементы способствуют разбивке помещения на сектора или зоны, и значительно улучшают визуальную коммуникацию в зале (Рисунок 5).

К каждому разделу разработана сопутствующая графическая и текстовая информация о находках, датировке, месте и дате находки, руководителях археологических экспедиций и консервационно-реставрационных работ, с иллюстрациями процесса исследования и восстановления артефактов. Все это вовлекает зрителя не только в результат, но в сам процесс исследования, оживляет проделанную работу и превращает процесс осмотра выставки в увлекательное детективное исследование каждого артефакта. Таким образом, каждый комплекс и артефакт обретает некую историю, нарратив, который ярко и четко укладывается в памяти зрителя. Витрины снабжены крупными фотоизображениями находящихся в них экспонатов до реставрации и в ее процессе. Такой подход делает задник витрины информативным и привлекающим внимание издали (Рисунок 6).

Все экспонаты и информационные панели размещены в экспозиции таким образом, чтобы поэтапно, шаг за шагом вводить зрителя в тему реставрации и значения археологических находок. Текст написан крупным шрифтом, что позволяет нескольким посетителям одновременно ознакомиться с ним. Кроме того, стилистика написания текстов подобрана для широкой аудитории. Каждый блок текста представлен на трех языках – казахском, русском и английском и снабжен яркими запоминающимися изображениями, иллюстрирующими тему каждого текстового блока.

Рисунок 5 – Трехмерный эскиз экспозиции с вертикальными маркерами секторов

Рисунок 6 – Размещение на задней поверхности витрин крупного фотоматериала о состоянии артефактов до и во время реставрации привлекает большее внимание и создает нарратив

В конце зала посетителей ждет слайдшоу с этапами исследований и работ по восстановлению представленных в зале экспонатов. Комфортное пребывание на удобных сиденьях перед экраном и красочные изображения с подписями закрепляют увиденную на выставке информацию и провожают зрителя, наполненным эмоциями и впечатлениями.

Результат

После проведенных работ по реэкспозиции верхнего зала Музея золота в Национальном музее Республики Казахстан, впечатление и от помещения, и от экспозиции разительно изменилось. Каждый экспонат оказался прорисован све-

том и хорошо различим ввиду отсутствия бликов и слепящего окружающего света. Значительно повысился визуальный комфорт. Для наибольшей объективности были проведены фотофиксация результатов реэкспозиции, а также опрос среди посетителей до и после завершения работ. Было опрошено несколько десятков посетителей и предложено оценить зал по 10-балльной шкале по 7 аспектам. Итак, появление интереса к истории возросло с 5 до 10, запоминаемость информации с 3 до 9, комфортность восприятия информационных панно с 0 до 10 (до реэкспозиции информации в зале не было, кроме этикетаж), удобство чтения этикетаж выросло с 1 до 10, видимость экспонатов с 2 до 9 (обусловлено это тем, что некоторые экспонаты расположены

в пристенных витринах, и, соответственно не могут обозреваться с одной из сторон), легкость ориентирования повысилась с 3 до 9, и комфорт-

ность пребывания увеличилась с 5 до 10. На графике хорошо заметно значительное улучшение по всем этим показателям (Рисунки 7, 8).

Результаты опроса посетителей

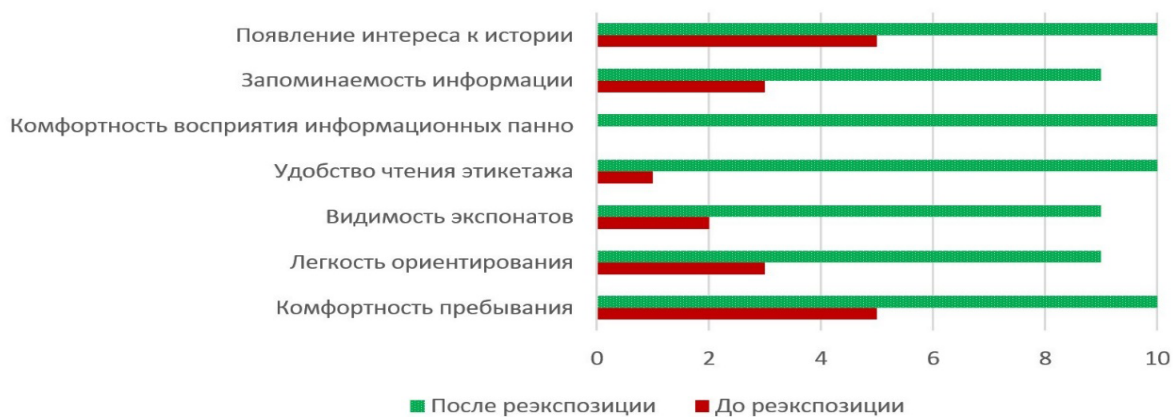

Рисунок 7 – Результаты опроса посетителей о степени воспринимаемости зала до и после реэкспозиции

а

б

Рисунок 8 – а) интерьер зала до реэкспозиции; б) интерьер зала после реэкспозиции

Вывод

Дизайн экспозиции напрямую зависит от цели музея. Какой бы модели не придерживался музей, его главной целью является образование, зарождение и повышение интереса к истории и культуре, а также, в условиях современного независимого Казахстана – повышение патриотизма у посетителей. Для достижения этих целей музей должен стать местом, в которое визитеру хочется вернуться. А значит – стать комфортным для времяпрепровождения, для восприятия экспонатов, и для усваивания текстовой информации и элементов визуальной коммуникации.

Проведенная реэкспозиция для выставки «Уржарская жрица и возрожденные сокровища» во втором зале Музея золота в Национальном музее Республики Казахстан наглядно показала зависимость восприятия экспозиции от дизайна

интерьера и освещения, и, конечно, от логически выверенного порядка расположения элементов. Визуальная коммуникация, созданная в экспозиции, способствует основной задаче музея – объяснить экспонаты и подтолкнуть к изучению истории, заинтересоваться культурой и искусством.

Из всего вышеизложенного можно сделать вывод, что визуальное представление информации, заложенной в экспонатах, – важный этап работы с артефактами (Галкина, 2004: 7-8). Этот этап требует тесной коллаборации ученого и дизайнера с соблюдением постоянного контакта от этапа разработки до реализации выставки – для лучшего выполнения музеем его образовательных и просветительских функций. Кроме того, соседство оригинала и созданной на его основе реконструкции позволяет «воссоздать всю ту целостную историческую среду, которая формируется различными по степени ценности объектами» (Юренева, 2004: 209).

Литература

- Altynbekova E.K. (2019). Improvement of experience perception by means of exhibition design and lighting in a Gold museum // *Central Asian Journal of Art Studies* N1. Алматы, С. 38-49.
- Алтынбеков К. (2014). Возрожденные сокровища Казахстана: реставрация как возрождение. Алматы, Остров Крым.
- Алтынбеков К. (2018). Уржарская жрица: история возрождения уникальной находки. – Алматы, Остров Крым.
- Ананьев В.Г. (2018). История зарубежной музеологии: Идеи, люди, институты. – М.: Памятники исторической мысли.
- Бакушкина Е.С. (2016). Архитектура современных музейных зданий. Формирование смысловых моделей // *Вестник КемГУКИ* 34. Кемерово, С. 102-108.
- Волкова Е.В. (2017). Концептуализация музейного дизайна: основные подходы // *Общество. Среда. Развитие.* №4. С. 82–88.
- Галкина Т.В. (2004). Музееведение: основы создания экспозиции. Томск.
- Доде З. (2018). Предметы женского костюма из золотоордынского захоронения могильника Тингутинский I. Консервация и предварительные выводы // *Turgetia. Arheologie Istorie Antică. Vol. XII (XXVII) nr. 1– Chişinău*, С. 331-346.
- Майстровская М.Т. (1989). Очерк развития современного экспозиционного дизайна (музеи искусств) // *Музейная экспозиция. На пути к музею XXI века: сб. науч. тр. / Отв. ред. Н.А. Никишин. Москва: НИИ культуры, С.50-65.*
- Онегин Н.С. (2018). «Музейная реконструкция» в музеологии // *Вестник СПбГИК № 2 (35) июнь. Санкт-Петербург, С.130-136.*
- Открытие выставки «Золото скифов». – 2017. (Электронный ресурс). URL: <http://www.cultural.kz/ru/news/view?id=2420> (дата обращения: 20.10.2017).
- Розенблюм Е. (1974). *Художник в дизайне.* Москва: Искусство.
- Шмит Ф.И. (2012). *Музейное дело. Вопросы экспозиции* // Шмит Ф. И. *Избранное. Искусство: Проблемы теории и истории.* Санкт-Петербург: Центр гуманитарных инициатив.
- Šola, T.S. (2012). *Eternity does not live here any more – a glossary of museum sins.* Загреб, 2012.
- Юренева Т.Ю. (2004). *Музееведение.* Москва: Акад. проект.
- Sakpere W. (2019). 3D Reconstruction of Archaeological Pottery from Its Point Cloud // *Iberian Conference on Pattern Recognition and Image Analysis. Madrid*, С.125-136.

References

- Altynbekova E.K. (2019). Improvement of experience perception by means of exhibition design and lighting in a Gold museum // *Central Asian Journal of Art Studies* N1. Almaty, pp. 38-49.
- Altynbekov K. (2011). *Vozrozhdennyye sokrovishcha Kazakhstan: restavratsiya kak vozrozhdeniye* [The revived treasures of Kazakhstan: restoration as a renaissance]. Almaty, Ostrov Krym, p. 340
- Altynbekov K. (2018). *Urzhar'skaya zhritsa: istoriya vozrozhdeniya unikal'noy nakhodki* [Urzhar Priestess: the story of the revival of a unique find]. Almaty, Ostrov Krym, p. 94

- Ananyev V. G. (2018). Istoriya zarubezhnoy muzeologii: Idei, lyudi, instituty [History of Foreign Museology: Ideas, People, Institutions]. Moscow, Pamyatniki istoricheskoy mysli, p. 392
- Bakushkina E.S. (2016). Arkhitektura sovremennykh muzeynykh zdaniy. Formirovaniye smyslovykh modeley [The architecture of modern museum buildings. The formation of semantic models] // Vestnik KemGUKI 34. Kemerovo, pp. 102-108.
- Volkova E.V. (2017). Kontseptualizatsiya muzeynogo dizayna: osnovnyye podkhody [Museum design conceptualization: key approaches] // Obshchestvo. Sreda. Razvitiye, № 4. pp. 82–88.
- Galkina T.V. (2014). Muzeeyedeniye: osnovy sozdaniya ekspozitsii [Museology: the basics of creating an exposition]. Tomsk, p. 56.
- Dode Z. (2018). Predmety zhenskogo kostyuma iz zolotoordynskogo zakhoroneniya mogil'nika Tingutinskiy I. Konservatsiya i predvaritel'nyye vyvody [Female costume items from the Golden Horde burial of Tingutinsky I. burial ground. Preservation and preliminary findings] // Tyragetia. Arheologie Istorie Antică. Vol. XII (XXVII) nr. 1, Chişinău, pp. 331-346.
- Maystrovskaya M.T. (1989). Ocherk razvitiya sovremennogo ekspozitsionnogo dizayna (muzei iskusstv) [Essay on the development of modern exhibition design (art museums)] // Muzeynaya ekspozitsiya. Na puti k muzeyu XXI veka, Moscow, pp. 50–65.
- Onegin N.S. (2018). «Muzeynaya rekonstruktsiya» v muzeologii [“Museum reconstruction” in museology] // Vestnik SPbGIK № 2 (35), Sankt-Petersburg, pp. 130-136.
- Otkrytiye vystavki «Zoloto skifov» [Opening of the exhibition “Scythian Gold”.] (2017). (Electronic source). URL: <http://www.cultural.kz/ru/news/view?id=2420> (date of the application: 20.10.2017).
- Rosenblum E. (1974) Khudozhnik v dizayne [Artist in design]. Moscow, p. 176.
- Shmit F.I. (2012) Muzeynoye delo. Voprosy ekspozitsii [Museum work. Exposition issues] // Shmit F.I. (2012). Izbrannoye. Iskustvo: Problemy teorii i istorii, pp. 912.
- Šola, T.S. (2012). Eternity does not live here anymore – a glossary of museum sins. Zagreb, p. 360.
- Yureneva T.Y. (2004). Muzeeyedeniye (Museology). Moscow, p. 560.
- Sakpere W. (2019). 3D Reconstruction of Archaeological Pottery from Its Point Cloud // Iberian Conference on Pattern Recognition and Image Analysis. Madrid, pp. 125-136.

Т. Тулегенов*, А. Амаргазиева

«Есік» мемлекеттік тарихи-мәдени қорық-музейі, Қазақстан, Алматы қ.,
*e-mail: tur4ik_kz@mail.ru

ЖЕРГІЛІКТІ МАҢЫЗЫ БАР ТАРИХ ЖӘНЕ МӘДЕНИЕТ ЕСКЕРТКІШТЕРІН ҚОРҒАУ ЖҰМЫСЫ: ЕСІК ҚОРЫМЫНЫҢ ҚАЗІРГІ ТАҢДАҒЫ ТЕХНИКАЛЫҚ ЖАЙ-КҮЙІ

Аталмыш мақалада Есік қорымының көне заман ескерткіші ретінде қорғау, сақтау және пайдалану мәселелеріне баса назар аударылады. Сондай-ақ Есік қорымының қазіргі таңдағы техникалық жай-күйіне қатысты заңнамалық құжаттарды қайта қарастыру мен толықтырулар бойынша ұсыныстар келтіріледі. Жалпы, мәдени мұраны сақтауға арналған ауқымды шараларды тек қана қорық-музейлердің қызметкерлерімен шектелмей, бүкіл халық болып қорғауға тұрарлық дүниелер ретінде танытады. Материалдық мәдениет ескерткіштері – халық меншігі, олардың қамқоршысы да халық. Сондықтан халық мұрасын сақтап, қайта қалпына келтіріп, бүгінгі буынның ойын қозғап, сезімін тебірену. Ал бұл археология ғылыми идеясының басты бағыты ретінде кезек күттірмейтін, күнделікті және үнемі тоқтаусыз күресе беретін абыройлы іс болып табылады. Сол себепті де мақалада жыл сайын анықталған (бұрын- соңды белгісіз болып келген) ескерткіштерге археологиялық зерттеулер жүргізу және құжаттық тіркеу жұмыстарын қолға алу жолдары қарастырылады. Сондай-ақ бұл мақаланы өмірлік ұстазымыз Бекен атаға (Бекмұханбет Нұрмұханбетовке) арнаймыз.

Б. Нұрмұханбетов ғұмырының басым бөлігін тарихи-мәдени ескерткіштердің зерттелуі мен танылуына, сақталуына арнаған археолог-ғалым. Өмірінің соңында өз шәкірттеріне де осы ізгі істі қолға алуды өтініш етіп қалдырған болатын. Аталмыш мақала сол абыз археологтың өсиетін орындау мақсатында жазылды.

Түйін сөздер: археологиялық ескерткіштер, мәдени-мұра, Есік қорымы, Қазақстан Республикасының тарихи-мәдени мұра объектілерін қорғау және пайдалану туралы заңы.

T. Tulegenov*, A. Amargazieva

State historical and cultural reserve-museum "Issyk", Kazakhstan, Almaty,
*e-mail: tur4ik_kz@mail.ru

Security work of historical and cultural monuments of local importance: the current technical condition of the Yesik burial ground

This article is devoted to the protection, preservation and use of ancient monuments of the Issyk reserve. There will also be proposals to revise and supplement legal documents regarding the current technical condition of the Issyk burial ground. On the whole, large-scale cultural heritage preservation events are presented not only by the museum-reserve staff, but by the entire population as protected items. Monuments of material culture are the property of the people, their patron is also the people. Therefore in order to preserve and restore the heritage of people, to excite the emotions of the modern generation. And this is one of the main directions of the science, which is an honourable one, which fights on a daily, regular and regular basis. This is why the article discusses how to conduct archeological research and documentary records of previously discovered (previously unknown) monuments. We also dedicate the article to our mentor Beken ata (Bekmukhanbet Nurmukhanbetov).

An archaeologist B. Nurmukhanbetov spent most of his life exploring recognising and preserving historical and cultural monuments. At the end of his life, he also asked his students to do this good work. This article was written to fulfill the command of an archaeologist.

Key words: Archeological statues, cultural heritage, Issyk -reserve, the law of the Republic of Kazakhstan on the protection and use of objects of historical and cultural heritage.

Т. Тулегенов*, А. Амаргазиева

Государственный историко-культурный заповедник-музей «Иссык», Казахстан, г. Алматы,

*e-mail: tur4ik_kz@mail.ru

Охранные работы на памятниках истории и культуры местного значения: современное техническое состояние некрополя Иссык

В статье рассматриваются проблемы, связанные с защитой, сохранением и использованием археологических объектов Иссыкского некрополя. Также анализируются предложения и дополнения, касающиеся правовых законодательных норм текущего технического состояния некрополя Иссык. В целом, необходимо отметить, что масштабные мероприятия по сохранению культурного наследия иницируются не только сотрудниками заповедников-музеев, но и местным сообществом. Памятники материальной культуры являются достоянием народа, их попечителем является также народ. Поэтому сохранение и восстановление народного наследия является обязанностью нынешнего поколения. И это одна из ключевых областей археологии, которая является почетной, ежедневной и постоянной.

Именно поэтому в статье обсуждается вопрос, как проводить документирование археологических объектов и вновь выявленных памятников археологии. А так же, статью мы посвящаем нашему наставнику Бекен ата (Бекмуханбету Нурмуханбетову).

Б. Нурмуханбетов – археолог, ученый, посвятивший большую часть своей жизни изучению, исследованию и сохранению памятников истории и культуры. Его жизненным стремлением и пожеланием являлось то, чтобы после его ухода ученики продолжили эту деятельность. Предлагаемая статья отражает лишь часть завещанного им Великого дела.

Ключевые слова: археологические памятники, культурное наследие, некрополь Иссык, Закон Республики Казахстан «Об охране и использовании объектов историко-культурного наследия».

Кіріспе

Есік қорымы Іле Алатауының батыс сілемдерінің етегінде орналасқан. Қорым көшпелі және жартылай көшпелі тайпаларынан бүгінге дейін жеткен тарихи-мәдени, археологиялық мәнге ие мұра болып табылады (Определение границ территории и зоны охраны государственного историко-культурного заповедника-музея «Иссык», 2011:3). Аталмыш ескерткіш археологиялық әдебиетте 1936 жылдан бері белгілі, оны алғаш рет көрнекті археолог және шығыстанушысы А.Н. Бернштам өз жазбаларында көрсеткен, бірақ ол өзінің бұл еңбегін Екінші дүниежүзілік соғыс аяқталғаннан кейін ғана жариялай алды (Бернштам, 1948:3). Ал бастапқы археологиялық зерттеулер К. Ақышев, Б. Нұрмуханбетов, А.Г. Максимова сынды ғалымдардың жетекшілігімен жүргізілді. 1968 жылы Жетісу археологиялық экспедициясының ғалымдар тобы 4 ұсақ қорғанында қазба жүргізді. Ең маңыздысы 1969-70 жж. К. Ақышевтың жетекшілігімен Б. Нұрмуханбетов жүргізген экспедициясы болды, сол экспедиция нәтижесінде қазіргі таңдағы Тәуелсіздіктің символына айналған «Алтын адам» табылды. Міне, осы күннен бастап Есік қорымының аты әлемге әйгілі болып, тарихи-мәдени мұра ретінде белгілі бола бастады.

Бүгінде мәдени мұраны сақтау, қалпына келтіру және дәріптеу еліміздегі мәдениет саласындағы атқарылып жатқан шаралардың

маңызды бағыттарының бірі. Еліміз Тәуелсіздігін алғаннан кейін әлемдік тәжірибеге сүйене келе бірқатар заң қабылданып, арнайы бағдарламалар жүргізіліп келеді. Сонау 1666 жылғы Швеция қаралының алғашқы актінен бастап (Urton, 1998:312), кейінгі жылдардағы ЮНЕСКО бағыты бойынша заңнамалық құжаттарда көрсетілгендей 122 еліндегі 754 тарихи-мәдени ескерткіштің қорғалуы жөніндегі бағдарламаларына аса назар салуда (Нормотивные и практические меры по охране культуры, 2008:309). Бүгінде елімізде ресми деректерге сүйенсек, 25 мың астам тарихи-мәдени ескерткіш заңды түрде қорғалып келеді (Тарихи-мәдени мұраны қорғау және пайдалану). Дегенмен бұл саладағы кезек күттірмейтін не болмаса шұғыл қолға алуға тұрарлық мәселелер әлі де болса баршылық. Сондай мәселенің бірі де бірегейі Есік қорымының қазіргі таңдағы техникалық жай-күйі. Яғни жаңа күшіне енген Қазақстан Республикасының «Тарихи-мәдени мұра объектілерін қорғау және пайдалану туралы» Заңына сәйкес ескерткіштерді тіркеу (<https://online.zakon.kz/document>), сипаттау және картаға түсіру жұмыстарын жаңа деңгейде жүргізу керектігі осы мақалада қарастырылған. Сонымен қатар бұл құжаттық жұмыстарды реттеу барысында ең әуелі тарихи-мәдени мұра ескерткіштерін пайдалану ісінде археологияның қолданбалы қағидаттарын қалыптастыру және қолданысқа енгізу жолдарын қарастырған жөн деп санаймыз.

Есік қорымы ескерткіштерін құжаттандыру мәселесі

Есік қорымы осы атаумен 1980 жылдан бастап «Жергілікті маңызы бар тарих және мәдениет ескерткіштерінің мемлекеттік тізімінде» тұр. Соңғы тізім Алматы облысы әкімдігінің 2010 жылғы 27 сәуір айындағы №53 қаулысымен толықтырылып, Алматы облысының Әділет басқармасында 2010 жылдың 7 маусымында 2052 нөмірмен тіркелген. Соңғы тізім: (алғашқыларын айтпағанда) Есік қорымының құрама бөліктері, мерзімі, бүгінгі сақтау қалпы мен пайдалану сипаттары туралы жаңа зерттеулерді, мәліметтер мен деректерді толық қамтымайды. Ескерткіштің бүгінгі қоғамдық, әлеуметтік және рухани өмір өрісіндегі құндылығы тіптен аталмаған, ашылмаған.

Есік қорымының археология ғылымына белгілі болғанына – 93 жыл, «Алтын адам» арқылы әлемге танылғанына – 50 жыл, мемлекеттік есепке алу тізіміне енгеніне – 40 жыл, мемлекеттік белгі, елдік бренд саналғанына – 29 жыл, мемлекеттік стратегиялық «Мәдени мұра» бағдарламасы аясында зерттелгеніне – 18 жыл толыпты. Аталмыш бағдарлама сегіз ай бойы әзірленіп, 2004 жылдың басында қабылданғанына қарап оның ауқымы мен көтерер жүгінің қаншалықты кең екенін білуге болады. Қабылданған күннен бастап бұл мемлекеттік бағдарлама содан бергі уақытта ғылыми және мәдени ортада зор серпіліс туғызып, қоғамымызды рухани жаңғыртуға маңызды рөл атқарып келеді.

«Мәдени мұра» бағдарламасының екінші кезеңінде Елбасы мәдени туризмді өркендету мәселелеріне мұқият назар аударды. Мұндай ескерткіштер қатарына Жаркент, Тараз ескерткіштері, Есік қорғандары да енді. Бұлар әлемдік туризмде Қазақстанның көне мәдениетін танытуға, насихаттауға сеп болатын ескерткіштердің бірі болмақ. Ол үшін туризм жолындағы әрбір қорық-музейлердің сипатына қарай жеке-жеке тұжырымдамасын әзірлеп, олардың мәртебесін белгілеген жөн деп өз ойын жеткізді. Соның негізінде туристік маршруттар жолындағы қорық-музейлердің даму жолын айқындайтын Бас жоспар жасауды Үкіметке тапсырды.

Мәдени туризмді дамыту үшін тарихи орындарымыздың бәрін музейлендіру керектігі белгілі жәйт. Алайда, бұл музейлер қазіргі өлкетану музейлері сияқты, бірінен бірі айнамайтын, біріне-бірі ұқсас болмауы керек. Әрбір музей халқымыздың қиын тағдыры мен өткен

жолынан сыр шертіп, Қазақстанның ежелгі тарихын кезең-кезеңімен көрсете алатындай етіп, сол заманның атмосферасын, сол дәуірдің ортасын жасау керек деп өз ойын тұжырымдады.

Елбасы Қазақстан халқына жолдауындағы тарихи-мәдени мұраларды сақтау жолындағы атқарылған шаралар:

Сөйтіп, ашық аспан астындағы «Есік» мемлекеттік тарихи-мәдени қорық-музейі (ары қарай қорық-музей) Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2010 жылғы 30 қаңтардағы № 43 қаулысының негізінде Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың бастамасымен іске асқан «Мәдени мұра» (Мухтарова, 2015:20) Ұлттық стратегиялық бағдарламасы аясында құрылды. Қорық-музейдің қызметі негізінен Есік қаласының маңында орналасқан өзінің негізгі объектілері – тарихи-мәдени мұра құндылықтардың бірі, 200-ден астам археологиялық ескерткіштерді сақтау мен қорғауға, жүйелі ғылыми-зерттеу, насихаттау барысында мәдени-ағарту және туристік қызметтер ұйымдастыру болып табылады.

«Есік» қорық-музейінің нақты қорғау аумағының шекарасы бекітілгеннен бастап, Есік қорымының техногендік және антропогендік ықпалмен бұзыла қоймаған бір бөлігі қорғауға алынды. Сонымен қатар 2013 жылы 9 тамыз айынан бастап «Есік» қорық-музейінің тарихи-мәдени мұра объектілерінің қорғау аймақтарының, құрылыс салуды реттеу аймақтары мен қорғалатын табиғи ландшафт аймақтарының шекараларын бекіту туралы» облыстық мәслихаттың шешімі бойынша қорғау аймағы – 422, 7 га жерді құрады.

Бүгінде аталған археологиялық ескерткіштер орналасқан жер телімдерінің басым көпшілігі өз мақсаттарында, яғни ғылыми, мәдени, музейлік, білім беру және туристік мақсаттарда толық пайдаланылмайды. Керісінше, олар 2003 жылы ол жерлер (қазіргі кезде қорық-музей әкімшілігінің айналасындағы жер телімі) жеке шаруа қожалықтарына заңсыз түрде сатылып кеткен, ал үш бөліктен тұратын Өрікті қала жұртының орнының екі бөлігі бүгінде зиратқа айналған. Аты әлемге әйгілі сақ обаларының кейбіреулерінің айналасын жаңа құрылыстар қоршап тұр. Отыз шақты обалар бүйірлерінен мұжылып саяжайлар арасында жатыр (1, 2-сурет). Олардың айналасы күл-қоқыс күресінге айналған. Қорық-музей құрылғаннан бастап осы мәселе көтеріліп келеді. Атап айтсақ, 2014 ж. қазан – 32 жер пайдаланушылар бойынша (жалпы ауданы – 118,8 га жер) «Алу-сату жөніндегі және де басқа құжаттары жөніндегі Әкімшіліктің

Қаулысы жарамсыз деп танылып» Еңбекшіқазақ ауданының прокуратурасы талапкер ретінде №2 Аудандық сотқа арыз түсіреді. Ал 2015 ж. – іс Алматы облысының Экономикалық сотына жіберілді.

Бүгінде сот процестері жалғасып, бұл мәселе онынан шешімін тауып келеді деуге болады.

2015 жылдан 2020 жылдың 07 ақпанына дейін аудандық әкімдікпен азаматтар мен кәсіпкерлерге «Есік» қорық-музейінің қорғау аумағынан заңсыз берілген жер телімдері құжаттарының күшін жою мақсатында экономикалық және аудандық соттарға барлығы 17 талап арыз беріліп, оның 13-і қанағаттандырылды.

Сөйтіп, қорғау аумағында орналасқан барлығы 422,7 га жер телімінен 42,4 га жер телімдері құжаттарының күші жойылды. Ал 4 талап арыз 36,9 га жер телімі бойынша аудандық сотта әлі де қаралу барысында.

Бұдан басқа, дауды сотқа дейінгі реттеу тәртібімен қорғау аумағында орналасқан 14,77 га жер телімі қайтарылды, яғни осы жер телімдерінде орналасқан 4 мәдени мұра ескерткіші (қорған) қайтарылды.

Қазіргі таңда азаматтар мен кәсіпкерлерге тиесілі қорғау аумағындағы қалған жер телімдерінің күшін жою үшін жұмыстар жалғасуда. Себебі бұл жер телімдерінде 40-тан астам қорған орналасқан.

2019 ж. Елбасының «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мемлекеттік бағдарламалық мақаласы аясында «Қазақстанның киелі жерлерінің географиясы» жасалды. Есік қорымы Қазақстанның киелі объектілерінің жалпыұлттық тізіміне (археологиялық және архитектуралық нысаны ретінде) енген (<https://www.zakon.kz/4943305-7-osobyh-sakralnyh-mest-almatinskoy>). Сол себепті, бұл киелі орынды (қорымды) қорғау, сақтау және пайдалану бағыттарын заман талаптарына сай дер кезінде көп салалы, жүйелі, іс-шаралар атқару қажеттігін талап етеді. Бұл жұмыстардың толыққанды нәтижелі болуы үшін мемлекеттік атқарушы органдардың күзіретіндегі құжаттар қолымызда болуы шарт. Есік қорымын қорғау, сақтау және пайдалануға байланысты кезек күттірмей атқарылуға тиісті іс-шараларды ұсынамыз:

1. Есік қорымының төлқұжаттарын қолда бар жаңа деректер мен сараптамааларға сүйеніп толыққанды қайта толтыру қажет.

Есік қорымындағы обалы-қорғандардың саны соңғы (2010 ж.) тізімдегідей 47 емес, **151**;

Мерзімі болса аталмыш Тізімдегідей б.з.д V-IV ғғ. емес, **б.з.д. X-XI ғғ.**

Бүгінгі күнгі пайдалану сипатына тоқталсақ, ескерткіш ішінара **музейлік, білім беру, ғылыми, туристік бағыттарда пайдаланылады.**

Жалпы жоспары: **бар.**

Қорғау аумағы – шекаралары белгіленіп бекітілген. Қысқасы, өздеріңіз көріп отырғандай төлқұжаттардағы анкеттік деректердің бәрін қайта толтыру қажет.

2. Алдағы уақытта 1000 га астам аумақты қамтитын Есік қорғандарының бүгінгі орналасқан орындарына, техникалық сақталу жағдайларына, әр мақсатта пайдалану мүмкіндіктеріне т.б. сол сияқты ерекшеліктеріне сараптама-лар жасап, топтау және әр топтың, ондағы әр объектінің төлқұжатын толтыру сынды шаруалар атқарылуға тиіс. Есік қорымының қорғандары қамтитын аумақты атүсті шолып өткеннің өзіндегі көрініс төмендегідей:

Есік қорымын, орта белінен, түстік бағыттары бойынша өтетін автокөлік жолы екіге бөледі. Жолдың Есік қаласына кірер оң жағы – ескерткіштің Батыс аумағы, сол жағы – Шығыс аумағы деп аталады.

Қорымның батыс аумағы: «Қорық-музей», «Алтын алма», «Көксай», «Береке», «Бәйтерек» аталатын бөліктерден тұрады.

Қорымның шығыс аумағын: «Салтанат», «Есік-I», «Есік-II» топтары құрайды.

3. Есік қорымының археологиялық қазбаларымен қамтылған қорғандарын мемлекеттік тізімнен шығару; Неге?

1968 жылдан бастап бүгінгі күнге дейін Есік қорымындағы қорғандардың бірін-сарандарына ғана археологиялық қазба жұмыстары жүргізілген. Олардың араларында мемлекеттік тізімде жоғы да, тіркелгендері де бар. Оларды іздеп тауып, заңды тұрғыдан тіркеп, есепке алу керек.

Олардың әзірге бізге белгілілері:

Есік қорымының Батыс аумағының «Қорық-музей» тобындағы №№43,74,75,76 обалары;

Есік қорымының Шығыс аумағының «Есік-II» тобының №116 обасы.

4. Ескерткіш құрамындағы табиғи әсерлердің немесе әртүрлі шаруашылық әрекеттер салдарынан бұзылған апатты қорғандарға археологиялық қазба жұмыстарын жүргізу керек. Себебі, «Есік қорымына» жататын қорғандардың арасында бүгінгі сақталу жағдайы өте төмен дәрежедегі қорғандар жеткілікті. Олар:

Ескерткіштің «Есік» қорық-музейінің қорғау аумағының шекараларынан тыс жатқандар;

Шаруашылық қожалықтар мен саяжай кооперативтерінің жер телімдегілері;

Түгел дерлік әртүрлі табиғи немесе антропогендік әсер зардабынан бұзылғандар.

Бұл обаларда заң талаптарына сай **қорғау, сақтау іс-шараларын жүргізудің жалғыз жолы** археологиялық қазба жұмыстарын жүргізу. **Түпкі мақсаты:** объектілерді біржолата жоғалтып алудың алдын алып, олардан шыққан, табылған артефактар мен деректерді ғылыми, білім, музейлік мақсаттарда пайдалану. Ал, босаған аумақтарды өзге игілікке жарату.

Осындай іс-шаралар жүргізілуін қажет ететін қорғандар мыналар:

I. Есік қорымының батыс аумағы. «Есік» мемлекеттік тарихи-мәдени қорық-музей тобы. Есік-Алматы тас жолының оң жағында саяжайлардың батысы мен солтүстігіне жақын аймақта орналасқан. Қорғандардың биіктіктері – 1,5-5,5 м, диаметрлері – 15-50 м. Түстік бағыттары бойынша ұзындығы 3 км, ені орта есеппен 1,5 км аумақты қамтиды. Жалпы жоспарда №№1 ден 87 дейінгі обалар орналасқан. 87 обаның 10-на қазба жұмыстарын жүргізу керек. Олар қазір (№42, 77-78, 80-87) апатты жағдайда тұр. Қазірде бұл жер түгелдей тұрғын үй тұрғызу мақсатындағы жер теліміне бөлініп берілген. Нәтижесінде, тарихи-мәдени мұра объектілерінің қорғау аймағы бұзылып, ескерткіштердің тарихи қалыптасқан ансамбльдік құрылысы көрінбей қалған. Атап айтқанда: а) әр қорғанның айналасына тақау: құрылыс нысандары тұрғызылған, тұрғызылуда және тұрғызуға бөлініп берілген; б) қабір үстіндегі қорған етектерінде дәретханалар орналасқан; в) қорған үстін, төңірегін күресін басқан.

II. Есік қорымының шығыс аумағы (II топ). Б.з.д. IV-III ғғ. жерлеу орындары. «Автодром» орналасқан алаңның шығыс және солтүстік жақтары түйіскен бұрышта. Қазірде бұл аумақта тұрғын үйлер тұрғызылып жатыр. Нәтижесінде, мемлекет қорғауындағы археологиялық ескерткіштер түгелдей дерлік бұзылған. Атап айтқанда: а) қабір үстілік құрылыстар аршылып алынып, тұрғын үй іргесін құюға жұмсалған; б) қабірлердің үстінен тұрғын үйлер мен көлік және жаяу жүргіншілер жолдары түскен.

III топ. Б.з.д. III-II ғғ. жерлеу орындары. Қазіргі «Электрокабель» зауыты мен саяжай арасындағы аймақта. Бірнеше қорғаннан тұратын мемлекет қорғауындағы археологиялық ескерткіштер. Қазіргі бұл жер тұтастай тұрғын үй тұрғызуға бөлініп берілген. Атап айтқанда: а) 11 қорғанның 7-нің қабір үстілік құрылыстары аршылып тасталған; б) үсті ашық қалған қабірлерге үйлер тұрғызылып, іргетастар құйылып,

құрылыс материалдары үйілген; в) Шығыс жақтағы 3 қорғанның екеуін резервуар, біреуін – тұрғын үй жауып қалған.

IV топтағы жекелеген, ешқандай топ құрамына кірмейтін қорғандар Есік саяжайларының ішкі аумағында орналасқан. Қазірде, бұл тарихи-мәдени мұра объектілері археологиялық ескерткіштерді қорғау және пайдалану саласындағы заңнама талаптарына сай емес. Атап айтқанда: а) қорғандардың қорғау аймағын құрылыс орындары мен бау-бақшалар басып қалған; б) сақталуы қамтамасыз етілетін және археологиялық жұмыстар жүргізу нормаларына сәйкес емес.

Саяжай кооперативтері жер телімдерде қалған қорғандардағы археологиялық қазба жұмыстарын қаржыландыруды сол саяжай басқармасы немесе ынта білдірген жеке тұлғалар есебінен қаржыландыру мәселесін шешу; Неге?

Бюджеттік шығынсыз көзделген мақсат орындалады. Ескерткіштерді қорғау, сақтау және пайдалану іс-шараларына көпшілік қоғам өз үлестерін қосуға мүмкіндік алады.

«Мәдени мұра» бағдарламасының үгіт-насихатының ең көрнекті, нақтылы түріне саяды.

1-сурет – Есік қорымының аэрофото түсірілімі

2-сурет – «Есік» қорық-музейінің аэрофото түсірілімі

Қорытынды

Қорыта айтқанда, бұл ұсыныстар мемлекеттік тарихи-мәдени мұраларды сақтау бойынша бағдарламалардың түпкі мақсатына қайшы келіп, көзге түрткі, көңілге түйткі болған жағдайларға бағытталады. Мұндай көп салалы, бір жүйедегі ауқымды іс-шаралардың атқарылуына, ең алдымен, өкілетті органдар тарапынан қажетті құжаттар арқылы жүзеге асырылуы қажет. Бүгінгі күн тәртібінде тұрған кезек күттірмейтін осындай ғылыми-практикалық бағдарлама арнаулы қаржылармен қамтамасыз етілуі керек. Сондай-ақ, Республикалық, өңірлік және жергілікті маңызы бар палеомәдени, тарихи және табиғи киелі орындардың көпшілігі сыртқы күштердің әсерінен бұзылып, жойылу қаупі

төнгендіктен мемлекет тарапынан қорғауды қажет етеді (Тоқпанов, 2019:249). Қазақстанның киелі жері – тарихи-мәдени мұранысандары ретінде ескерткіштің сақталудағы мәні – жас ұрпақты Отан сүйгіштікке тәрбиелеудегі атқаратын қызметі. Елбасы баяндамасында: «Қазақстанның қасиетті жерлерінің мәдени-географиялық белдеуі – неше ғасыр өтсе де, бізді кез келген рухани жұтаңдықтан сақтап, аман алып шығатын символдық қалқанымыз әрі ұлттық мақтанышымыздың қайнар бұлағы. Ол – ұлттық бірегейліктің басты элементтерінің бірі», – деген болатын (<http://www.akorda.kz>). Демек сан ғасырлар куәсі болып келген киелі жерді өз деңгейінде сақтап, жас ұрпаққа аманат ету киелі борышымыз болмақ.

Әдебиеттер

Археологическая карта Казахстана: Реестр/ отв. ред. Е.И. Агеева, А.К. Акишев. (1960). Алма-ата: Изд-во АН КазССР. 450 с.

Алматы облыстық мәслихатының №21-133 Қазақстан Республикасының Мәдениет министрлігі Мәдениет комитетінің «Есік» қорық-мұражайының тарихи-мәдени мұра объектілерінің қорғау аймақтарының, құрылыс салуды реттеу аймақтары мен қорғалатын табиғи ландшафт аймақтарының шекараларын бекіту туралы» шешімі, 9 тамыз 2013 ж.

Бернштам А.Н. (1948) Прошлое района Алма-Ата: историко-археологический очерк. Алма-Ата: Изд-во АН КазССР, 17 с.

Ельницкий Л.А. (1977) Скифия евразийских степей: историко-археологический очерк. – Новосибирск. С. 65.

Законодательство Республики Казахстан об охране и использовании объектов историко-культурного наследия // UR:https://online.zakon.kz/document/?doc_id=1001290#pos=4;-55. Қаралым күні 13.02. 2020.

Определение границ территории и зоны охраны государственного историко-культурного заповедника-музея «Иссык» Том 2. Книга 2 Шифр 41-11 (2011). //Научно-проектная документация. Рук.: директор научно-исследовательского проектного филиала РГП Казреставрация: К.О. Джолдасов, кандидат архитектуры Г.М. Камалова и др. Алматы, 73 стр. ЕҚМ КҚ 78.

Мемлекет басшысының «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласы //UR:http://www.akorda.kz/kz/events/akorda_news/press_conferences/memleket-basshysynyn-bolashakka-bagdar-ruhani-zhangyru-atty-makalasy. Қаралым күні 13.02.2019 ж.

Мухтарова Г.Р. (2015) Охранная зона Государственного историко-культурного заповедника-музея «Иссык»: История вопроса, проблемы, решения. //Отчет-Альбом: Государственный историко-культурный заповедник-музей «Иссык». Алматы, 56 с.

Нормативные и практические меры по охране культуры. (2008) Справчник ЮНЕСКО. – Алматы. 309 с.

Тарихи-мәдени мұраны қорғау және пайдалану//UR:<http://e-history.kz/publications/view/460>. Қаралым күні 22.05.2020 ж.

Тарихи-мәдени мұра объектілерінің қорғау аймақтарын, құрылыс салуды реттеу аймақтарын және қорғалатын табиғи ландшафт аймақтарын айқындаудың ережелерін және пайдалану режимін бекіту туралы //UR:http://adilet.zan.kz/kaz/archive/docs/V070004925_20.08.2007. Қаралым күні 11.02. 2020.

Тоқпанов Е.А. (2019) Алматы облысындағы ішкі туризмді дамытудағы киелі жерлерінің алатын орны //Қазақстанның киелі жерлерінің географиясы: халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдарының жинағы. 3 қазан. Нұр-Сұлтан, 345 б.

Семь особых сакральных мест Алматинской области //UR:<https://www.zakon.kz/4943305-7-osobyh-sakralnyh-mest-almatinskoy.html>. Қаралым күні 14.02.2020.

Holliday P.J. (1999) Time, History, and Ritual on the Ara Pacis Augustae //AB. December. vol. 72. №4. – P. 542-557

Upton A.F. (1998) Charles XI and Swedish Absolutism. Cambridge Cambridge University Press. P. 312.

References

Archaeologichskaya Karta Kazakhstana: Registry/ Res. Ed.E.I. Ageeva, A.K. Akishev (1960) [Archaeological map of Kazakhstan]. Alma-ata: Publishing House of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR. – 450 str.

Almaty oblystyky maslihatynyn №21-133 Kazakhstan Respublikasynyn Madeniet ministriligi Madeniet komitetinin «Esik» koryk-murazhayynyn Tarikhi-Cultural heritage obektiterinin korgau aymaktarynyn, Qurylys Salud retteu aymaktary changed korgalatyn tabigi landscape aymaktarynyn shekaralaryn bekitu turaly» sheshimi [Solution Almaty regional maslikhat №21-133], 9 tamiz 2013 zh.

Bernshtam A.N. (1948) Proshloe rayona Alma-ata: istoriko- arheologicheski ocherk [Historical and archeological feature article]. Alma-ata: I'zdotelstvo AN KazSSR. 17s

Elnitsky L.A. (1977) Scyfya eurasyskyh steppey: Istrika-arheologicheskyyh stepey [Scythia of the Eurasian steppes: Istrikio-archeological essay]. Novosibirsk. 65 str.

Zakonodatel'stvo Respubliki Kazakhstan ob okhrane i ispol'zovanii ob'yektov istoriko-kul'turnogo naslediya [Legislation of the Republic of Kazakhstan on the protection and use of objects of historical and cultural heritage]//UR:https://online.zakon.kz/document/?doc_id=1001290#pos=4;-55. Karalim Kuni 02.13. 2020.

Opredeleny granic territorii i zony ohrany gosudarstvennogo istoriko- kulturnogo zapovednika- muzeya "Issyk" [Determination of the boundaries of the territories and protection zones of the State Historical and Cultural Reserve-Museum "Issyk"] Tom 2. Kniga2. Shiphr 41-11 Nauchno – proektnaya dokumentaciya. Ruk.: Director nauchno- issledovatel'skogo proektnogo phialiala RGP. Kazrestavraciya: K.O Djoldasov, kandidat arhitektury G.M. Kamalova i dr. (2011). Almaty. 73 str.

Memleket bashisinin «Bolashakka bagdar ruhany jangiru» atti makalasi [Article of the Head of State "Looking into the Future: Modernization of Public Consciousness"]//UR:http://www.akorda.kz/kz/events/akorda_news/press_conferences/memleket-basshy-synyn-bolashakka-bagdar-ruhany-zhangyru-atty-makalasy. Karalim Kuni 13. 02.2019.

Muhtarova G.R (2015) Ohrannaya zona Gosudarstvennogo istoriko-kulturnogo zapovednika- muzeya "Issyk". Istoriya voprosa, problemy, resheniya [The security zone of the State Historian-Cultural Reserve- museum "Issyk". Background, problem, solutions]. Otchet – Albom: Gosudarsvennyi istoriko-kulturniy zapovednik- muzey "Issyk". Red.: Almaty, 2015. 156b5.

Normativie y prakticheskyye meri po ohrane kulturi (2008) [Normative and practical measures for the protection of culture]. Spravochnyk UNESCO. Almaty. 309 str.

Tarihi-madeni murani Korgau jyne paidalanu [Protection and use of historical and cultural heritage]//URL: <http://ehistory.kz/publications/view/460>. Karalim Kuni 22.05.2020.

Taryhy-madeny mura obyektlerinin korgau aymaktarin, kurlis saludi retteu aymaktarin jane korgalatin tabygy lanshaft aykindaudin erejelerinen jane paydalanu rejimin bekitu turali [About approval of Rules and the mode of use of protection zones of objects of historical and cultural heritage, zones of construction regulation and zones of the protected natural landscape]. // URL:http://adilet.zan.kz/kaz/archive/docs/V070004925_/20.08.2007. Karalym kuni 11.02. 2020.

Toqpanov E. A. (2019) Almaty oblysyndagy ishki turizmdi damytudagy kieli zherlerinin alatyn orny [Holy places in the development of domestic tourism in the Almaty region]. Qazaqstannyn kieli zherlerinin geographiyasy. Halyqaralyk gilimi tazhiribelik konpherencia materialdarinin zhinagy. 3 kazan.- Nur- Sultan, 345 b

Sem osobih sakralnih mest Almatynskoy jblasty [7 special holy places of Almaty region]//UR:<https://www.zakon.kz/4943305-7-osobyh-sakralnyh-mest-almatynskoy.html>. Karalim Kuni 14.02.2020.

Hollidey P.J. (1999) Time, History, and Ritual on the Ara Pacis Agustae //AB. December. vol. 72. №4. – P. 542-557

Upton A.F. (1998) Charles XI and Swedish Absolutism. Cambridge Cambridge University Press. P. 312.

Д.Т. Ногайбаева

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Казахстан, г. Нур-Султан,
e-mail: dana_toktar@inbox.ru

КОМПОНЕНТНЫЙ АНАЛИЗ КАЗАХСКОЙ СИСТЕМЫ ТЕРМИНОВ РОДСТВА И ПРОБЛЕМЫ ЕЕ ТИПОЛОГИЧЕСКОГО ИЗМЕРЕНИЯ

В работе исследуются актуальные проблемы в изучении системы родства казахов, которые еще не рассматривались всесторонне. Ставится задача, решение которой требует в дальнейшем кропотливого и всестороннего изучения. Цель научного исследования – определение наиболее важных проблем в типологии и классификации системы родства, изучение которых может оказать существенную помощь в воссоздании структуры традиционного казахского общества. Система родства, в отличие от быстро меняющихся условий социума, остается устойчивой в историческом процессе развития. Поэтому ее изучение остается актуальной для этнологии современности.

В статье используется метод компонентного анализа, который позволяет выявить внутренние закономерности системы родства и структурировать особенности ее функционирования, выявить ее отличительные стороны, и в то же время определить место «эго» в общей картине родственных отношений. Рассматривается проблема типологии казахской системы родства и выявлены сложности в определении ее места в четырехчастной типологии систем терминов родства разработанный в начале XX века А.Крёбером, Р.Лоуи и У.Риверсом. В результате исследования мы ставим задачи, которые несомненно расширят наши познания в антропологии родства казахского народа.

Ключевые слова: система родства, система терминов родства, метод компонентного анализа, бифуркативные системы родства, линейные системы родства.

D.T. Nogaibayeva

L. N. Gumilyov Eurasian National University, Kazakhstan, Nur-Sultan,
e-mail: dana_toktar@inbox.ru

Component analysis of the kazakh system of kinds of terms and problems of typological measurement

This work examines the current problems in the study of the kinship system of Kazakhs, which are not considered comprehensively. The solution of problem requires further painstaking and comprehensive study. The purpose of research is to identify the most important problems in the typology and classification of the kinship system, the study of which can be positively influence to the reconstruction of the structure of traditional Kazakh society. In contrast to the rapidly changing conditions of society, the kinship system remains stable in the historical development process. Therefore, its study remains relevant for modern ethnology.

There have been used a method of component analysis, which allows to identify the internal laws of the kinship system and structure the features of its functioning, identify its distinctive sides, and at the same time determine the place of the “ego” in the overall picture of kinship. The problem of the typology of the Kazakh kinship system is investigated and the difficulties in determining its place in the four-part typology of kinship term systems developed at the beginning of the 20th century by A. Kreber, R. Lowy and W. Rivers are revealed. As a result of the research, we set tasks that will undoubtedly expand our knowledge in the anthropology of the kinship of the Kazakh people.

Key words: system of kinship, system of terms of kinship, component analysis method, bifurcate merging system, linear kinship system.

Д.Т. Ноғайбаева

А.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қазақстан, Нұр-Сұлтан қ.,
e-mail: dana_toktar@inbox.ru

Қазақ туыстық жүйесі терминдерінің компоненттік анализі және оның типологиялық мәселелері

Зерттеу жұмысында қазақ туыстық жүйесі мәселесіне қатысты, бұрын терең зерттелмеген өзекті проблемалар көтеріледі. Бұл проблемалық зерттеу және тақырыпқа қатысты ізденістің жаңа жолдары қарастырылған. Зерттеу жұмысының мақсаты – дәстүрлі қазақ қоғамының құрылымын тануға себін тигізетін қазақ туыстық жүйесінің классификациясы мен типологиясына қатысты маңызды проблемаларды көрсету болып табылады. Тарихи даму барысында туыстық жүйе қоғамдағы болатын өзгерістерге тез беріле қоймай, өзінің тұрақтылығын танытады. Сондықтан, бұл саладағы зерттеу қоғамның өткені жөнінде көп ақпарат беретін болады. Туыстық жүйенің ішкі заңдылықтарын танып, оның өмір сүру ерекшеліктерін жүйелеуге мүмкіндік беретін, өзгеше тұстарын көрсететін және туыстық қатынастардың жалпы картинасындағы «эгоның» орнын анықтайтын компоненттік анализ әдісі қолданылады. Қазақ туыстық жүйесінің типологиясы мәселесі көтеріліп, оның ХХ ғасырдың басында А. Крёбер, Р. Лоуи және У. Риверс жасаған туыстық жүйе терминологиясының төртбөлікті типологиясындағы орнын анықтау мәселесі қарастырылған. Зерттеу барысында қолданылған әдістер қазақ туыстық жүйесін жаңа қырынан танып, өзекті мәселелерді шешудің жаңа деңгейіне көтерілуге мүмкіндік береді. Зерттеу нәтижесінде біз қазақ халқының туыстық антропологиясындағы білімімізді кеңейтетін міндеттер қойдық.

Түйін сөздер: туыстық жүйе, туыстық терминдер жүйесі, компоненттік анализ әдісі, туыстықтың бифуркативті жүйесі, туыстықтың линиялық жүйесі.

Введение

Что влияет на формирование определенной системы родства народов? Образ жизни, хозяйство, быт, культура, политика? Скорее всего, все вместе, и скорее всего, это является порождением общественного бессознательного, на которое влияет все вышеперечисленное. По мнению К. Леви-Стросса, «Система родства включает не объективные родственные или кровнородственные связи между лицами людей; она существует только в мыслях людей, она представляет из себя произвольный механизм, а не случайное развитие реального положения дел» (Lévi-Strauss, 1963: 50). Если отталкиваться от положения К. Леви-Стросса, что система родства действительно существует только в мыслях людей, то она приобретает окраску проблемы универсалий, как вопрос Троицы в средневековой христианской философии. Более радикальное утверждение у Р. Мерфи, который выдвинул идею о том, что «СТР (Система терминов родства) скрывает от носителей культуры истинную социальную организацию и является для элиты социума средством управления поведением членов общества» (Дзибель, 2001: 25). Такая постановка ближе к марксистской антропологии, и мы не исключаем возможность такого положения, но вопрос в том, что мы больше склоняемся к мысли о функциональности каждого элемента в социальной

структуре общества. Они необходимы для выживания и развития последнего. Эти элементы вырабатываются на бессознательном уровне, но в дальнейшем могут проявлять и такие качества, на которые указывает Р. Мерфи. Это означает, что, возможно, он видит только один фрагмент целой мозаики.

По нашему мнению, в изучении некоторых проблем в науке не может быть одного единственного решения. К примеру, в изучении системы родства множество концепций и теорий могут вместе привести к истине, даже если они противоречат друг другу. Но наука требует точности и конкретики и поиск этой «точности» может поднять нас на новый уровень понимания проблемы.

Этническая самобытность казахов основана на семипокленной экзогамной структуре, которую Н. Алимбай считает «главным средством самоорганизации кочевого социума, она сплачивает группу родственников в рамках семи поколений по отцовской линии и синтезирует в себе почти все важнейшие типы и уровни социальных отношений» (Алимбай, 2009: 317). И существует множество факторов, повлиявших на формирование такой системы, и в этом процессе кочевой образ жизни является структурообразующим фактором. Образ жизни связан с потребностью человека и окружающей средой. Н. Алимбай отмечает, что главным движущим

мотивом предметной деятельности людей выступает их потребность (Алимбай, 1998: 27). Образ жизни накладывает отпечаток на мировоззрение общества. Есть огромная разница в мироощущениях оседлого и кочевого народа, но для обеих культур традиционная форма родственных отношений складывалась в рамках потребностей жизнедеятельности общества. У кочевников сложилась особая от оседлых, культура родственных взаимоотношений, разницу в формировании между которыми можно объяснить в мировоззренческом контексте «индивидуализм-коллективизм».

С формированием кочевого образа жизни создавалась община, которая представляла из себя живой, цельный организм, который функционирует особым образом. Вступление в брак внутри этого организма подразумевало нечто неорганичное и нецелесообразное. В то же время необходимость создания крепких родственных отношений с другими родами изначально стало гарантией развития кочевого общества, когда скрепленные брачными узлами роды становятся опорой друг для друга.

В патриархальных семьях кочевников много жен и детей, при этом каждую семью необходимо было обеспечить пастбищами, землей (Кшибеков, 1984: 29). Эта задача кочевого образа жизни формировала своеобразное мировоззрение, политику, систему постоянного расширения земли и своеобразную систему родства. С одной стороны, кочевой образ жизни послужил отправной точкой в формировании семипоколенного родства, которое, в свою очередь, способствовало становлению кочевых государств. Но это не подразумевает, что военный путь расширения земли был для кочевой цивилизации основополагающей движущей силой. Об этом красноречиво сказано в книге Д. Кшибекова: «Кочевое скотоводство возникло из потребности содержать размножающийся скот. Для содержания скота война протестественна (Кшибеков, 1984: 41). И следовательно, табу на брак до седьмого поколения кажется для нас естественным процессом развития в кочевом обществе (инстинкт самосохранения коллективного бессознательного), а создание крепких родственных уз в рамках семи поколений обеспечило силу и стойкость кочевого общества перед лицом внешней угрозы».

Таким образом, семипоколенная экзогамная организация казахского общества способствовала не только физической сохранности, она стала основой сохранения чистоты генома народа.

Методы исследования

В исследовательской работе были применены универсальные методы, как общенаучный, который опирается на принцип историзма, а также описательный метод, который помог сделать анализ данных по таблице СТР казахов. Источниковой основой для методологии исследования стала серия изданий «Алгебра родства», в которых рассматриваются теоретические и методологические проблемы реконструкции структуры общества посредством изучения системы родства, в частности, труды Рида Дуайта (Рид Дуайт, 2011), (Read Dwight, 2013), У.Риверса (Rivers, 2014) и другие.

В процессе изучения проблемы типологии казахской системы родства был применен «метод пережитков» (сравнительно-исторический метод). Хотя он считается не современным в науке, однако данный метод произвольно актуализируется в процессе исследования. Например, когда со стороны эго, в силу молодого возраста, отец воспринимается как старший брат, а к деду обращается как к отцу. В современном казахском обществе данная традиция частично сохранилась по отношению к старшим детям, которых воспитывают родители отца. Этот пережиток, хоть и является по нашему мнению довольно полезным для семейных ценностей, все же встречается реже в современном обществе и всего лишь указывает на историческое прошлое, когда это было жизненно необходимо.

Типологический метод был использован в нахождении дифференциальных переменных в процессе компонентного анализа СТР казахов.

Компонентный анализ системы терминов родства казахов

В воссоздании структуры кочевого общества существенную роль играет система родства, которая, по мнению А.Р. Рэдклифф-Брауна, в отличие от быстро меняющихся условий общества, является относительно стабильной, инертной системой (Гиренко, 1974: 42).

Следовательно, система родства служит «напоминанием» о прошлых реалиях структуры общества. В ней можно разглядеть основы семейно-брачных отношений, социальную, политическую и даже мировоззренческую основу общества. Впервые эта закономерность была отмечена Л.Г. Морганом, который является основоположником научного изучения системы родства. В 1909 году вышла работа А.Л. Кребера

«Classificatory systems of relationship», в которой автор подверг критике концепцию Л.Г. Моргана (Kroeber, 1964). Но, претерпев ряд критики относительно важных сторон научной классификации системы родства, моргановская концепция остается все же основой для изучения системы родства, от которой отталкиваются большинство ученых. Хотя, с тех пор появился ряд новых методов, среди которых особо выделяется практика компонентного анализа, суть которой заключается в нахождении дифференциальных переменных, которые можно различить по следующим критериям: принадлежность к различным поколениям эго и альтера, пол эго и альтера, относительный возраст эго и альтера, расположение в системе родства коннектора, расположение в системе родства эго и альтера относительно коннектора (Крюков, 1972: 24-25).

Речь идет о методе, разработанном на основе кода Левина и отраженном М.В. Крюковым в системе родства китайцев и широко распространенном в трудах авторов альманаха «Алгебра родства».

Однако в последнее время практика компонентного анализа периодически подвергается критике. Среди них ряд статей П.Л. Белкова, который говорит о схоластизации изучения проблемы родства под грифом «алгебра родства» (Белков, 2011: 365-445), или А. Вежбицкой с иным решением данной проблемы – Естественный семантический метаязык (ЕСМ), метод, который способен преодолеть евроцентризм и позволяет отказаться от непонятных формул (Wierzbicka, 1992).

Несмотря на критику по поводу излишней схематичности компонентного анализа СТР, мы все же предполагаем с помощью данного метода выявить внутренние закономерности системы родства казахов и структурировать особенности ее функционирования.

Ниже приводятся определения терминов, позволяющие читателю легче разобраться в материале.

Эго – лицо, с которого начинается отсчет.

Альтер – лицо, родственное положение которого определяется по отношению к эго.

Коннектор – связующее лицо эго и альтера родственными связями.

Денотат – понятийное ядро, в данном случае, отдельно взятое понятие родства. Денотаты обозначены посредством кода Ю.И. Левина, в основе которого три родственные связи – родитель, дитя, супруг – Р, Д, С соответственно. К примеру, Рм означает родитель мужчина (отец),

+ДмР – дитя мужчина родителя (знак «+» означает старший, следовательно, старший брат) и т.д.

Сигнификаты – в данном контексте определение понятия родства по структурообразующим компонентам

Релевантность – степень соответствия.

Сиблинги – дети одних родителей.

Родственный класс «эке» (отец) по коду Левина обозначается «Рм» (родитель мужчина).

Сигнификаты 1.1 обозначает характер родственной связи. В данном случае – кровный родственник. По характеру родственной связи существуют еще 1.2, обозначающий кровного родственника и внутреннего свойственника. Например, «күйеу бала» (зять) – СмДж – супруг дочери или См(-ДжР) – супруг младшей сестры эго соответственно. Данному сигнификату в казахской системе родства также соответствуют «жезде» – См(+ДжР) (муж старшей сестры) и «жеңге» – Сж(+ДмР) (жена старшего брата). 1.3 соответствует свойственнику («қайын ата» – РмС (свекр) , «қайын ене» – РжС (свекровь, теща), «қайын іні» – ДмРСм (деверь), «қайын аға» – + ДмРСм, +ДмРСж (деверь, шурин), «балдыз» – ДмРСж, -ДжРСж (младший брат или младшая сестра жены), «қайын сіңлі» – ДжРСм (младшая золовка), «қайын апа» – +ДжРСж (старшая золовка)

Сигнификаты 2.2 обозначает генеалогическое поколение, «эке» (отец) соответствует +1 поколению. По семипоколенной структуре СТР казахов родственные связи обозначаются от 0 до +6-го поколения (жеті ата). И от +1 до -5-го поколения (жеті ұрпақ).

Сигнификаты 3.1 соответствует генеалогическому рангу, эго обозначается нулевым рангом.

4.1 обозначает пол альтера, а 6.1 – латеральность альтера, в данном случае «эке» (отец) определяется по патрилатеральной линии.

Сигнификаты 5 (Пол связующего лица – коннектора) и 7 (Относительный возраст альтера в пределах генеалогического поколения) нерелевантны для данного класса родства.

По указанному в таблице принципу в компонентном анализе участвовали основные термины в СТР казахов: эке (отец), шеше (мать), ұл (сын), қыз бала (дочь), ата (дед), әже (бабка), арғы ата (прадед), арғы әже (прабабушка), баба ата (прапрадед), немере (ұл) (внук), немере (қыз) (внучка), шөбере (ұл) (правнук), шөбере (қыз) (правнучка), аға (старший брат), іні (младший брат), әпке (старшая сестра), апа (старшая сестра, тетя), сіңлі (младшая сестра, когда эго – женщина),

қарындас (младшая сестра, когда эго – мужчина), немере апа (двоюродная сестра), немере аға (двоюродный брат), немере қарындас (младшая двоюродная сестра), немере іні (младший двоюродный брат), күйеу (муж), әйел (жена), күйеу – бала (зять), келін (невестка), қайын ата (свекр), қайын ене (свекровь, теща), қайын іні (деверь), қайын аға (деверь, шурин), балдыз (шурин, свояченица), қайын сіңлі (младшая золовка), қайын апа (старшая золовка).

В целом, характер (тип) родственной связи, генеалогическое поколение, генеалогическое расстояние, пол альтера и латеральность альтера – основные структурообразующие компоненты СТР казахского этноса. Релевантность пола альтера очень ярко выражена, исключением является только для класса родства «балдыз», когда для мужчины и младший брат, и младшая сестра жены являются «балдыз», что указывает на четкое разграничение роли мужчины и женщины в родственной системе казахов.

Традиционно казахскую систему родства можно классифицировать на основные три группы: по линии отца (өз жұрты), по линии матери (нағашы жұрты) и родство, возникающее с заключением брака (қайын жұрт), что довольно ярко демонстрирует нам данная таблица.

Пол коннектора релевантен для классов родства как күйеу – бала (зять), келін (невестка), для родственников +1,0 и -1 поколения.

В СТР казахского народа различается семь поколений. Для классов родства аға (старший брат), іні (младший брат), әпке (старшая сестра), апа (старшая сестра, тетя), сіңлі (младшая сестра, когда эго – женщина), қарындас (младшая сестра, когда эго – мужчина) генеалогическое поколение не релевантно, поскольку эти термины родства распространяются на два поколения (0 и +1) и используются по отношению к разным классам родства.

Латеральность родственных отношений выражена только для старшего генеалогического поколения, как +2, +3, +4. Можно было бы включить в этот список сиблингов породителей эго, но термины, используемые по отношению к данным классам родства, совпадают с 0 и -1 поколениями. Такое расположение указывает на переход от одного из типов биффуркативного к линейному типу.

Относительный возраст альтера в рамках генеалогического поколения дифференцируются для таких классов родства, как аға (старший брат), іні (младший брат), әпке (старшая сестра), апа (старшая сестра, тетя), сіңлі (младшая се-

стра, когда эго – женщина), қарындас (младшая сестра, когда эго – мужчина).

В основной таблице СТР и компонентного анализа матрилateralные термины родства присутствуют косвенно. Но в основном они звучат так же как и термины родства по отцовской линии. Но к ним приставляется приставка «жиен» или «нағашы». Например, «аға» – дядя по отцовской линии, «нағашы аға» – дядя по материнской линии.

В современном казахском обществе все меньше используются вокативные термины в отношениях родства, которые в чистом виде сохранились только в пределах нуклеарной семьи. В науке это объясняется переходом от традиционного к индустриальному обществу. Например, в современном казахском обществе не всегда можно услышать обращение свекрови к невестке «келін» или женщины к мужу старшей сестры «жезде». К тому же в традиционном казахском обществе женщина никогда к родственникам мужа по именам не обращалась, придумывая новые имена, которые носили символический характер. Эта традиция называется «Ат тергеу». Постепенное исчезновение из обихода этих традиций указывает на ценностные перемены в обществе. К примеру, новые вокативные обращения к родителям «папа» и «мама», которые глубоко прижились в казахском социуме, указывают на коренной перелом семейных традиций.

Система родства – это структурный элемент общинных отношений, который определяет функцию каждого человека в обществе по отношению к другим. Следовательно, жизнь в обществе меняется, меняются и функции человека в матрице родственных отношений. Данный анализ позволяет сравнить систему родства определенного народа с другими, быстро выявить отличительные стороны, и в то же время определить функцию каждого альтера по отношению к эго.

Проблемы типологии системы родства казахов

Казахская система родства относится к классификационной (Арғынбаев, 1973: 53) и тураноганованскому типу. Изначально по принципу Л.Г. Моргана классификационный тип относился к примитивным обществам. Но в дальнейшем ученые пришли к тому, что принадлежность к какой бы ни было системе не указывает на уровень развития общества.

А в случае казахской системы родства это указывает на особые веками сложившиеся цен-

ности, не потерявшие свою актуальность и поныне. Много элементов национальной культуры мы успели «забыть» за советский период нашей истории. Но очень устойчивыми к изменениям остались ценности в системе родства, хотя семейные традиции претерпели определенные изменения. На наш взгляд, именно особенностями семипоколенной структуры можно объяснить устойчивость в казахском мировоззрении семипоколенной экзогамии, которая до сих пор сохранилась. Тысячелетия мы вели кочевой или полукочевой образ жизни, а к полной оседлости перешли сравнительно «недавно». В новых реалиях некоторые элементы культуры могут поддерживать, в то время как другие – тормозить развитие общества. Поэтому классификационность нашей системы родства никак не указывает на «примитивность», а подчеркивает своеобразность казахской культуры. Но исторический подход из-за таких нюансов не упрощается, как мы отметили выше, все методы вместе могут вывести на новый уровень понимания проблемы, даже если они противоречат друг другу. По этому поводу Г.В. Дзибель пишет: «Попытки отойти от заданной Л.Г. Морганом траектории в сторону функционализма и структурализма, хотя и обогатили этнографию новыми идеями и методами, ослабить безоговорочное господство исторического подхода не смогли» (Дзибель, 1995: 82).

По четырехчленной системе родства (разработанные в начале XX века А.Л. Крёбером, Р. Лоуи и У. Риверсом) казахскую систему родства относят к бифуркативно-сливающему типу. Но мы утверждаем, что СТР казахского народа можно определить как один из бифуркативных типов с переходом на линейный.

В системе родства казахов понятия «отец» и «дядя» (брат отца) в смысловом отношении всегда различались. Обращение к деду по отцу как «эке» (отец) в большей степени имеет уважительный оттенок. В современное время очень часто такая традиция относится к старшему ребенку, которого воспитывают дедушка с бабушкой. Но даже в традиционном казахском обществе, когда внуки обращались к дедушке «эке» (отец), в этом кроилась почтительное отношение

к главе большой семьи. Х.А. Аргынбаев в своей книге «Қазақ халқындағы семья мен неке» объясняет это следующим образом: «В казахском дореволюционном обществе сыновей женили в 17-18 лет и отцы воспринимались как старшие братья своим детям, а прямой дед (ата) имел непререкаемый авторитет как отец большой семьи» (Аргынбаев, 1973: 59).

В любом случае, вопрос требует глубокого изучения, поскольку в СТР казахов наблюдается переход к бифуркативно-коллатеральному, если учитывать приставку «нағашы», относящуюся к матриллатеральным родственникам. А если не учитывать данную приставку, то в казахской СТР наблюдается переход к линейному типу. Именно в этом заключается главная проблема, поскольку переход к линейности еще можно объяснить широким распространением нуклеарной семьи, а бифуркативно-коллатеральный и бифуркативно-сливающий типы по своей структуре являются совершенно разными. Или мы можем наблюдать пример, когда все вышеперечисленные типы могут сосуществовать одновременно в процессе перехода от исходного к следующему.

Заключение

Существуют разные утверждения по поводу вышеперечисленных методов: от крайнего неприятия и списания их со счетов, как неактуальных в современное время, до самых положительных и позиционирования их как эвристических методов познания в этнологии. На наш взгляд, для восполнения пробела в казахстанской этнологии по проблеме классификации и типологии системы родства казахского народа данные методы могут дать довольно эффективные результаты. В результате исследования мы ставим следующие задачи, которые несомненно расширят наши познания в антропологии родства казахского народа:

использование в дальнейшем метода компонентного анализа в сравнительном контексте;

всестороннее изучение и определение места казахской системы родства в общепринятой *типологической* классификации.

Литература

Алимбай Н. (2009). Кочевая община казахов: проблемы этносоциологической реконструкции. Известия Российского государственного педагогического университета им. А.И. Герцена № 96. С. 317-326.

Алимбай Н., Муқанов М. С., Аргынбаев Х. (1998). Традиционная культура жизнеобеспечения казахов: Очерки теории и истории / Ин-т истории и этнологии им. Ч. Ч. Валиханова. Алматы: Гылым, 233 с.

- Арғынбаев Х.А. (1973). Қазақ халқындағы семья мен неке (тарихи-этнографиялық шолу). Алматы: Ғылым. 328 б.
- Белков П.Л. (2011). Этнография родства и проблема рациональности научного открытия. Антропологический форум, № 14 (On-line). С.365-445.
- Гиренко Н. М. (1974). Система терминов родства и система социальных категорий // Советская этнография. № 6. С. 41–50.
- Дзибель Г.В. (2001). Алгебра родства. Родство. Система родства. Система терминов родства. Выпуск 6. Санкт-Петербург: Музей антропологии и этнографии (Кунсткамера) РАН, 470 с.
- Дзибель Г.В. (1995). Алгебра родства: Родство. Системы родства. Системы терминов родства. Вып.1 / Отв. ред. Попов В.А.; Музей антропол. и этногр. им. Петра Великого (Кунсткамера) РАН. Санкт-Петербург. С.82-87.
- Kroeber Alfred L. (1964). «Classificatory systems of relationship». / Alfred L. Kroeber. – In: Readings in anthropology / Morton H. Fried [ed.]. New York : T.Y. Crowell,. P. 237-245
- Крюков М. В. (1972). Система родства китайцев. Москва, 327 с.
- Кшибеков Д. (1984). Кочевое общество: генезис, развитие, упадок Алма-Ата: Наука,- 238 с.
- Lévi-Strauss, C., Jacobson, C., & Schoepf, B. G. (1963). Structural anthropology. New York: Basic Books.
- Read Dwight W. (2013). A New Approach to Forming a Typology of Kinship Terminology Systems: From Morgan and Murdock to the Present. Structure and Dynamics: 6(1). URL: https://www.researchgate.net/publication/260286245_A_New_Approach_to_Forming_a_Typology_of_Kinship_Terminology_Systems_From_Morgan_and_Murdock_to_the_Present. (the date of appeal: 15.05.2020.)
- Рид Дуайт. (2011). Предварительные условия алгебраической формализации систем терминологии родства. Антропологический форум. №15 Online.URL: http://anthropologie.kunstkamera.ru/files/pdf/015/15_forum.pdf. (Дата обращения: 20.05.2020)
- Rivers W.H.R. (2014). Kinship and Social Organization.(1st ed. 1914). Release Date: January 22, 2014. Edited by the HON. W. PEMBER REEVES.Director of the London School of Economics and Political Science. URL: <https://www.gutenberg.org/files/44728/44728-h/44728-h.htm>. (the date of appeal: 22.05.2020)
- Wierzbicka Anna (1992). Semantics, culture and cognition: Universal human concepts in culture-specific configurations. Oxford & New York: Oxford University Press, 487 p.

References

- Alimbai N. (2009). Kochevaya obchshina kazakhov: problemy etnosotsiologicheskoi rekonstruktsii. [Nomadic community of Kazakhs: problems of ethnosociological reconstruction]. Izvestiya Rossiiskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta im. A.I.Gertsena № 96. S. 317—326.
- Alimbai N., Mukanov M. S., Argyubaev H. (1998). Traditsionnaya kultura zhizneobespecheniya kazakhov: Ocherki teorii i istorii [Traditional culture of life support for Kazakhs: essays on theory and history] / In-t istorii i etnologii im. Ch. Ch. Valihanova – Almaty: Gylym, – 233 s.
- Argynbaev K.H.A. (1973). Kazakh khalkindagi semya men neke (tarikhi etnografiyalik sholu). [Family and marriage among the Kazakh people (historical and ethnographic review)]. Almaty: Gilim, 328 b.
- Belkov P.L. (2011). Etnografiya rodstva i problema ratsionalnosti nauchnogo otkrytiya. [Ethnography of kinship and the problem of rationality of scientific discovery]. Antropologicheskii forum, № 14 (On-line). S.365-445.
- Girenko N.M. (1974). Sistema terminov rodstva i sistema sotsialnykh kategorii. [The system of terms of kinship and the system of social categories]. Sovetskaya etnografiya. № 6. S. 41–50.
- Dzibel G.V. (2001). Algebra rodstva. Rodstvo. Sistema rodstva. Sistema terminov rodstva. [Algebra of kinship. Kinship. Kinship system. Kinship terms system]. Vipusk 6. – SPb.: Muzei antropologii I etnografii (Kunstkamera) RAN, – 470 s.
- Dzibel G.V. (1995). Algebra rodstva: Rodstvo. Sistema rodstva. Sistema terminov rodstva. [Algebra of kinship. Kinship system. Kinship terms system]. Vip. 1 / Отв. ред. Попов В.А.; Музеи антропологии I этнографии им. Петра Великого (Кунсткамера) RAN. – SPb.S. 82-87.
- Kroeber Alfred L. (1964). «Classificatory systems of relationship”. / Alfred L. Kroeber. – In: Readings in anthropology / Morton H. Fried [ed.]. – New York : T.Y. Crowell,. – P. 237-245
- Kryukov M.B. (1972) Sistema rodstva kitaitsev. [Chinese kinship system]. M., 327 s.
- Kshibekov D. (1984). Kochevoe obshchestvo: genesis, razvitiye, upadok. [Nomadic society: genesis, development, decline]. Alma-Ata: Nauka, 238 s.
- Lévi-Strauss, C., Jacobson, C., & Schoepf, B. G. (1963). Structural anthropology. New York: Basic Books.
- Read Dwight W. (2013). A New Approach to Forming a Typology of Kinship Terminology Systems: From Morgan and Murdock to the Present. Structure and Dynamics: 6(1). URL: https://www.researchgate.net/publication/260286245_A_New_Approach_to_Forming_a_Typology_of_Kinship_Terminology_Systems_From_Morgan_and_Murdock_to_the_Present. (the date of appeal: 15.05.2020).
- Read Dwight W. (2011). Predvaritelnyie usloviya algebraicheskoy formalizatsii sistem terminologii rodstva [Prerequisites for the algebraic formalization of kinship terminologies] Anthropological Forum 15:101-116. URL: http://anthropologie.kunstkamera.ru/files/pdf/015/15_forum.pdf. (the date of appeal: 20.05.2020).
- Rivers W.H.R. (2014). Kinship and Social Organization.(1st ed. 1914). Release Date: January 22, 2014. Edited by the HON. W. PEMBER REEVES.Director of the London School of Economics and Political Science. URL: <https://www.gutenberg.org/files/44728/44728-h/44728-h.htm>. (the date of appeal: 22.05.2020).
- Wierzbicka Anna (1992). Semantics, culture and cognition: Universal human concepts in culture-specific configurations. Oxford & New York: Oxford University Press, 487 p.

И. Бекзатқызы

ҚР Ұлттық музейі «Халық қазынасы» ғылыми-зерттеу институты,
Қазақстан, Нұр-Сұлтан қ.,
e-mail: irinabekzatkyzy@gmail.com

АҚМОЛА ОБЛЫСЫНЫҢ ТАРИХИ ТОПОНИМДЕРІН ҚАЛПЫНА КЕЛТІРУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Мақала Ақмола облысының тарихи топонимдерін қайта қалпына келтіру мәселелеріне арналған. Зерттеуде аумақ топонимиясының өзгеріске ұшырауының тарихи-саяси аспектілері, революцияға дейінгі және кеңестік кезеңдердегі қоныс аудару саясатының нәтижесінде пайда болған елді-мекен атаулары, тәуелсіздік жылдарындағы ономастикадағы жаңа өзгерістер мен бұрмаланған жер-су атауларын қалпына келтіру мәселелері кешенді түрде қарастырылады. Зерттеудің мақсаты идеологиялық тұрғыдан ескірген елді-мекен атауларын нақты деректер негізінде қайта қалпына келтіру болып табылады. Аймақтың топонимикалық жүйесінің қалыптасуына аумақтағы халықтар қоныстануының тарихи кезеңдері, ежелгі көші-қон мен ұлтаралық байланыстар, этностардың таралуы және ғасырлар бойы қазақ жерінде орын алған тарихи, саяси және әлеуметтік-экономикалық өзгерістер де әсер етті. Жүргізілген топонимикалық зерттеулер облыс аумағына түрлі этникалық топтардың қоныстануы нәтижесінде аймақ топонимдерінің өзгеріске ұшырағандығынан ауқымды ақпарат берді. Зерттеу нәтижесінде облыстың тарихи топонимдерін қалпына келтіру қажеттілігі анықталды. Бұл тақырыптың өзектілігін айқындай түседі. Мақаланы жазу барысында жергілікті өлкетанушылардың жазбалары мен автордың зерттеліп отырған аумақта жүргізген далалық этнографиялық экспедицияларының материалдары пайдаланылды. Мақалада облыс аумағындағы кейбір елді-мекендердің тарихи атаулары ұсынылған. Ұсынылған мәліметтер архив құжаттары мен картографиялық материалдарға негізделген.

Түйін сөздер: тарихи географиялық атаулар, топонимдер, мәдени мұра, тарих, ойконимдер, топонимдерді қалпына келтіру, Ақмола облысы.

I. Bekzatkyzy

National Heritage Research Institute of the National Museum
of the Republic of Kazakhstan, Kazakhstan, Nur-Sultan,
e-mail: irinabekzatkyzy@gmail.com

Issues of Restoration of Historical Toponyms of the Akmola Region

The article is devoted to the restoration of historical toponyms of the Akmola region. The study examines the historical and political aspects of the transformation of the toponymy of the territory, the names of localities that arose as a result of the migration policy in the pre-revolutionary and Soviet periods, as well as the process of changes in onomastics over the years of independence and the restoration of distorted geographical names. The aim of the research is to restore ideologically outdated names of localities based on scientific data. On the formation of the toponymic system of the region influenced historical stages of the settlement, ancient migrations and interethnic contacts, areas of ethnic, historical, political and socio-economic changes. Held toponymic studies have provided extensive material about the transformation of place names of the region as a result of settlement of various ethnic groups in the region. The study revealed the need to restore the historical names of ideologically outdated toponyms of the region. This determines the relevance of the topic. In the course of writing the article, local history notes of local historians and materials of field ethnographic expeditions conducted by the author on the territory under study were used. The article presents the historical names of some localities in the region. The information provided is based on archival documents and cartographic materials.

Key words: Historical geographical names, toponyms, cultural heritage, history, oikononyms, restoration of toponyms, Akmola region.

И. Бекзатқызы

Научно-исследовательский институт «Халық қазынасы»
Национального музея РК, Казахстан, г. Нур-Султан,
e-mail: irinabekzatkyzy@gmail.com

Вопросы восстановления исторических топонимов Акмолинской области

Статья посвящена вопросам восстановления исторических топонимов Акмолинской области. В исследовании рассматриваются историко-политические аспекты трансформации топонимии территории, названия населенных пунктов, возникших в результате переселенческой политики в дореволюционный и советский периоды, а также процесс изменений в ономастике за годы независимости и вопросы восстановления искаженных географических названий. Целью исследования является восстановление идеологически устаревших названий населенных пунктов на основе научных данных. На формирование топонимической системы региона повлияли исторические этапы заселения территории, древние миграции и межнациональные контакты, ареалы этносов, исторические, политические и социально-экономические изменения. Проведенные топонимические исследования дали обширный материал о трансформации топонимов региона в результате расселения различных этнических групп на территории области. В результате исследования была выявлена необходимость восстановления исторических топонимов области. Это определяет актуальность темы. В ходе подготовки статьи были использованы краеведческие записки краеведов и материалы полевых этнографических экспедиций, проведенных автором на исследуемой территории. В статье представлены исторические названия некоторых населенных пунктов на территории области. Представленные сведения основаны на архивных документах и картографических материалах.

Ключевые слова: исторические географические названия, топонимы, культурное наследие, история, ойконимы, восстановления топонимов, Акмолинская область.

Кіріспе

Қазақ халқының мәдени мұрасының маңызды бөліктерінің бірі – ұлттық топонимдер. Топонимдер қазақ халқының төл тарихы, ана тілі мен сан ғасырлық материалдық және рухани мәдениетінің бай мұрасы сақталған ұлттың тарихи-мәдени коды болып табылады. Қазіргі таңда тәуелсіз Қазақстанның ұлттық идеологиясының негізгі белгілерінің бірі ретінде тарихи атауларымызды қалпына келтіру мәселесі үлкен саяси-идеологиялық мәнге ие. Тарихи географиялық атауларды зерттеу және оларды қалпына келтіру жердің этникалық тиістілігін анықтауға және халқымыздың тарихи-мәдени мұрасын қайта жандандыруға мүмкіндік береді.

Географиялық атаулар сол жердің мәдени, әлеуметтік, саяси, экономикалық және табиғи аспектілерімен байланыс орнатуға мүмкіндік береді (Beatriz, 2015:8). Әрбір топонимикалық атау әдетте тарихи-мәдени-әлеуметтік жағдайлармен және белгілі бір ұлттың өзіндік (мәдени) ерекшелігі қалыптасқан табиғи ортасымен, яғни қандай да бір этникалық қауымның мәдениетіндегі бірегей айырмашылықтармен байланысты. Сондықтан әрбір географиялық атау белгілі бір дәрежеде тарихи-мәдени құндылыққа ие (Le Minh Tam, 2015:17). Сондай-ақ, топонимдер сол жерде орын алған тарихи оқиғалардан

ақпарат беретін құжаттық сипатқа ие. Оларда жазбаша тарихи дереккөздерде сақталмаған ежелгі, тарихи және мәдени ақпараттар бар. Кейбір жерлер туралы мәліметтер мен құжаттар болмаған жағдайда топонимдер сол жердің құпиясын ашуға көмектеседі (Amirahmadian, 2009:1).

Шетелдік тәжірибеге сүйенсек, географиялық атауларды мәдени мұра ретінде сақтау көп елдерде жолға қойылған. Топонимдерді зерттеу және сақтаумен айналысатын арнайы комитеттер, ұйымдар, институттар мен орталықтар жұмыс істейді. Біріккен Ұлттар Ұйымының географиялық атаулар бойынша сарапшылар тобы топонимдерді халықаралық қарым-қатынастың ажырамас бөлігі деп таныды (F. Lauder., M. Lauder, 2015: 383). ЮНЕСКО материалдық емес мәдени мұраны қорғау туралы конвенцияға бастама жасаған кезде географиялық атаулар әлемдік мәдени мұраның бір бөлігі ретінде айтарлықтай маңызға ие болды. Географиялық атаулар шын мәнінде материалдық емес мәдени мұраның маңызды бөлігі болып табылады (Helleland, 2016:1.)

Қазақстан тәуелсіздік алғаннан бастап дербес топонимикалық саясат жүргізіп келеді. Осы уақыт аралығында географиялық нысандардың бастапқы тарихи атауларын қалпына келтіру, топонимдердегі қателер мен бұрмалауларды

анықтау және түзету бойынша ауқымды жұмыстар атқарылды. Соған қарамастан көптеген қалалар, елді-мекендер мен географиялық нысандар зерттеу мен тарихи атауын қалпына келтіруді әлі де болса қажет етеді. Осындай маңызды шараны жүзеге асыруда географиялық атауларды тарихи деректерге сүйене отырып, қалпына келтіру зерттеудің негізгі мақсаты болып табылады.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Зерттеудің әдіснамалық негізі тарихилық, деректанулық талдау және зерттеуге объективті көзқарас қағидаттарына негізделеді. Кең ауқымды архив дереккөздеріне негізделген тарихилық қағидаты зерттелетін тақырыптың мәнін ашуға мүмкіндік береді. Мақалада берілген мәліметтердің нақтылығына көз жеткізу үшін деректанулық әдісі қолданылды. Бұл нақты тарихи мәселені және тұтас тарихи процесті терең әрі тиімді зерттеуге көмектеседі. Сонымен қатар, зерттеу барысында тарихи-географиялық, тарихи-лингвистикалық және салыстырмалы-тарихи әдістер қолданылды. Бұл топонимдердің қалыптасу тарихын, бастапқы мағынасы мен олардың өзгеріске ұшырау себептерін жете зерттеуге мүмкіндік берді.

Зерттеудің жаңалығы ретінде ізденіс барысында қол жеткізген облыс аумағындағы кейбір елді-мекендердің тарихи атаулары ұсынылады. Ұсынылған мәліметтер Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архивінің (әрі қарай – КРОМА) №317 (Переселенческое управление в Акмолинской области) және Омбы облыстық тарихи архивінің (әрі қарай – ООТА) №198 (Коллекция картографических документов за 1766-1917 годы) қорларының архив материалдарына негізделген. Мақалада орыс географтары мен саяхатшыларының еңбектері, жергілікті өлкетанушылардың жазбалары және автордың зерттеліп отырған аумақта жүргізген далалық этнографиялық экспедицияларының материалдары пайдаланылды. Аталған дереккөздер мақаланың мазмұны мен ғылыми жаңалығын ашуға мүмкіндік берді.

Ақмола облысының топонимикасы И. Словцов (1878), О. Сұлтаньяев (2015), А. Әбдірахманов (2015), К. Әмірқызы (2001), А. Маканова (2004) және басқа да ғалымдардың еңбектерінде жарық көрді. Бұл тұрғыда құнды еңбектердің бірі И.Я. Словцовтың «Путевые заметки введенные во время поездки в Кокчетавский уезд Акмолинской области в 1878 году» жолжазбасы болып табылады. Мұнда автор

аймақтың географиялық нысандарына сипаттама беріп, бірқатар географиялық атауларды картаға түсірді. Өлкетанушының бұл жазбалары 1878 жылы Ертіс өзенінің сол жағалауы мен Есіл өзенінің оң жағалауы арасындағы қазақ даласының солтүстік бөлігінде және Омбы мен Петропавл арасындағы саяхаты кезінде қағазға түскен (Словцов, 1878).

Аймақ топонимдеріне тарихи-лингвистикалық талдау белгілі лингвист, филология ғылымдарының докторы О.А. Сұлтаньяевтың еңбектерінде көрініс тапты. Ғалым өз зерттеулерінде топонимдерді құрылымдық-грамматикалық ерекшеліктері бойынша талдап, атаулардың этимологиясына көп көңіл бөлді (Сұлтаньяев, 1971). Профессор А. Әбдірахманов пен О.А. Сұлтаньяевтың «Көкшетау өңірінің жер-су атаулары сөздігінде» Көкшетау өңірінің 2000-ға жуық жер-су атаулары қамтылып, ерте кезеңдерге тән ескі атаулардың шығу төркіні анықталған (Абдірахманов, Сұлтаньяев, 2015).

География ғылымы тұрғысынан Ақмола облысының географиялық атауларын жүйелі топонимикалық талдауға арналған ғылыми жұмыс А.У. Маканованың «Ақмола облысының географиялық нысандары номинациясының табиғи негіздері» тақырыбындағы диссертациясы болып табылады. Автор өз зерттеуінде Ақмола облысының географиялық нысандары атауларының ақпараттық деректер базасын құрып, оларға статистикалық талдау жүргізді. Бұл еңбек топонимиканың географиялық бағытын дамытуға елеулі үлес қосты (Маканова, 2004).

2018-2020 жылдар аралығында ҚР Ұлттық музейі «Халық қазынасы» ғылыми-зерттеу институты ҚР Білім және ғылым министрлігінің №BR05236868 «Сарыарқаның мәдени мұрасын зерттеу, сақтау және насихаттау» жобасын жүзеге асыру аясында Ақмола облысының топонимикалық жүйесіне зерттеу жұмыстарын жүргізді.

Нәтижелер

Ғасырлар бойы түрлі саяси оқиғалардың куәсі болған қазақ жеріндегі елді-мекен, жер-су атауларының түрлі қабаттары (қытай, парсы, араб, моңғол, қалмақ, орыс) әр кезеңдердегі жаугершілік, басқыншылық заманның, саяси-әлеуметтік жағдайлардың айқын көрінісі. Дегенмен қытай, парсы, араб, моңғол, қалмақ тілдеріне қатысты топонимдер қазақ даласында аз кездеседі және олардың басым тобы

қазақ тілінің заңдылығына бейімделіп, тілімізге сіңісіп кеткен. Тілдік қабаттардың ішінде ең көп тарағаны орыс тіліндегі топонимдер болып табылады.

Біз тарихи-географиялық тұрғыдан зерттеу нысаны етіп алып отырған Ақмола аймағында, дәлірек айтқанда Көкше жерінде 1740 жылы Орта жүз руларының солтүстік көршіміз Ресейге қосылуы туралы шешімі қабылданды. Көкшетау аймағының тарихы ресми әдебиеттерде Сарыарқа арқылы Омбыдан Орынборға дейін бекіністер, станицалар мен қоныстар салына бастаған уақыттан белгілі (Таңғажайып өлке..., 2009: 9). Бұл тарихи оқиға өңірдің топонимикасына айтарлықтай әсер етті.

Орыс атауларының қазақ жерінде өрістей түсуіне 1861 жылғы шаруаларды басыбайлы құлдықтан босатқан патшалық Ресейдің аграрлық саясаты да әсер етті (Жартыбаев, 2008:87). Аграрлық реформада Ресейдің ішкі аудандарындағы жер тапшылығын шешумен қатар, орыс шаруаларын көшіру арқылы шалғайдағы отар аймақтарды игеру көзделді. Алғашқы қоныс аударушылар егіншілікке ыңғайлы әрі климаты салыстырмалы түрде жұмсақ Көкшетау уезіне қызығып, осында қоныстана бастады. Кеңес дәуірі мен 1954 жылы тың және тыңайған жерлерді игеру саясаты кезіндегі идеологиялық саясат нәтижесінде жаңа атаулар пайда болып, географиялық атаулардағы қазақ халқының ұлттық ерекшеліктерін көрсететін топонимдерді ауыстыру қарқынды жүрді. Осылайша, XVIII ғ. I жартысынан басталып, XIX ғ. аяғына дейін орыс шаруаларының қазақ жеріне қоныс аударып, тұрақтауымен байланысты орыс тіліндегі географиялық атаулар қазақ жерінде жаппай көбейе бастады (Маканова, 2004:107).

Осылайша, қалалар мен елді-мекендердің атауын өзгерту құбылысы тарихи дамудың ерекшеліктеріне қарай Қазақстанда барлық кезеңдерде болып отырды. Топонимдердің трансформациялануының жоғары дәрежесі географиялық нысанды қайта атау, яғни бұрынғы атауын жою болды. Тәуелсіздік алғаннан кейін кейбір тарихи атаулар қайтарылып, кейбіріне жаңаша атау берілгенмен, бүгінгі таңда зерттеу мен жаңғыртуды қажет ететін географиялық нысандар атауы жетерлік. Аймақ топонимикасын зерттеу барысында қоныс аудару саясаты кезінде атаулардың өзгеріске ұшырау барысы сипатталған архив деректеріне қол жеткіздік.

ООТА 1766-1917 жылдардағы картографиялық құжаттар топтамасында сақталған Ақмола облысының XIX ғ. соңы – XX ғ. бас кезіндегі қоныс аудару карталары аймақ топонимиясының

өзгеріске ұшырау барысынан мол ақпарат береді. Мәселен, Көкшетау уезінің топырақ картасы (ООТА, I. 111 а) бойынша 1895 жылы аумақтағы Қояндыкөл ауылының жанына Ковалевский, 1898 жылы Арықбалық ауылына Успенско-Юрьевский, Тассуатқа Новокиевский, Тоқтамыс жеріне Ергольский деген атпен қоныс аударушылар ауылдары орналасқан. Сондай-ақ, Аймырза және Жанпейіс қоныстарының ортасындағы Ұрынқай ауылының жанына Дмитриевский поселкесі орнаған. Бұл деректерден қазіргі Бурабай ауданына қарасты Успенюрьевка елді-мекенінің байырғы атауы Арықбалық, Дмитриевка ауылының бастапқы атауы Ұрынқай болғандығын көруге болады (1-сурет).

Ақмола облысы Атбасар уезінің қоныс аудару және қосалқы жерлерінің картасында (2-сурет) көрсетілген дерек бойынша қазіргі Атбасар ауданында бірнеше қоныс аударушылар ауылдарының пайда болуы нәтижесінде Байжігіт жері Ново-Александровская, Амантай – Маринская, Қараоба – Таволжанский, Қарабай – Астраханский, Шаншар – Ново-Черкасский, Жыланды – Петровское, Қарамендік – Покровский, Тасмола – Семеновский, Бармақ – Максимовский, Қоныс – Джималаевский болып өзгерген (ООТА, I.13).

Бұл деректерді ҚРОМА (8-қор) құжаттары да растайды. Яғни, қоныстандыру барысында төрт бос жер телімі таңдап алынып, олардың барлығы Есіл болысының аумағында, Қараменді, Жыланды, Шаншар, Қараоба пошта бекеттерінде орналасқан. Кейіннен Қараменді жері Покровское, Жыланды – Петровское, Шаншар – Ново-черкасское, Қараоба – Таволжанка аталып кеткен (ҚРОМА, I. 198).

Келесі бір дереккөзде Шаншар ауылының үстіне Новочеркасское ауылын Доннан қоныс аударушылар 1895 жылы салғаны жайындағы деректер жазылған (Әмірқызы, 2001:37-38). Қараоба жеріне 1890 жылы Таволжанка поселкесін салушылар Самар губерниясының Николаев оязы, Таволжан болысынан келгендіктен ауылдың атын да Таволжанка қойған. 1899 жылы Балықты көлін мекендеп отырған аға сұлтан Ыбырайдың тұңғышы Теңізден туған Садық қажының жеріне Саратовтан келгендер «Камышинское» деп ат қойып, қоныстанған. 1895 жылы Қушоқы мен Қоскөлді мекендеп отырған ауылдардың жерлері Эстляндия, Лифляндия губернияларынан келген эстондықтарға бөлініп беріліп, олар Петровское деп атап, орналасқан. Бұл жерде ордалы жыланға мекен болған қырат жақын болғандықтан, қазақтар оны «Жыланды» деп атаған (Әмірқызы, 2001:38-39).

1-сурет – Ақмола облысы Көкшетау уезінің сортаң, қара топырақты, батпақты, карбонатты, әлсіз-сортаң топырақты және сулы қабаттардың шекаралары көрсетілген картасы

2-сурет – Ақмола облысы Атбасар уезінің қоныс аудару және қосалқы жерлерінің картасы

Сондай-ақ, картографиялық деректер қазіргі Ақкөл ауданының құрамындағы Новорыбинка ауылының бастапқы атауы Шортанкөл, Бұланды ауданына қарасты Никольск ауылының алғашқы атауы Жарлыкөл болғандығын көрсетеді (2-сурет). Бұл мәліметтер «Ақмола уезінің Моншақты, Есіл, Ақмола, Нұра, Спасская және Шерубай-Нұра болыстарының картасында» да көрсетілген. Аталған карта Ақмола уезінің болыстары бойынша жүргізілген экспедиция барысында жергілікті тұрғындармен сауалнама жүргізу нәтижесінде құрастырылған (ООТА, I. 82). Сондай-ақ, ҚРОМА (8-қор) «Тобыл және Томск губерниясының қазыналық жерлеріне қоныс аударушыларды орналастыру туралы тізімдеме» құжаты бойынша 1893 жылы қоныс аударушылар Шортанкөл көлінің жағасына Рыбинский деген атаумен қоныс салып орналасқан. Бұл Новорыбинка ауылының бұрынғы атауы Шортанкөл болғандығының тағы бір дәлелі (ҚРОМА, I. 307).

1915 жылғы Ақмола облысы Көкшетау уезінің 3-ші шаруа учаскесінің қоныс аудару учаскелерінде қонысқа орналастыру және есепке алу барысы туралы тізімдеме деректері бойынша Зеренді ауданына қарасты Серафимовка ауылының байырғы атауы Қошқарбай болған. Сондай-ақ, Бурабай ауданындағы Дмитриевка ауылы Ұрынқай, Успенюрьевка – Арықбалық, Новоандреевка – Кеңашы, Златополье – Құмдықөл, ал Бұланды ауданындағы Вознесенка ауылы Үлкен Қайрақты, Капитановка – Айғай, Макинка – Аютөбе, Журавлевка – Қамыс деп аталған (ҚРОМА, I. 58а).

Семей және Ақмола облыстарында қоныс аудару учаскелерін құру туралы іс құжатында сақталған мәліметтер бойынша, Константиновка поселкесінің өлшеу жұмыстары 1894 жылы басталған. Ауыл Ақмола қаласынан оңтүстік-шығысқа қарай, Спасск болысының құрамында, Шортанды өзенінің орта ағысында орналасқан. Бұл қазіргі Аршалы ауданының аумағындағы Кенетай жері болатын. Кейін бұл жерге қоныс аударушылар орналасып, атауы Самара губерниясынан келген Константиновский деген диқаншының атымен аталып кеткен (ҚРОМА, I. 198).

XIX ғ. аяғы мен XX ғасырдың басында дала генерал-губернаторлығының қоныс аудару учаскелерін құру туралы бұйрығына сәйкес, көптеген елді-мекендерді қайта атау туралы шешім қабылданған. Мәселен, 1900 жылы Көкшетау уезінің Жабай жерінде пайда болған ауылда оны әкімшілік тұрғыдан Көкшетау уезінің Балкашин болысының құрамына қосу арқылы ауылдық қоғамдық басқару жүйесі

енгізілген. Осылайша бұл ауыл қоныстанушы шаруалардың шешімімен «Новгородский» деп аталған (ҚРОМА, I.203).

Ақмола облыстық басқармасының (369-қор) құжаттарында 1891 жылы Қотыркөл болысында Щучье станицасынан 50 шақырым жерде, Ақмола қаласына барар жолда, Аютөбе өзенінің жанында, сол жағалауда Макинское ауылы салынғаны жазылған. Бұл қазіргі Бұланды ауданына қарасты Макинка ауылы (ҚРОМА, I. 4549). Картографиялық деректе де Макинка ауылының Аютөбе төбесінде салынғаны көрсетілген (ООТА, I.48).

Қоныстану құжаттарында 2001 жылға дейін Рождественка аталып келген қазіргі Қабанбай батыр ауылы туралы деректер кездеседі. Ақмола облыстық басқармасына 1897 жылы жазылған баяндама бойынша Қызылжар жеріне салынған Рождественка ауылында неміс және орыс қоныс аударушылары қоныстанған. Олардың өзара тіл табыса алмауына байланысты санақ хатшысы Г. Куломзин мен Ақмола облысының бас әскери губернаторының шешімімен орыс қоныс аударушылары немістерден бөлініп, жеке қонысқа орналастырылады. Ол ауылды Русско-Рождественка деп атайды. Ал алдыңғы ауыл немецко-Рождественка деп аталады. Бұл дерек Рождественка ауылының тарихи атауы Қызылжар болғандығын растайды (ҚРОМА, I. 4591).

Сондай-ақ, Көкшетау уезінің Дмитриев болыстық басқармасының (660-қор) тіркеу құжаты бойынша қазіргі Бурабай ауданына қарасты Златополье ауылының тарихи атауы – Құмдықөл. 1908 жылғы әртүрлі губерниялардан көшіп келгендерді тіркеу құжатында ауыл аты Құмдықөл деп тіркелген. Ал 1909 жылы дәл осы құжатта ауыл аты Златополье болып өзгерген (ҚРОМА, I.2).

«1915 жылғы Көкшетау, Омбы, Атбасар және басқа да уездердің қоныс аудару учаскелерінде қонысқа орналастыру және есепке алу барысы туралы тізімдемелер» атты архив құжатында қоныс аудару ауылдарының ауыл тұрғындарының шешіміне сәйкес бекітілген жаңа атаулары мен олар орналасқан жердің алғашқы қазақ атаулары қоса берілген. Яғни, елді-мекен аттары бастапқыда ана тіліндегі қазақ атауларымен аталып, қоныс аударушылар келгеннен кейін ғана орыс тіліндегі атауларға алмастырылған (ҚРОМА, I. 58).

Осыған сәйкес, аталған архив деректерін негізге ала отырып, Ақмола облысының қазіргі таңда идеологиялық тұрғыдан ескірген бірнеше елді-мекендерінің тарихи атаулары ұсынылады (1-кесте).

1-кесте – Елді мекендердің тарихи атаулары

№	Елді-мекен аттары	Тарихи атауы
Сандықтау ауданы		
1	Новоникольск	Қояндыкөл
2	Новосёловка	Жалтыркөл
3	Веселое	Балапан
4	Быстримовка	Жалпаққарағай
5	Граниковка	Такыр Жыланды
6	Михайловка	Жыланды
7	Меньшиновка	Қарағайлысай
8	Васильевка	Шоққарағай
9	Спасское	Сарымсақты
10	Новоромановка	Үш аша
Есіл ауданы		
11	Орловка	Шолақ Сандық
Зеренді ауданы		
12	Серафимовка	Қошқарбай
Жақсы ауданы		
13	Лозовое	Қосағалы
Атбасар ауданы		
14	Макеевка	Адыр-Керегетас
Астрахан ауданы		
15	Акимовка	Сарыкөл
16	Таволжанка	Қараоба
17	Новочеркасское	Шаншар
18	Петровка	Жыланды
19	Камышенка	Балықты
Біржан сал ауданы		
20	Карловка	Аралтөбе
Бурабай ауданы		
21	Райгородок	Шыбындыкөл
22	Дмитриевка	Ұрынқай
23	Успеноюрьевка	Арықбалық
24	Новоандреевка	Кеңащы
25	Златополье	Құмдыкөл
Бұланды ауданы		
26	Гордеевка	Қарақоға
27	Никольское	Жарлыкөл
28	Новодонецк	Тереңөзек
29	Журавлевка	Қамыс
30	Вознесенка	Үлкен Қайрақты
31	Капитановка	Айғай
32	Макинка	Аютөбе

№	Елді-мекен аттары	Тарихи атауы
Ақкөл ауданы		
33	Новорыбинка	Шортанкөл
34	Урюпинка	Шолаққарасу
35	Радовка	Ақсуат
Ерейментау ауданы		
36	Новомарковка	Мыңшұқыр
Аршалы ауданы		
37	Михайловка	Мойылды
38	Белоярка	Ақжар
39	Ольгинка	Жыланды
40	Константиновка	Кенетай
41	Донецкое	Анаркөл
42	Раздольное	Ақтасты
Целиноград ауданы		
43	Преображенка	Жарқияк
44	Приречное	Тұмсық
45	Софиевка	Қойайырган

Байқағанымыздай, аталған елді-мекендердің байырғы атаулары түгелдей дерлік жергілікті жердің географиялық ерекшелігіне немесе кісі есіміне байланысты қалыптасқан. Яғни, көпшілікке түсінікті қазақ тілінің негізінде жасалған ұлттық топонимдер. Көптеген қоныс атаулары сол жердегі көл аттарымен аталған. Себебі су көздері көшпелілердің өмірінде, әсіресе көшіп-қону кезінде, тұрақ орындарын таңдауда бағыт-бағдар ретінде үлкен рөл атқарды. Олардың көпшілігі кейіннен сол жерде пайда болған елді-мекендердің атауларына айналды. Алдымен су нысандарының (гидронимдердің) атаулары пайда болып, содан кейін барып қалған топонимдердің пайда болуы топонимика заңдылығы болып табылады.

Қорытынды

Ақмола облысының топонимиясы қоғам дамуы процесінде түрлі сыртқы факторлардың әсерінен өзгерістерге ұшырады. Аймақ топонимдерінің өзгеріске ұшырауына қазақтардың Ресей империясының құрамына қосылуынан

бастап, тың және тыңайған жерлерді игеру саясатына дейінгі түрлі саяси-тарихи оқиғалар әсер етті. Сол себепті облыс топонимдерінің біраз бөлігін славян текті атаулар құрайды. Орыс тіліндегі атаулар көбінесе ойконимдерде, яғни елді-мекен атауларында кездеседі. Топонимдер елді-мекендерді қайта атау, жаңа қонысқа жаңадан ат қою, тілдік ерекшеліктерге байланысты бұрмалану арқылы трансформацияға ұшыраған.

Зерттеу нәтижесінде архив деректеріне негізделген облыстың кейбір ойконимдерінің тарихи атаулары ұсынылды. Қазақ топонимиясының өзіндік келбетін көрсетуде жергілікті жердің табиғи ерекшеліктері мен қазақ халқына ғана тән ұлттық ерекшеліктер негізінде қалыптасқан тарихи атауларымызды қалпына келтіру аса маңызды міндет.

Мақала Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің №BR05236868 «Сарыарқаның мәдени мұрасын зерттеу, сақтау және насихаттау» жобасын жүзеге асыру аясында жазылды.

Әдебиеттер

- Allan F. Lauder, Multamia R.M.T. Lauder. (2015). Ubiquitous place names Standardization and study in Indonesia. *Wacana* Vol. 16. No. 2. pp. 383-410.
- Bahram Amirahmadian. (2009). Historical Geographical Names: Their Role in the History and Identification of the Nations. *Other Toponymic Issues*. No. 68. Nairobi. p. 4.
- Beatriz Cristina Pereira de Souza. (2015). The Cultural Heritage of geographical names in the City of Petropolis, Rio de Janeiro – Brazil. *UNGEGN Information Bulletin*. NO.48. p. 60.
- Botolv Helleland. (2016). Chapter 22. Geographical Names as Cultural Heritage. p. 9.
- Le Minh Tam. (2015). Preserving and promoting the historical-cultural value of geographical names from the perspective of geographical name standardization in Viet Nam. *UNGEGN Information Bulletin*. NO. 48. p.60.
- Абдірахманов А., Сұлтаньяев О.А. (2015). Көкшетау өңірінің жер-су атаулары сөздігі. Көкшетау. 157 б.
- Әмірқызы К. (2001). Атақоныс ақиқаты. Астана: Елорда. 193 б.
- Жартыбаев А.Е. (2008). Орталық Қазақстан аймақтық топонимикасы. Қарағанды: Болашақ баспа. 379 б.
- КРОМА. Қ.317. Т.1. I.58 а. Ведомости о ходе водворения и зачисления на переселенческих участках 3-го крестьянского участка (подрайона) Кокчетавского уезда, Акмолинской области за 1915 год.
- КРОМА. Қ.317. Т.1. I.58. Ведомости о ходе водворения и зачисления на переселенческих участках Кокчетавского, Омского, Атбасарского и других уездах за 1915 год.
- КРОМА. Қ.369. Т.1. I.4591. Сведения о переселенческих поселениях, образованных на казенных землях Акмолинской области и о заселении их.
- КРОМА. Қ.369. Т.1. I.4594. Дело об образовании переселенческих участков в Акмолинском уезде и водворении в них немцев-колонистов.
- КРОМА. Қ.660. Т.1. I.2. Дмитриевское волостное правление Кокчетавского уезда
- КРОМА. Қ.8. Т.1. I.198. Дело об образовании переселенческих участков в Семипалатинской и Акмолинской областях
- КРОМА. Қ.8. Т.1. I.203. Материалы об образовании переселенческих участков в Степной генерал-губернаторстве
- КРОМА. Қ.8. Т.1. I.307. Ведомости о водворении переселенцев на казенный земли Тобольской и Томской губернии, о переселенческих участках образованных в 1893 году, о межевых работах по образованию переселенческих участков
- Маканова А.У. (2004). Природные основы номинации географических объектов Акмолинской области. Автореф.канд. дисс. Алматы. 30 с.
- ООТА. Қ.198. Т.1. I.111 а. Карта Кокчетавского уезда Акмолинской области с указанием границ солонцовых, черноземных, болотистых, карбонатных, слабо-солонцовых почв и водоносных слоев.
- ООТА. Қ.198. Т.1. I.13. Карта переселенческих и запасных участков Атбасарского уезда Акмолинской области.
- ООТА. Қ.198. Т.1. I.48. Карта переселенческих и запасных участков Акмолинской области, проектированных в 1897 г.
- ООТА. Қ.198. Т.1. I.82. Карта естественно-исторических районов и площадей киргизского общинно-аульного землепользования Мунчактинской, Ишимской, Акмолинской, Нуринской, части Спасской и Чурбай-Нуринской волостей Акмолинского уезда.
- Словцов И.Я. (1878). Путевые заметки, веденные во время поездки в Кокчетавский уезд Акмолинской области в 1878 году. 199 с.
- Таңғажайып өлке – Бурабай. (2009). Ред. Б. Аяған. Алматы: Қазақ энциклопедиясы. 323 б.

References

- Allan F. Lauder, Multamia R.M.T. Lauder. (2015). Ubiquitous place names Standardization and study in Indonesia. *Wacana* Vol. 16. No. 2. pp. 383-410.
- Bahram Amirahmadian. (2009). Historical Geographical Names: Their Role in the History and Identification of the Nations. *Other Toponymic Issues*. No. 68. Nairobi, 5-12 May. p. 4.
- Beatriz Cristina Pereira de Souza. (2015). The Cultural Heritage of geographical names in the City of Petropolis, Rio de Janeiro – Brazil. *UNGEGN Information Bulletin*. NO. 48. p. 60.
- Botolv Helleland. (2016). Chapter 22. Geographical Names as Cultural Heritage. p. 9.
- Le Minh Tam. (2015). Preserving and promoting the historical-cultural value of geographical names from the perspective of geographical name standardization in Viet Nam. *UNGEGN Information Bulletin*. NO. 48. p. 60.
- Abdirahmanov A., Sultanaev O.A. (2015). Kokshetau onirinin jer-su ataulary sozdigi [Geographical dictionary of the Kokshetau region]. Kokshetau. p. 57.
- Amirkyzy K. (2001). Atakonys akikaty [The truth of the native land] Astana: Elorda. 193 p.
- Jartybaev A.E. (2008). Ortalyk Kazakstan aimaktyk toponimikasy [Regional toponymy of Central Kazakhstan]. Karagandy: Bolashak baspa. 379 p.
- KROMA. [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. K.317. T.1. I.58a. Vedomosti o hode vodvorenia i zachislenia na pereselencheskih uchastkah 3-go krestianskogo uchastka (podraiona) Kokchetavskogo uezda, Akmolinskoi oblasti za 1915 god [Statements on the course of settlement and enrollment in the resettlement areas of the 3rd peasant section (subdistrict) Kokchetau district, Akmola region in 1915].

KROMA. [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. K.317. T.1. I.58. Vedomosti o hode vodvorenia i zachislenia na pereselencheskih uchastkah Kokchetavskogo, Omskogo, Atbasarskogo i drugih uездah za 1915 god [Statements on the course of settlement and enrollment in the resettlement areas of Kokchetav, Omsk, Atbasar and other counties for 1915].

KROMA. [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. K.369. T.1. I.4591. Svedenia o pereselencheskih poseleniah, obrazovannyh na kazennyh zemliakh Akmolinskoi oblasti i o zaselenii ih [Information about resettlement settlements formed on the state lands of the Akmola region and their settlement].

KROMA. [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. K.369. T.1. I.4594. Delo ob obrazovanii pereselencheskih uchastkov v Akmolinskom uезде i vodvorenii v nih nemsev-kolonistov [The affair of the formation of resettlement sites in Akmola County and the settlement of German colonists in them].

KROMA. [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. K.660. T.1. I.2. Dmitrievskoe volostnoe pravlenie Kokchetavskogo uезда [Dmitriev volost governance of Kokchetav district].

KROMA. [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. K.8. T.1. I.198. Delo ob obrazovanii pereselencheskih uchastkov v Semipalatinskoi i Akmolinskoi oblastakh [Affair on the formation of resettlement sites in Semipalatinsk and Akmola regions].

KROMA. [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. K.8. T.1. I.203. Materialy ob obrazovanii pereselencheskih uchastkov v Stepnoi general-gubernatorstve [Materials on the formation of resettlement sites in the Steppe General government].

KROMA. [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. K.8. T.1. I.307. Vedomosti o vodvorenii pereselensev na kazennyi zemli Tobolskoi i Tomskoi gubernii, o pereselencheskih uchastkah obrazovannyh v 1893 godu, o mejevyh rabotah po obrazovanii pereselencheskih uchastkov [Statements about the settlement of settlers on the state land of Tobol and Tomsk province, about the resettlement sites formed in 1893, about boundary work on the formation of resettlement sites].

Makanova A.U. (2004). Prirodnye osnovy nominatsii geograficheskikh obektov Akmolinskoi oblasti [*Natural foundations of nomination of geographical objects in Akmola region*]. Ph.D. thesis. Almaty. 30 p.

OOA. [*Historical Archive of the Omsk region*]. K.198. T.1. I.111 a. Karta Kokchetavskogo uеza Akmolinskoi oblasti s ukazaniem granis solonsovyyh, chernozemnyh, bolotistykh, karbonatnyh, slabo-solonsovyyh pochv i vodonosnyh sloev [Map of Kokchetav county of Akmola region showing the borders of saline, black earth, swampy, carbonate, weak-saline soils and aquifers].

OOA. [*Historical Archive of the Omsk region*]. K.198. T.1. I.13. Karta pereselencheskih i zapasnyh uchastkov Atbasarskogo uеza Akmolinskoi oblasti [Map of resettlement and replacement areas of the Atbasar district of Akmola region].

OOA. [*Historical Archive of the Omsk region*]. K.198. T.1. I.48. Karta pereselencheskih i zapasnyh uchastkov Akmolinskoi oblasti, proektirovannyh v 1897 g [Map of resettlement and replacement areas of the Akmola region, designed in 1897].

OOA. [*Historical Archive of the Omsk region*]. K.198. T.1. I.82. Karta estestvenno-istoricheskikh raionov i ploshadei kirgizskogo obshinno-aulnogo zemlepolzovania Munchaktinskoi, Ishimskoi, Akmolinskoi, Nurinskoi, chasti Spasskoi i Cherubai-Nurinskoi volostei Akmolinskogo uезда [Map of natural-historical districts and areas of kyrgyz communal-rural land use in Monshakty, Ishim, Akmola, Nura, parts of Spassk and Sherubau-Nura volosts of Akmola County].

Slovsov I.Ya. (1878). Putevye zametki, vedennyye vo vremya poezdki v Kokchetavskii uезд Akmolinskoi oblasti v 1878 godu [Travel notes taken during a trip to the Kokchetav district of Akmola region in 1878]. 199 p.

Tangajaiyp olke – Burabai. (2009). [Burabai – wondrous land]. Editor B. Ayagan. Almaty: Kazak ensiklopediasy. 323 p.

А. Абдулина

Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова, Казахстан, г. Алматы,
e-mail: abd_aksunkar@mail.ru

ДОКУМЕНТЫ ОРЕНБУРГСКОГО АРХИВА СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКОЙ ИСТОРИИ О РАБОТЕ СРЕДИ ЖЕНЩИН-МУСУЛЬМАНОК В НАЧАЛЕ 1920-Х ГГ.

В статье проанализированы документы Государственного Оренбургского архива социально-политической истории о работе большевиков среди казахских женщин в начале 1920-х годов по приобщению их к новому советскому быту, искоренению отживших обычаев и традиций – калыма, многоженства, аменгерства, выявленных в ходе командировки по программе «Архив-2025» в 2019 г. Документы вскрыли значимость для большевиков проблемы гендерного равенства, эмансипации женщин Востока, освобождения их от пут семейного рабства и активизации общественной деятельности во благо строительства коммунизма. В документах Оренбургского Архива Социально-Политической Истории большое внимание уделялось методам пропагандистской работы среди казахских женщин, включающим распространение газет и агитационных листовок, обучение в школах ликбеза, на рабфаках, поощрение во вступление в комсомол, партию и т.д. Однако документы свидетельствовали о недостаточности финансовых средств, кадрового потенциала, владеющего казахским языком, в партийных ячейках на местах, что тормозило эту работу. Поэтому процесс эмансипации казахских женщин, в особенности проживавших в сельской местности, затянулся на долгие годы и носил эволюционный характер по мере укрепления советской власти и колхозного строя.

Ключевые слова: агитация, аменгерство, женщины-мусульманки, калым, пропаганда, ранний брак.

A. Abdulina

Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology, Kazakhstan, Almaty,
e-mail: abd_aksunkar@mail.ru

Documents of the Orenburg Archive of Socio-Political History About Work Among Women-muslims in the Beginning of the 1920 s.

The article analyzes the documents of the Orenburg archive of socio-political history about the work of the bolsheviks among kazakh women in the early 1920 s to introduce them to the new soviet way of life, the eradication of outdated traditional customs and traditions – kalym, polygamy, amengerism, revealed during a business trip under the program «Archive-2025» in 2019 s. The documents revealed the significance for the bolsheviks of the problem of gender equality, the emancipation of Eastern women, their liberation from the fetters of family slavery and the activation of social activities for the benefit of communism. In the documents of OGASPI, much attention was paid to the methods of propaganda work among Kazakh women, including the distribution of newspapers and propaganda leaflets, training in schools of the likbez, at the rabfakh, encouragement to join the komsomol, the party, etc. However, the documents showed that the party cells in the field had insufficient financial resources and human resources that speak the Kazakh language, which hindered this work. Therefore, the process of emancipation of Kazakh women, especially those who lived in rural areas, was delayed for many years and had an evolutionary character as the Soviet power and the collective farm system strengthened.

Key words: agitation, amengerism, muslim women, kalym, propaganda.

А. Абдулина

Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты, Қазақстан, Алматы қ.,
e-mail: abd_aksunkar@mail.ru

1920-шы жылдардың басындағы мұсылман-әйелдер арасындағы жұмыс туралы Орынбор әлеуметтік-саяси тарих мұрағатының құжаттары

Мақалада Орынбор мемлекеттік әлеуметтік-саяси тарихы мұрағатының 1920 жылдардағы қазақ әйелдерінің арасында большевиктердің олардың жаңа кеңестік өмірмен таныстыру, ескірген дәстүрлі салт-дәстүрлер мен қалың мал, полигамиялық, әмеңгерлік дәстүрлерін жою жөніндегі жұмыстары талданады. Сондай-ақ, 2019 жылы «Архив-2025» мемлекеттік бағдарлама барысында іссапар кезінде, осы мұрағат қорынан анықталғаны. Көшірмесі алынған құжаттардың мазмұны мен маңыздылығы талданады. Құжаттар большевиктер үшін гендерлік теңдік, Шығыс әйелдерінің теңсіздігі, оларды отбасылық құлдықтан босату және коммунизм құрылысы үшін қоғамдық қызметті жандандыру мәселелерінің маңыздылығын ашты. Орынбор мемлекеттік әлеуметтік-саяси тарихы мұрағатының құжаттарында қазақ әйелдері арасында газет пен үгіттеу парақшаларын тарату, ликбез мектептерінде, рабфакта оқыту, комсомолға, партияға кіруді ынталандыру және т.б. сияқты насихат жұмыстарының әдістеріне баса назар аударылды. Алайда, осы мұрағаттық құжаттар қазақ тілін меңгерген, жергілікті жерлердегі партиялық шағын ұжымдардың жұмысында қаржылық қордың, кадрлық әлеуеттің жетіспеушілігі туралы куәландырады, бұл жұмысты тежеді. Сондықтан қазақ әйелдерін, әсіресе ауылдық жерлерде тұратын әйелдерді босату процесі ұзақ жылдар бойы созылып, кеңестік билік пен колхоз құрылысының нығаюына қарай эволюциялық сипатта болды.

Түйін сөздер: үгіт-насихат, әмеңгерлік, мұсылман әйелдер, қалың мал, насихат.

Введение

В настоящее время Казахстан пытается преодолеть новые вызовы глобализации в виде мировой пандемии коронавируса, приведшего к глубокому экономическому кризису и безработице, обострению отношений между консолидированным Западом и Россией, а также двумя центрами мировой экономики – США и Китаем. В этой связи со всей очевидностью встал вопрос об укреплении внутреннего аспекта национальной безопасности Казахстана, обусловленного укреплением национальной идентичности его граждан. Речь также идет о духовном образе страны, о том духовном коде, с которым должны ее ассоциировать в мире, а также о формировании самоидентификации казахстанских граждан, осознающих свои исторические корни.

В этой связи в 2017 г. мы стали свидетелями новой инициативы первого Президента Н.А. Назарбаева в области национальной идентичности и патриотизма – продолжить предыдущие масштабные исторические проекты по формированию исторического сознания на новом уровне третьей модернизации согласно его программной статье «Семь граней Великой степи» (Назарбаев Н.А., 12.04.2017: Интернет ресурс). В статье были даны прямые поручения по духовному возрождению, среди которых выделяется по своей значимости предложение по осуществлению семилетней программы «Архив – 2025», направ-

ленной на выявление, приобретение оцифрованных версий исторических источников в зарубежных архивах и разработке фундаментальных исследований.

Согласно данной статье Елбасы в настоящее время на государственном уровне Институтом востоковедения им. Р. Сулейменова осуществляется научный проект «Археографические работы в зарубежных архивах и фондах по истории и культуре Великой степи (выявление, анализ, оцифровка)» в рамках программы «Архив – 2025», к которому привлечены ведущие научные сотрудники Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова.

В составе исследовательской группы с Толеновой З.М. – ведущим научным сотрудником, к.и.н., Оразовым Р.Т. – старшим научным сотрудником, магистром истории, автор данной статьи осуществил командировку в г. Оренбург (Российская Федерация) продолжительностью 20 календарных дней – с 7 по 26 сентября 2019 г.

Материал и методы

В ходе командировки мной были выявлены, отсканированы и сфотографированы архивные документы на 2097 листах, просмотрены 46 единиц хранения по теме проекта в Государственном архиве Оренбургской области, Оренбургском архиве социально-политической истории (далее – ОГАСПИ), Оренбургской областной

универсальной научной библиотеке им. Н.А. Крупской, важность которых определяется столичным статусом г. Оренбурга в Советском Казахстане до государственно-административного размежевания республик Средней Азии и Казахстана 1924 г.

В ОГАСПИ были переданы на сканирование документы, характеризующие такие важные проблемы дореволюционной истории Казахстана и советского периода, как развитие рабочего и социал-демократического движения во время Первой русской революции 1905–1907 гг., Октябрьская революция 1917 г.; голод в Казахстане в 1920-х годах и борьба с ним; проведение коммунистической агитации среди казахов, вовлечение их в ряды РКП/ВКП(б); критика алашордынцев как представителей так называемого «буржуазного национализма»; разгром басмаческих казахских групп; создание женотделов; этнографические сведения о врачевании у казахов и развитие системы народного здравоохранения в Оренбургской области; развитие потребкооперации в крае; борьба за ликвидацию безграмотности; фотографии активных деятелей установления Советской власти, активисток женского движения и пр.

Особый интерес вызвали документы, характеризующие работу среди женщин-мусульманок, в особенности казашек, вовлечение их в социалистическое строительство, изменение сознания, отказ от традиционности в быту, формирование их гражданской активности в начале 1920-х гг. Основная цель статьи состоит в том, чтобы раскрыть, насколько декларируемые большевиками задачи по эмансипации восточных женщин, в частности казашек, в эти годы находили практическую реализацию в Казахстане, а именно в Оренбуржье.

При анализе источников автор использовал известные методы источниковедения. Типизирующий метод интерпретации источников связан с выяснением типологии выявленных и анализируемых документов. Здесь надо отметить, что отложились в большинстве своем документы распорядительно-инструктивного характера, в которых излагались основные задачи и предлагались методы по раскрепощению женщин-мусульманок и попутно представительниц русского переселенческого крестьянства. Имеются также отчеты партийных ячеек на местах, в которых имеются статистические сведения о количестве казашек в женских отделах, о количестве красных юрт и пр. Использовались приемы психологической и индивидуализирующей интер-

претации, учитывающей психологию и идеологические установки создателей этих документов, в связи с чем они подвергались критическому анализу.

Результаты и обсуждение

Западные социальные антропологи уделяют большое внимание проблеме гендерного равенства и феминизма. Практические исследования показали, что женщины не уступают мужчинам по степени общественно-политической активности. Однако более низкий уровень политической активности некоторых женщин объясняется тем, что они помимо профессиональной деятельности на работе вынуждены заниматься домашним хозяйством. Это не оставляет им свободного времени и физических ресурсов для участия в политической или социальной деятельности (Eagly, Johnson, 1990: 234). Одна из ключевых фигур в радикальном феминизме, американский социолог В. Шапиро придерживается аналогичной позиции (Sapiro, 1984: 7). По словам исследователя, роды снижают подвижность женщины, делают ее материально зависимой от мужчины как источника дохода, по крайней мере, во время деторождения и воспитания ребенка в раннем возрасте.

Проблеме феминизма в Казахстане в 20-е годы посвятили статьи казахстанский ученый, д.и.н., профессор С.Т. Рысбекова (Рысбекова, 2009), московской историк, специалист по этнополитике и межэтническим отношениям Д.А. Аманжолова, д.и.н., профессор (Аманжолова, 2017). По мнению Д.А. Аманжоловой, «образование, медицинское обслуживание и охрана здоровья женщин, их включение в политическую жизнь и хозяйственную деятельность являлись важной частью модернизации всех обществ и стран, независимо от идеологического обоснования и государственной системы» (Аманжолова, 2017: 27). Можно согласиться с мнением маститого историка, добавив, что в Советском Союзе этот процесс охватил восточных женщин, наряду с женщинами Европейской России, и начался сразу после Октябрьской революции, тогда как во многих более модернизированных западных обществах идея равноправия женщин в эти годы не имела практической реализации. Между тем, коммунистическая доктрина, во главу ставившая человека как творца общества всеобщей справедливости и благоденствия, не делила этого человека по половому признаку – на мужчин и женщин, выступая за раскрытие творческого по-

тенциала советского человека – строителя коммунизма.

Надо отметить, что в 1921 г. отдел ЦК РКП(б) по работе среди женщин, работниц и крестьянок провел совещание с коммунистками народов Востока с участием 2 делегаток из 40 от КАССР (Рысбекова, 2009: 215), где были обозначены первоочередные задачи по развертыванию работы среди отсталых женщин рабоче-крестьянского происхождения как центральных районов страны, так и Востока. Уже в 1922 г. на Всероссийский съезд женщин народов Востока были избраны 7 делегаток-казашек (Рысбекова, 2009: 215).

В Казахстане в начале 1920-х гг. открылись женские отделы на всех уровнях государственного управления, которые в своей деятельности учитывали специфику образа жизни женщин, местные традиции. В марте 1921 г. в Семипалатинске прошел губернский съезд мусульманок. В его работе приняли участие 85 женщин, которым были организованы посещения музея, радиостанции, детских яслей, дома матери и ребенка, чтобы показать преимущества нового быта (Рысбекова, 2009: 215). В 1920-е годы яслей было очень мало, буквально единицы по губерниям. Так, согласно источнику, в Уральской губернии в 1924 г. было только 3 ясли (Отчет Уральского губотдела работниц за период март-май 1924 г. // ОГАСПИ. Ф. 6003. Оп. 1. Д. 216. Илекский уком ВКП(б) (с. Илек, Уральская губерния). 1924. 40 л.: 19).

В фонде 6003 «Илекский уком ВКП(б)» (с. Илек, Уральская губерния, Оп. 1) ОГАСПИ имеется дело 216, в котором в отчете ставились задачи вовлечения женщин-казашек в комсомольские и коммунистические ряды через женотделы (3, л. 80). Ставка делалась на молодых грамотных девушек, стимулируя их продолжить образование на рабфаках, в партшколах (Национальная политика и работа среди киргизских женщин. Тезисы: 81), где открываются секции по работе с женщинами (Национальная политика и работа среди киргизских женщин. Тезисы: 69). Роль передового отряда в этом деле отводилась комсомолу, который мог использовать такую форму работы, как проведение общих собраний русской и казахской молодежи. Причем, в 1920-е годы понимали, что среди парней было гораздо больше комсомольцев, чем среди девушек, поэтому планировались коллективные мероприятия с гетерогенным составом молодых людей для приобщения женщин к ценностям нового мира. Акцент в работе с женщинами-казашками де-

лали на пропаганду неприятия так называемых предрассудков традиционного казахского общества – калыма и многоженства, браков несовершеннолетних (Национальная политика и работа среди киргизских женщин. Тезисы: 81). Как известно, в 1920 г. издается Декрет КазЦИКа и СНК КАССР о запрете калыма, в 1924 г. – многоженства, за нарушение которого виновные возвращали калым скотом и прочим имуществом в двойном размере, а также могли подвергнуться заключению до одного года (Тезисы к докладу «Раскрепощение киргизских женщин»: 10). Советская власть была убеждена в том, что свобода расторжения брака должна принадлежать на равных условиях и мужчинам, и женщинам, что могло не ослабить, а, наоборот, еще более укрепить узы законного, т.е. зарегистрированного государственными органами, брака. Уже в 1924 г. в республике вводится праздник «День освобождения казахских женщин от калыма», а в 1925 г. были введены наказания за брак с несовершеннолетними, умыкания и аменгерство (Аманжолова, 2017: 27).

В 216-м деле фонда № 6003 имеется циркуляр, направленный в отдел работниц Илекского укома, по празднованию данного значимого для Советов пропагандистского мероприятия. В частности, в документе даны указания по проведению в аулах торжественных заседаний с инсценировками, концертами самодеятельных и профессиональных артистов. На заседания в городах планировалось приглашать аульных активисток, а также устраивать выезды городских передовых работниц на соответствующие мероприятия в аулы. Уделялось внимание и пропаганде средствами СМИ, через распространение газет со статьями о жизни аульных женщин, смысле и значении данного праздника (Циркуляр в отдел работниц Илекского укома о праздновании Дня освобождения киргизской женщины от калыма. 19.12.1924: 5). Кроме того, открывались родильные дома, прививались навыки гигиены и санитарии, ухода за младенцами и пр. (Национальная политика и работа среди киргизских женщин. Тезисы: 67).

Выдвигались также задачи по работе внутри комсомольских ячеек, где каждая девушка-казашка активно вовлекалась в текущую деятельность ячейки с конкретным фронтом работы под неусыпным мониторингом и опекой комсомольских активисток (Национальная политика и работа среди киргизских женщин. Тезисы: л. 80).

В этом же деле имеется Положение об организации в 1924 г. Киргизских (казахских – А.А.)

краевых женских курсов при областном отделе Киробкома РКП(б) для подготовки состава для волостных, уездных, городских партийных комитетов. Курсы не были краткосрочными, обучение было годичным по утвержденной учебной программе, содержание которой нельзя было менять. Занятия шли по трем направлениям: 1) основы марксистско-ленинской теории; 2) постановка партийно-коммунистического воспитания; 3) методы работы среди женщин (Положение о Киргизских краевых женских курсах при областном отделе Киробкома РКП(б): 79). Всем губкомам РКП(б) была разослана инструкция, в которой определялись условия по выдвижению курсанток численностью 60 человек: «из батрацко-бедняцкой среды»; в возрасте от 18 до 35 лет, не обремененных семьей; по возможности грамотных по-киргизски; имеющих справки о состоянии здоровья (Всем губкомам РКП(б): 78). Положение о выделении курсанткам оплаты на проезд до Оренбурга, суточных, а затем полного продуктового и вещевого довольствия, общежития и стипендии делало курсы привлекательными для казахов, многие из которых находились на грани выживания.

Надо отметить, что документы свидетельствуют о комплексном подходе большевиков к работе с женщинами-казашками, которая велась и по комсомольской линии, и по линии профсоюзов, а также кооперативов, советских судов и т.д. Казашки выдвигаются в члены профкомов, Союз Рабземлес, Гурьевские «Рыбные промыслы» и пр. В 1924 г. 126 казашек по республике работали народными заседательницами (Национальная политика и работа среди киргизских женщин. Тезисы: 7). Женотделы также получали подробные инструкции о методах работы: «Опорным пунктом в работе женотделов среди киргизских женщин являются по-прежнему делегатские собрания, которые в аулах должны были проводиться не менее одного раза в неделю, уголки кир.женщин при клубах и кружковая работа (Национальная политика и работа среди киргизских женщин. Тезисы: 68). Обращалось внимание на использование газет (к примеру газета «Кзыл ту» направлялась в губотделы работниц (Всем губкомам РКП(б): 59)), агитационных плакатов, лозунгов ко дню освобождения казашек, культурного туризма, искусства, в деле пропаганды и вовлечения казахских женщин, организуя им экскурсии, театральные инсценировки, дающие положительный эмоциональный заряд. В лозунгах-листовках звучали как пропаганда партии большевиков, призывы к казашкам всту-

пать в ее ряды, так и лозунги эмансипационного характера:

«1. Да здравствует Советская власть, несущая свободу и полноправие труженице Киргизской степи.

2. Да здравствует Ленинская партия – ревностный поборник равноправия женщин – неутомимый борец с царским наследием – кабалой женщин...

6. Труженицы-киргизки свяжите день 1 января с упорной работой по уничтожению «калыма» и «многоженства».

7. Девушка-киргизка, Советская власть не позволит тебя больше сдавать и покупать, так долгой же позорный «калым»...

9. Беднячка-киргизка, вступай в союз Жарлы, он поможет тебе поднять твоё хозяйство» (Лозунги ко дню освобождения киргизок: 6).

Выдвигались задачи по освещению трудовых достижений казахских женщин, посылая в ударные аулы корреспондентов (Национальная политика и работа среди киргизских женщин. Тезисы: 68). Однако такие факторы, как практически отсутствие пропагандистской литературы на казахском языке и поголовная безграмотность женщин, – делали их «глухими» к большевистской агитации.

В 1925 г. Казкрайком РКП (б) принял Положение о волостной женской юрте, на которую в условиях кочевого образа жизни казахов возлагались задачи по ликвидации неграмотности, коммунистической пропаганде среди казашек, ознакомлению с советскими правовыми нормами и пр. (Рысбекова, 2009: 215). В 1924 г. в Уральской губернии было 5 школ по ликвидации безграмотности, из которых 2 были казахскими, всего функционировало 13 пунктов ликвидации безграмотности, где среди учащихся 20% были женщинами (Отчет Уральского губотдела работниц за период март-май 1924 г.: л. 17). В материалах этого фонда имеется копии уголовных дел против мужчин, насильственно принуждавших девушек к замужеству (Постановление 1924 г. 27 июня начальника управления Илекского уголовного управления Потябаева по обвинению г-на аула № 1 Карагачской волости Каира Жаманкулова по избиению 17-летней гр-ки Ханзады Жумагуловой, отказавшейся выйти за него замуж: 66) и пр.

Заключение и выводы

Однако, несмотря на все инструкции и резолюции результаты социально-политической

работы среди казахских женщин были низкими. По сведениям С.Б. Рысбековой, на губернской конференции казашек в 1922 г. было только 2 казашки и 14 татарок. В 1923 г. в Семипалатинской губернии было 217 делегаток, 21 член женсоветов. В Павлодаре открылась школа ликбеза для делегаток, но в Семипалатинске такая же школа закрылась из-за нерегулярного посещения женщинами. В Уральске в 1922 г. была создана артель из 50 безработных женщин, но губернскую партконференцию беспартийных казашек губком созвать отказался «за неимением средств». В 1924 г. в Уральском губотделе работниц удельная доля казашек достигала лишь 2%, т.е. работало 4 казашки, в основном практикантки, из 19 человек, а русских было 7 человек, остальные 8 принадлежали к другим национальностям (Рысбекова, 2009: 215).

К середине 1920-х результаты стали более эффективными: на середину 1925 г. женщины составляли 9,2% всех кандидатов в члены партии республики. В 1926 г. среди комсомольцев республики девушки составляли 13,7%, в том числе казашек – 3,7%. Среди членов советов женщин было 4594, в том числе казашек 3035 (66%), народных заседателей – 2169 (казашек – 963 (44%)); делегаток – 11762 (казашек – 6 035 (43%)). В пунктах ликбеза учились 2083 женщины, среди них казашки составляли 596 (28%) (Рысбекова, 2009: 215). Кроме того, процесс раскрепощения женщин зачастую носил формальный характер: игнорировались ментальность казахов, традиционные правила этикета и обрядности, моральные нормы, вместо агитации и реальной помощи женщинам зачастую имели место силовые методы. Традиционная практика заключения браков с использованием калыма достаточно прочно сохранялась в казахском со-

циуме в 20–30-е годы, так и не была она полностью изжита за более 70 лет существования СССР, получив легализацию после его распада и образования суверенного Казахстана. К тому же систематической, углубленной работы проводить на местах не было возможности ввиду отсутствия местных работников из казахов и ячеек РКП(б), а выезды на места губкомы не могли устраивать из-за нехватки средств на транспорт. В целом, процесс эмансипации восточных женщин при Советской власти стартовал в начале 1920-х годов, вовлекая по мере движения всё большее количество работниц, крестьянок, для которых впервые открылись социальные лифты, позволившие им заниматься общественным трудом, получить образование и добиться самореализации.

Документы вскрыли значимость для большевиков проблемы гендерного равенства, эмансипации женщин Востока, освобождения их от пут семейного рабства и активизации общественной деятельности во благо строительства коммунизма. В документах ОГАСПИ большое внимание уделялось методам пропагандистской работы среди казахских женщин, включающих распространение газет и агитационных листовок, обучение в школах ликбеза, на рабфаках, поощрение во вступление в комсомол, партию и т.д. Однако документы свидетельствовали о недостаточности финансовых средств, кадрового потенциала, владеющего казахским языком, у партийных ячеек на местах, что тормозило эту работу. Поэтому процесс эмансипации казахских женщин, в особенности проживавших в сельской местности, затянулся на долгие годы и носил эволюционный характер по мере укрепления советской власти и колхозного строя.

Литература

- Аманжолова Д.А. (2017). Из истории женского вопроса в СССР (от традиций к модерности). 1920–30-е гг. // Российские регионы: взгляд в будущее. С. 26–43. <https://cyberleninka.ru/article/n/iz-istorii-zhenskogo-voprosa-v-sssr-ot-traditsiy-k-modernosti-1920-1930-e-gg/viewer> (дата обращения: 02.206.2020).
- Всем губкомам РКП(б) // ОГАСПИ. Ф. 6003. Оп. 1. Д. 216. 1924. 40 л.
- Eagly A.H., Johnson B.T. (1990). Gender and leadership style: A meta-analysis // *Psychol. Bull.* V. 108. N 2. P. 233–256.
- Лозунги ко дню освобождения киргизок // ОГАСПИ. Ф. 6003. Оп. 1. Д. 216. 1924. 40 л.
- Назарбаев Н.А. (2017). Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания. http://www.akorda.kz/ru/events/akorda_news/press_conferences (дата доступа: 02.206.2020).
- Национальная политика и работа среди киргизских женщин. Тезисы // ОГАСПИ. Ф. 6003. Оп. 1. Д. 216. 1924. 40 л.
- Отчет Уральского губотдела работниц за период март-май 1924 г. // ОГАСПИ. Ф. 6003. Оп. 1. Д. 216. Илекский уком ВКП(б) (с. Илек, Уральская губерния). 1924. 40 л.
- Положение о Киргизских краевых женских курсах при областном отделе Киробкома РКП(б) // ОГАСПИ. Ф. 6003. Оп. 1. Д. 216. 1924. 40 л.

Постановление 1924 г. 27 июня начальника управления Илекского уголовного управления Потябаева по обвинению г-на аула № 1 Карагачской волости Кайра Жаманкулова по избиванию 17-летней гр-ки Ханзады Жумагуловой, отказавшейся выйти за него замуж // ОГАСПИ. Ф. 6003. Оп. 1. Д. 216. 1924. 40 л.

Рысбекова С.Т. (2009). Женские организации в Казахстане и советская практика формирования гражданской активности в 1920–1930 годы // Вестник Саратовского государственного социально-экономического университета. С. 214–217. <https://cyberleninka.ru/article/n/zhenskie-organizatsii-v-kazahstane-i-sovetskaya-praktika-formirovaniya-grazhdanskoy-aktivnosti-v-1920-1930-gody/viewer> (дата обращения: 02.206.2020).

Sapiro V. (1984). *The Political Intesration of Women Urbana*, etc University of Illinois Press.

Тезисы к докладу «Раскрепощение киргизских женщин // ОГАСПИ. Ф. 6003. Оп. 1. Д. 216. Илекский уком ВКП(б) (с. Илек, Уральская губерния). 1924. 40 л.

Циркуляр в отдел работниц Илекского укома о праздновании Дня освобождения киргизской женщины от калыма. 19.12.1924 // ОГАСПИ. Ф. 6003. Оп. 1. Д. 216. Илекский уком ВКП(б) (с. Илек, Уральская губерния). 1924. 40 л.

References

Amanzholova D.A. (2017). Iz istorii zhenskogo voprosa v SSSR (ot traditsiy k modernosti). 1920–30-e gg. [From the history of the women's issue in the USSR (from tradition to modernity. 1920-30s.) // Rossijskie regiony: vzglyad v budushchee. S. 26–43. <https://cyberleninka.ru/article/n/iz-istorii-zhenskogo-voprosa-v-sssr-ot-traditsiy-k-modernosti-1920-1930-e-gg/viewer> (data obrashcheniya a: 02.206.2020).

Vsem gubkomam RKP(b) [All provincial committees of the RCP(B)] // ОГАСПИ. Ф. 6003. Оп. 1. Д. 216. 1924. 40 л.

Eagly A.H., Johnson B.T. (1990). Gender and leadership style: A meta-analysis // *Psychol. Bull.* V. 108. N 2. P. 233–256.

Lozungi ko dnyu osvobozhdeniya kirgizok [Slogans for the day of the liberation of the Kyrgyz women] // ОГАСПИ. Ф. 6003. Оп. 1. Д. 216. 1924. 40 л.

Nazarbaev N.A. (2017). Vzglyad v budushchee: modernizatsiya obshchestvennogo soznaniya [Looking into the future: modernizing public consciousness]. http://www.akorda.kz/ru/events/akorda_news/press_conferences (data obrashcheniya: 02.206.2020).

Nacional'naya politika i rabota sredi kirgizskikh zhenshchin. Tezisy [National policy and work among Kyrgyz women. Abstracts] // ОГАСПИ. Ф. 6003. Оп. 1. Д. 216. 1924. 40 л.

Otchet Ural'skogo gubotdela rabotnic za period mart-maj 1924 g. [Report of the Ural office of female workers for the period March-May 1924] // ОГАСПИ. Ф. 6003. Оп. 1. Д. 216. Илекский уком ВКП(б) (с. Илек, Уральская губерния). 1924. 40 л.

Polozhenie o Kirgizskikh kraevykh zhenskih kursakh pri oblastnom otdele Kirobkoma RKP(b) [Regulations on the Kyrgyz regional women's courses at the regional department of Kirobkom RCP(B)] // ОГАСПИ. Ф. 6003. Оп. 1. Д. 216. 1924. 40 л.

Postanovlenie 1924 g. 27 iyunya nachal'nika upravleniya Ilekского уголовного управления Potyabaeva po obvineniyu g-na aula № 1 Karagachskoy volosti Kaira ZHamankulova po izbiveniyu 17-letnej gr-ki Hanzady ZHumagulovoy, otkazavshejsya vyjti za nego zamuzh [Resolution of 1924. On June 27, the head of the Ilek Criminal Directorate, Potyabaev, accused Mr. Aul No. 1 of the Karagach Volost Kairo Zhamankulov of beating 17-year-old citizen Khanzada Zhumagulova, who refused to marry him] // ОГАСПИ. Ф. 6003. Оп. 1. Д. 216. 1924. 40 л.

Rysbekova S.T. (2009). Zhenskie organizatsii v Kazahstane i sovetskaya praktika formirovaniya grazhdanskoy aktivnosti v 1920–1930 gody [Women's organizations in Kazakhstan and the Soviet practice of the formation of civic engagement in 1920-1930] // *Vestnik Saratovskogo gosudarstvennogo social'no-ekonomicheskogo universiteta*. S. 214–217. <https://cyberleninka.ru/article/n/zhenskie-organizatsii-v-kazahstane-i-sovetskaya-praktika-formirovaniya-grazhdanskoy-aktivnosti-v-1920-1930-gody/viewer> (data obrashcheniya: 02.206.2020).

Sapiro V. (1984). *The Political Intesration of Women Urbana*, etc University of Illinois Press.

Тезисы к докладу «Раскрепощение киргизских женщин [Abstracts for the report «Emancipation of Kyrgyz women»] // ОГАСПИ. Ф. 6003. Оп. 1. Д. 216. Илекский уком ВКП(б) (с. Илек, Уральская губерния). 1924. 40 л.

Циркуляр в отдел работниц Илекского укома о праздновании Дня освобождения киргизской женщины от калыма. 19.12.1924 [Circular to the female department of the Ilek Ukom about the celebration of the Day of the Liberation of a Kyrgyz woman from kalym. 12/19/1924] // ОГАСПИ. Ф. 6003. Оп. 1. Д. 216. Илекский уком ВКП(б) (с. Илек, Уральская губерния). 1924. 40 л.

Г. Базарбаева¹ , Г. Джумабекова¹ , Д. Шашенов^{2*}

¹Институт археологии им. А.Х. Маргулана, Казахстан, г. Алматы

²Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Казахстан, г. Нур-Султан,

*e-mail: darkhan_57@mail.ru

СОХРАНИТСЯ ЛИ НАЗВАНИЕ МАШЕН ЗА ЗИМОВКОЙ СЕМЬИ АХМЕТА БАЙТУРСЫНОВА?

В полевом сезоне 2019 г. Тургайским отрядом Института археологии им. А.Х. Маргулана проводилось рекогносцировочное исследование зимовки семьи Ахмета Байтурсынова – Машен. Впервые из археологов изучение данной местности проводилось в 2016 г. под руководством А.З. Бейсенова. Памятник находится на берегу р. Улыжыланшык в Джангильдинском районе Костанайской области. В результате работ выявлено, что здесь сохранились руинированные остатки ряда сооружений, образующих комплекс объектов. К ним относятся остатки жилых и хозяйственных построек, а также объекты, связанные с заупокойным культом. При знакомстве с памятником возникает вопрос, вынесенный в название статьи, поскольку на табличках, установленных здесь, отсутствует название Машен. В статье поднимается также вопрос о музеефикации данных объектов. В настоящее время в отечественной науке наметилась положительная тенденция в изучении памятников Нового времени. Археологическое, систематическое изучение казахских зимовок имеет огромное значение, в том числе в аспекте решения вопросов хозяйственного освоения Степи, расселения, адаптации к окружающей среде. Особенно актуально в настоящее время реализация вопроса музеефикации комплекса Машен. В организации музея должны быть задействованы не только ведомства, отвечающие за вопросы науки, культуры, архитектуры, но и по организации автодорог, авиамаршрутов, строительству мостов, телекоммуникациям.

Ключевые слова: Тургай, зимовка Машен, руинированные остатки, жилище, конструкция, хозяйственная постройка.

G. Bazarbayeva¹, G. Jumabekova², D. Shashenov^{3*}

¹A.Kh. Margulan Institute of Archeology, Kazakhstan, Almaty,

²L.N. Gumilyov Eurasian National University, Kazakhstan, Nur-Sultan,

*e-mail: darkhan_57@mail.ru

Will the name of Mashen be retained for the wintering of Akhmet Baitursynov's family?

In the field season of 2019, the Turgay team of the A.Kh. Margulan Institute of Archaeology conducted an exploratory study of the wintering of Akhmet Baytursynov's family – Mashen. For the first time, the archaeological study of the area was conducted in 2016 by A.Z. Beisenov. The site is located on the shores of the Ulyjylanshyk River in the Jangildin District of the Kostanay Region. As a result of this work, the preserved ruined remains of several structures, forming a complex of objects, and related to the concepts of life and death, were revealed. The complex includes the remains of residential and utility buildings, as well as objects associated with funeral rite. The closer acquaintance with the site raises the question posed in the title of the article, as the plates installed on the site are missing the name Mashen. The article discusses the possibility of museumification of these objects. Currently, in the national science, there is a positive trend in the study of the modern history sites. Archaeological, systematic research into the Kazakh winterings is of major importance, in particular in addressing the issues of economic development of the Steppe, settlement, environmental adaptation. The implementation of the museumification of the "Mashen" complex is specifically topical at present. The development of the museum should involve not only the departments responsible for science, culture, architecture, but those dealing with the management of motorways, air routes, bridge construction, telecommunications.

Key words: Turgay, Mashen wintering, ruined remains, dwelling, structure, utility building.

Ғ. Базарбаева¹, Ғ. Жұмабекова¹, Д. Шашенов^{2*}

¹Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты, Қазақстан, Алматы қ.

²Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қазақстан, Нұр-Сұлтан қ.,

*e-mail: darkhan_57@mail.ru

Ахмет Байтұрсынұлы әулетінің қыстауы Мәшен атауын сақтап қала ала ма?

2019 жылы далалық маусымдық кезеңде Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының Торғай отряды Ахмет Байтұрсынұлы әулетінің Мәшен қыстауына зерттеу жұмыстарын жүргізді. Аталмыш өлке алғаш рет 2016 жылы археолог А.З. Бейсеновтің жетекшілігімен зерттеле бастады. Ескерткіш Қостанай облысы, Жангелді ауданы, Ұлыжыланшық өзенінің бойында орналасқан. Зерттеу жұмыстарының нәтижесінде құрылыс қабырғасының қиранды орындары, өмір салтынан хабар беретін қалдықтар анықталды. Бұған – шаруашылық және тұрғын-жайдың қирандылары, сонымен қатар жерлеу салтының орындары дәлел бола алады. Ескерткішті жан-жақты зерттеу барысында мән беретін мәселенің бірі – ескерткіштің бірнеше тақтасында Мәшен атауының болмауы. Мақалада аталмыш тарихи нысанды музеефикациялау мәселесі көтеріледі. Қазіргі уақытта отандық ғылымда жаңа уақыт ескерткіштерін зерттеудің оң үрдісі байқалып келеді. Қазақтың қыстауларын жүйелі түрде зерттеу, археологиялық тұрғыдан зерттеу үлкен маңызға ие, сонымен бірге, даланың шаруашылығының дамуы, қоныстану, қоршаған ортаға бейімделу мәселелерін шешуде өз септігін тигізеді. «Мәшен» кешенін музейлендіру мәселесін жүзеге асыру қазіргі уақытта өте өзекті болып табылады. Музейді ұйымдастыруда тек ғылым, мәдениет, сәулет салаларына жауапты бөлімдер ғана емес, сонымен қатар жолдар, әуе бағыттары, көпірлер салу және телекоммуникациялар ұйымдастырылуы тиіс.

Түйін сөздер: Торғай, Мәшен қыстауы, қиранды қалдықтары, тұрғын-жай, конструкция, шаруашылық құрылыстары.

Введение

В настоящее время в отечественной науке наметилась положительная тенденция в изучении памятников Нового времени. Археологическое, систематическое изучение казахских зимовок имеет огромное значение, в том числе в аспекте решения вопросов хозяйственного освоения Степи, расселения, адаптации к окружающей среде. В пункте 1 статьи 23 Закона Республики Казахстан от 26.12.2019 № 288-VI «Об охране и использовании объектов историко-культурного наследия» говорится следующее: «Памятники истории и культуры используются в целях возрождения и сохранения духовных и культурных традиций народа Казахстана, а также в научных, образовательных, туристских, информационных и воспитательных целях» (Закон РК). Все эти характеристики, озвученные в документе, приемлемы для пропаганды наследия Нового времени.

Впервые в отечественной археологии на изучение объектов материального наследия казахской культуры обратил внимание А.Х. Маргулан (Бейсенов, 2019: 15). Благодаря основоположнику казахстанской археологии многогранно стали изучаться памятники различных эпох. Маршруты экспедиций А.Х. Маргулана пролегли не только по памятникам древних эпох, но и по старым казахским дорогам, зимовкам (қыстау), ма-

зарам. Для успешного функционирования казахстанской археологической науки привлекались силы ведущих научных учреждений Москвы и Ленинграда. По инициативе А.Х. Маргулана и при поддержке К.И. Сатпаева в первый послевоенный год была создана Центрально-Казахстанская археологическая экспедиция Академии наук КазССР, затем – Южно-Казахстанская и Восточно-Казахстанская. Постепенно ковались новые научные кадры (Бейсенов и др., 2017).

Целенаправленно исследованием объектов казахской культуры, в частности зимовок, долгое время занимался С.Ж. Жолдасбаев. Результаты исследований 1969-1974 гг. объединены в недавно вышедшей публикации (Жолдасбаев, 2017). Также вопросы изучения казахских зимовок стали одним из направлений работ Ишимской археологической экспедиции, возглавляемой К.А. Акишевым (Хабдулина, 2017: 125). В настоящее время изучение памятников казахской культуры входит в сферу интересов специалистов из различных научно-исследовательских учреждений (Бейсенов, 2020; Бейсенов и др., 2020; Омаров и др., 2020).

В настоящей статье поднимается вопрос, связанный с сохранением названия Машен за зимовкой семьи Ахмета Байтурсынова (рис. 1). Этот топоним отложился на топографических картах и, соответственно, несет в себе информацию, закрепившуюся в народной памяти.

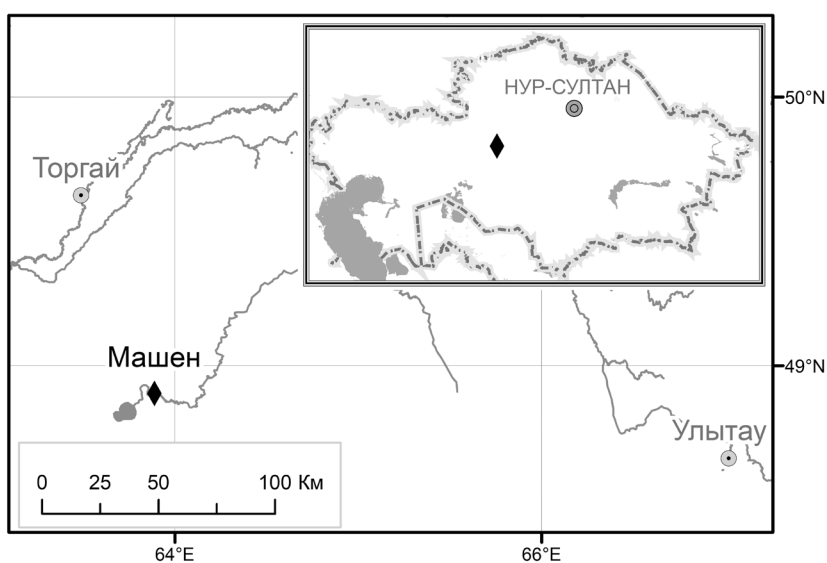

Рисунок 1 – Локализация зимовки Машен на карте Казахстана. Карту подготовил М.А. Антонов

Методология и методика исследования

При обследовании использовались традиционные в археологии методы, сочетающие кабинетные и полевые исследования: работа с картами; визуальный осмотр территории памятника; составление описания; фотофиксация.

В статье используется два топонима «Тургай» и «Торгай». Современное название населенного пункта, являющегося районным центром Джангильдинского района Костанайской области – Торгай. Термин «Тургай» более ёмкий и используется для обозначения региона, название которого происходит от геологического термина «Тургайское плато». Относительно этимологии слова нет сложившегося мнения. В казахской культуре название «Тургай» связано с бассейном одноименной реки. Для характеристики территории Костанайской области часто используется термин «Тобыл-Торгай», что подразумевает две основные водные артерии региона (Базарбаева, Джумабекова, 2017: 5).

Материал исследования

Впервые из археологов зимовку семьи Ахмета Байтурсынова посетила группа под руководством заведующего отделом первобытной археологии Института археологии им. А.Х. Маргулана А.З. Бейсенова в 2016 г. в рамках работ по проекту «Саки Тургая: этноархеологические исследования» (Бейсенов, 2019).

Рассуждая об археологическом памятнике Нового времени, представленном зимовкой семьи Ахмета Байтурсынова – Машен, необходимо отметить, что в истории Отечества наследие А. Байтурсынова как мыслителя, просветителя, выдающегося общественного деятеля велико. Особенно важным видится вопрос изучения влияния личности А. Байтурсынова на формирование лидера казахской археологии XX в. – А.Х. Маргулана. Взять хотя бы ленинградский период жизни А.Х. Маргулана, наименее изученный в его биографии, который проходил в особенной обстановке. Город на Неве был средоточием представителей казахской интеллигенции. Здесь ими принимались важные стратегические решения, направленные на сохранение национальной культуры, идентичности. Заметим, что недавно коллегой из Института истории материальной культуры (г. Санкт-Петербург) опубликована статья, посвященная анализу аспирантского периода жизни А.Х. Маргулана, которую можно считать серьезным шагом в заполнении существующей лакуны. Данная публикация подготовлена на основе изучения материалов, отложившихся в архиве Института истории материальной культуры РАН (Медведева, 2020).

Зимовка Машен находится на берегу реки Улыжыланшык в Аккольском сельском округе Джангильдинского района Костанайской области. Неподалеку от зимовки расположены села Акколь (старое название Збан) и Ахмета Бай-

турсынова (старое название Карасу). Из руинированных остатков жилища, в котором родился Ахмет Байтурсынов, местными жителями вос-

становлен дом. Инициатором этого мероприятия является известный аркалыкский краевед Елена Цвентух (Первухина, 2019) (рис. 2).

Рисунок 2 – Восстановленный дом семьи Ахмета Байтурсынова на зимовке Машен

Ситуация, представшая при знакомстве с местностью, создает стойкое ощущение гармонично организованного пространства, которое можно разделить на две части: профанное и ритуальное. К первому относятся сооружения, связанные с жизнью, ко второму – с заупокойным культом. Места погребения родственников А. Байтурсынова расположены на отдалении. Однако, это расстояние довольно легко преодолеть пешком. В этом, возможно, заключается смысл фразы “memento more”, наполненной глубоким философским смыслом. Аналогичная ситуация «соседства» жизни и смерти наблюдается при изучении памятников сакской культуры в Жетысу, когда с поселений эпохи бронзы, раннего железа – пространства для жизни обозревается вид на места погребений – могильники и курганы (Джумабекова и др., 2018).

В результате обследования местности Машен выявлены руинированные остатки еще двух строений. Одно из них, видимо, жилое помещение, состоявшее из пяти небольших комнат, в одной из которых фиксируется развал печи, некогда сложенной из красного обожженного кирпича. Отметим, что стены и перегородки жилища сооружены из сырцового кирпича – материала, наиболее распространенного при строительстве зимовок Тургая. Другое сооружение размером 40×10 м, судя по параметрам, отсутствию перегородок и специфическому заполнению руин, очевидно, представляет собой остатки загона для домашних животных.

Археологическое, систематическое изучение казахских зимовок позволяет рассмотреть раз-

личные аспекты по вопросам хозяйственного освоения Степи. Суровые зимы севера Казахстана – это настоящее испытание для ее обитателей. Исторически эта территория рассматривалась как пространство для жизни в теплое время года, во время весеннего пробуждения природы, хорошего летнего травостоя. В периоды буйства холода некоторые центры казахской культуры смещались, например, к Сырдарье – в города так называемого Отрарского оазиса и его окрестности (Марғұлан, 1985).

Возвращаясь к зимовке, отметим, что на памятнике установлены таблички (рис. 3), но ни на одной из них не указано, что это зимовка Машен (у Ахмета Байтурсынова было два брата Кали и Машен) и такое название важно сохранить. Приведем дословное написание каждой, сохраняя орфографию и пунктуацию. На щите надпись сделана на трёх языках – казахском, русском и английском: «Қостанай облысының жалпыұлттық қасиетті нысаны» (Объект общенационального значения; Sacred object of whole national importance); «Сарытубек ауылы А. Байтұрсыновтың туған жері» (Аул Сарытубек – место рождения А. Байтурсынова; Sagytubek village – place of birth of A. Baitursynova).

Надписи на ограждении дома: «Байтұрсын ұлы Ахметтің туған үйі» (Родной дом Ахмета Байтурсынова) и на фасаде здания: «Бұл жерде қазақтың ұлы перзенттерінің бірі – Ахмет Байтұрсын ұлы 1872 жылы 5-ші қыркүйекте дүниеге келген» (Здесь 5 сентября 1872 года появился на свет великий сын казахского народа – Ахмет Байтурсынов).

Рисунок 3 – Зимовка Машен. Содержание надписей на табличках.
1 – на шите, установленном на памятнике; 2 – на ограждении; 3 – на стене дома

Заклучение

В 2022 г. в стране будет отмечаться 150-летие великого мыслителя. Внимание будет приковано к Костанайской области как месту рождения Ахмета Байтурсынова. Поэтому мероприятия, приуроченные к этой дате, должны быть достойны памяти о великом сыне своего народа. Реализация вопроса музеефикации должна проводиться комплексно. Это очень большая и ответственная работа, требующая колоссальных финансовых вложений. В организации музея должны быть задействованы ведомства, отвечающие не только за вопросы науки, культуры, архитектуры, но и за организацию автодорог, авиамаршрутов, строительству мостов, телекоммуникациям. Рассуждая о музеях наподобие “open air”, можно от-

метить, что кроме того, что они являются, с одной стороны, «под открытым небом», а с другой стороны, «системой передачи знаний через погружение» подобно «семиосфере» (Makovetsky, 1971; Museum definition).

Имя Ахмета Байтурсынова является достоянием нации. Достойное отношение к его памяти – проявление активной жизненной и гражданской позиции. При соответствующей организации туристической инфраструктуры зимовку семьи Ахмета Байтурсынова можно превратить в музей под открытым небом.

Работа выполнена при финансовой поддержке Комитета науки Министерства образования и науки Республики Казахстан, ИРН проекта AP05131573.

Литература

- Базарбаева Г.А., Джумабекова Г.С. (2017). Предисловие // Культура населения Тургая и сопредельных регионов: человек и эпоха. Алматы: Институт археологии им. А.Х. Маргулана. С. 5–9.
- Бейсенов А.З. (2019). К.А. Акишев и вопросы изучения памятников казахского времени // Маргулановские чтения – 2019: м-лы Международной археологической научно-практической конференции, посвященной 95-летию со дня рождения выдающегося казахстанского археолога К.А. Акишева (г. Нур-Султан, 19–20 апреля 2019 г.). Нур-Султан: НИИ им. К.А. Акишева при ЕНУ им. Л.Н. Гумилева. С. 10–38.
- Бейсенов А.З. (2020). Чингистау. Размышления у старой зимовки Абая // Сохранение и изучение культурного наследия Алтайского края: сборник научных статей. Барнаул: Алтайский госуниверситет. Вып. XXVI. С. 229–240. DOI:10.14258/2411-1503.2020.26.39
- Бейсенов А.З., Джумабекова Г.С., Базарбаева Г.А. (2017). Путь к изучению древностей центра страны: история создания первой археологической экспедиции Казахской Академии наук // Археологическое наследие Центрального Казахстана: изучение и сохранение. Сборник научных статей, посвященный 70-летию организации Центрально-Казахстанской

археологической экспедиции Академии наук Казахстана. Алматы: Научно-исследовательский центр истории и археологии «Бегазы-Тасмола». Т. 1. С. 11–64.

Бейсенов А.З., Шашенов Д.Т., Дуйсенбай Д.Б. (2020). Кызылшилик, зимовка семьи Хасена Акаева // Сохранение и изучение культурного наследия Алтайского края: сборник научных статей. Барнаул: Алтайский госуниверситет. Вып. XXVI. С. 240–251. DOI:10.14258/2411-1503.2020.26.40

Джумабекова Г.С., Ахияров И.К., Дуйсенбай Д.Б., Джуманазаров Н.Ш., Базарбаева Г.А. (2018). Предварительные итоги археологических исследований бассейна реки Быжы (участок «Каспан» Жетысуский Алатау) // Отан тарихы. № 3. С. 43–57.

Жолдасбаев С. (2017). Қазақ елінің XV–XVIII ғасырлардағы тұрақты мекен жайлары / Мәдени мұра бойынша деректер мен зерттеулер. IX том. Жалпы ред. басқарушы З. Самашев. Астана: Қазақ ғылыми-зерттеу мәдениет институты. 304 б.

Закон Республики Казахстан от 26.12.2019 № 288-VI «Об охране и использовании объектов историко-культурного наследия». URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=34894354#pos=234;-39 (дата обращения: 14.04.2020).

Марғұлан Ә. (1985). Ежелгі жыр, аңыздар: ғылыми-зерттеу мақалалар / құраст. және арнаулы ред. Бердібаев Р. Алматы: Жазушы. 368 б.

Медведева М.В. (2020). «В упорной борьбе за марксистскую историю материальной культуры...»: документы аспиранта ГАИМК Алькея Маргуланова из архивного собрания ИИМК РАН // Электронный научно-образовательный журнал «История». Т. 11. Вып. 5 (91). DOI: 10.18254/S207987840010316-6

Омаров Г., Бесетаев Б., Сагындыкова С. (2020). Археологические изыскания Алтайской археологической экспедиции в 2019 г. // Вестник КазНУ им. аль Фараби. Сер. историч. С. 144–154. <https://doi.org/10.26577/JH.2020.v96.i1.18>

Первухина М. Чудеса под звездным небом. И немного экстрима // Официальный сайт областной газеты «Костанайские новости». URL: <https://kstnews.kz/newspaper/825/item-54947> (дата обращения: 16.05.2020).

Хабдулина М.К. (2017). К.А. Акишев и Ишимская археологическая экспедиция // Археологическое наследие Центрального Казахстана: изучение и сохранение. Сборник научных статей, посвященный 70-летию организации Центрально-Казахстанской археологической экспедиции Академии наук Казахстана. Алматы: Научно-исследовательский центр «Бегазы-Тасмола». Т. 2. С. 119–125.

Маковецкий И.В. (1971). Open air Museums and their Problems // ICOMOS Bulletin. USSR. Vol. 2. P. 126–132.

Museum definition // ICOM. URL: <http://icom.museum/63-who-we-are/the-vision/museum-definition.html>

References

Bazarbayeva G.A., Jumabekova G.S. (2017). Predislovie [Preface] // Kultura naseleniya Turgaya i sopedelnyh regionov: chelovek i epoha [The culture of the population of Turgay and adjacent to it regions: a man and an epoch]. Алматы: A.Kh. Margulan Institute of Archeology, p. 5–9.

Beisenov A.Z. (2019). K.A. Akishev i voprosy izucheniya pamyatnikov kazahskogo vremeni [K.A. Akishev and questions of studying the monuments of the Kazakh time] // Margulanovskie chteniya – 2019 (g. Nur-Sultan, 19–20 aprelya 2019 g.) [Margulan readings – 2019 (Nur-Sultan, April 19–20, 2019)]. Nur-Sultan: K.A. Akishev Research Institute near L.N. Gumilyov Eurasian National University, p. 10–38.

Beisenov A.Z. (2020). Chingistau. Razmyshleniya u staroy zimovki Abaya [Chingistau. Reflections at the old wintering of Abay] // Sohranenie i izuchenie kulturnogo naslediya Altajskogo kraja [Preservation and study of the cultural heritage of the Altai Territory]. Barnaul: Altaiskiy gosuniversitet. Vyp. XXVI, p. 229–240. DOI:10.14258/2411-1503.2020.26.39

Beisenov A.Z., Jumabekova G.S., Bazarbayeva G.A. (2017). Put' k izucheniyu drevnostey tsentra strany: istoriya sozdaniya pervoy arheologicheskoy ekspedicii Kazahskoy Akademii nauk [The path to the study of antiquities of the centre of the country: the history of the creation of the first archaeological expedition of the Kazakh Academy of Sciences] // Arheologicheskoe nasledie Tsentral'nogo Kazahstana: izuchenie i sohranenie [Archaeological Heritage of Central Kazakhstan: study and preservation]. Алматы: “Begazy-Tasmola”. Т. 1, p. 11–64.

Beisenov A.Z., Shashenov D.T., Duisenbay D.B. (2020). Kyzylshilik, zimovka sem'i Hasena Akaeva [Kyzylshilik, wintering of Khasen Akayev's family] // Sohranenie i izuchenie kul'turnogo naslediya Altajskogo kraja [Preservation and study of the cultural heritage of the Altai Territory]. Barnaul: Altaiskiy gosuniversitet. Vyp. XXVI, p. 240–251. DOI:10.14258/2411-1503.2020.26.40

Jumabekova G.S., Akhiyarov I.K., Duysenbay D.B., Jumanazarov N.Sh., Bazarbayeva G.A. (2018). Predvaritel'nye itogi arheologicheskikh issledovaniy bassejna reki Byzhy (uchastok «Kaspan» Jetyususkij Alatau) [Preliminary results of archaeological research of the Byzhy River basin (Kaspan section of Jetyus Alatau)] // Otan tarihy. № 3, p. 43–57.

Joldasbayev S. (2017). Kazakh elinin XV–XVIII gasyrlardagy turakty meken zhajlary / Madeni mura boiynsha derekter men zertteuler [Kazakh settlements of the XV – XVIII centuries. Cultural heritage materials and research]. IX vol. Ed. Z. Samashev. Astana: Kazakh scientific-research cultural Institute. 304 p.

Закон Республики Казахстан от 26.12.2019 № 288-VI «Об охране и испол'зовании об'ектов историко-кул'turnogo naslediya» [The Law of the Republic of Kazakhstan dated December 26, 2019 no. 288-VI “On the Protection and Use of Historical and Cultural Heritage Sites”]. URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=34894354#pos=234;-39

Margulan A. (1985). Ezhelgi zhyr, anyzdar: gylymi-zertteu makalalar [Ancient epic tales. Scientific research] / Ed. Berdibayev R. Алматы: Jazushy. 368 p.

Medvedeva M.V. (2020). «V upornoy borbe za marksistskuyu istoriyu materialnoy kultury...»: dokumenty aspiranta GAIMK Alkeya Margulanova iz arhivnogo sobraniya IIMK RAN [“In a stubborn struggle for the Marxist history of material culture ...”: documents of GAIMK graduate student Alkei Margulanov from the archives of the Institute for History and Culture of the Russian Academy of Sciences] // Elektronnyi nauchno-obrazovatelnyi zhurnal «Istoriya» [History: Journal of Education and Science]. T.11. Vyp. 5 (91). DOI: 10.18254/S207987840010316-6

Omarov G., Besetayev B., Sagyndykova S. (2020). Arheologicheskie izyskaniya Altayskoy arheologicheskoy ekspeditsii v 2019 g. [Archaeological Surveys of the Altai Archaeological Expedition in 2019] // Journal of history. 2020. No 1 (96), p. 144–154. <https://doi.org/10.26577/JH.2020.v96.i1.18>

Pervuhina M. Chudesa pod zvezdnym nebom. I nemnogo ekstrima [Miracles under the starry sky. And a bit of extreme] // Oficial'nyi sait oblastnoy gazety «Kostanayskie novosti» [The official website of the regional newspaper “Kostanay News”]. URL: <https://kstnews.kz/newspaper/825/item-54947>

Khabdulina M.K. (2017). K.A. Akishev i Ishimskaya arheologicheskaya ekspeditsiya [K.A. Akishev and the Ishim Archaeological Expedition] // Arheologicheskoe nasledie Tsentral'nogo Kazahstana: izuchenie i sohranenie [Archaeological Heritage of Central Kazakhstan: study and preservation]. Almaty: “Begazy-Tasmola”. T. 1, p. 119–125.

Makovetsky I.V. (1971). Open air Museums and their Problems // ICOMOS Bulletin. USSR. Vol. 2. P. 126–132.

Museum definition // ICOM. URL: <http://icom.museum/63-who-we-are/the-vision/museum-definition.html> (дата обращения: 16.05.2020).

Э.Б. Сактаганова¹ , Н.Д. Четин^{2*}

¹Л.Н Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қазақстан, Нұр-Сұлтан қ.,

²Ахи Эвран атындағы Қыршехир университеті, Түркия, Қыршехир қ.,

*e-mail: nursulu@mail.ru

ЗАҢҒЕР СЕЙДӘЗІМ ҚАДЫРБАЕВ ӨМІРІНІҢ КЕЙБІР СӘТТЕРІ ТУРАЛЫ ТАРИХИ ДЕРЕКТЕР

Мақалада ХХ ғасырдың басында Ұлттық мемлекет құруды мақсат етіп, Алаш орда қозғалысына қатысқан аса көрнекті қайраткерлердің бірі, заңгер, аудармашы, ұзақ жылдар бойы халқына беймәлім болып келген Сейдәзім Құлмұхамедұлы Қадырбаевтың шығу тегі, өмір жолы, туып өскен ортасы, студенттік кезеңі, оқыған оқу орындары мен бағалары, отбасылық жағдайы, қоғамдық-саяси қызметі, заң саласында мамандануы, сондай-ақ осы саладағы шығармашылық жұмыстары тарихи деректерге сүйене отырып зерттеледі. Қадырбаевтың қазақ сот жүйесі, қылмыстық құқық пен іс жүргізуіне қосқан үлесі мен заң саласындағы аудармалары туралы да деректер келтіріледі. Зерттеушілер Торғайлық заңгер, аудармашы, қазақ зиялысы Сейдәзім Қадырбаевтың өмірбаянын ұлт-азаттық күрес тарихының ұмыт қалған «ақтаңдақ» беті ретінде зерделеп, ғылыми объективтілік тұрғысынан қазақ тарихындағы алатын орны мен Ұлттық мемлекет құру жолындағы жасаған қызметтерін ашып көрсету үшін деректік базаны анықтау, зерттеу және ғылыми айналымға енгізу қажет деп есептейді. Мақала жазу барысында мерзімді баспасөз материалдары, ғылыми әдебиеттер материалдары, күні бүгінге дейін ғылыми қолданысқа енген архив құжаттары бір-бірімен жан-жақты салыстырылып, ғылыми тұрғыдан талдау жасау арқылы қолданылды.

Түйін сөздер: заңгер, заң, Наркомюст, Қылмыс заңы, Ақы заңы, Жер заңы, Неке.

E.B. Saktaganova¹, N.D. Chetin^{2*}

¹L.N. Gumilyov Eurasian National University, Kazakhstan, Nur-Sultan

²Kirsehir Ahi Evran University, Turkey, Kirsehir,

*e-mail: nursulu@mail.ru

Some moments of the life of a lawyer Seidazim Kadyrbayev in historical sources

The article examines one of the participants of the Alash Orda movement, Seidazim Kulumkhameduly Kadyrbayev's life, place of birth, student life, Social and political activities, specialization in the legal field and creative work in this area which seeks to create a national state in the early twentieth century. In addition, the article refers to Kadyrbayev's translations into the legal sphere, Kadyrbayev's contribution to the development of the Kazakh judicial system, criminal law and production. The researcher believes that in order to reveal the role of the Torgai lawyer, translator, Kazakh intelligentsia, Seidazim Kadyrbayev in the history of Kazakhstan and its activities on the way to creating a national state, it is necessary to study from the source point of view. When writing the article, periodical materials, scientific literature materials, as well as archival documents that were not included in scientific circulation were compared with each other and used for scientific analysis.

Key words: S.Kadyrbayev, People's Commissariat of Justice, lawyer, law, Criminal law, Payment law, Land law, marriage, Home and care law, the law on the conduct of paid cases, translator, political figure.

Е.Б. Сактаганова¹, Н.Д. Четин^{2*}

¹Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Казахстан, г. Нур-Султан

²Университет Кыршехир имени Ахи Эвран, Турция, г. Кыршехир,

*e-mail: nursulu@mail.ru

Исторические источники о некоторых моментах жизни юриста Сейдазыма Кадырбаева

В данной статье исследуется жизненный путь алашординца Сейдазыма Кулмухамедулы Кадырбаева, а именно место его рождения, студенческие годы, учебные заведения, в которых он получал образование, семейное положение, его общественно-политическая деятельность, юридическая специализация, переводческая и творческая деятельность, как одного из видных создателей национального государства и деятеля Алаш-Орды начала XX века, который долгое время был неизвестен казахскому народу. В статье представляется информация о вкладе Сейдазыма Кадырбаева в казахстанскую судебную систему, уголовное и процессуальное законодательство, а также его неоценимых переводах в области права. Авторы статьи считают, что в целях раскрытия роли тургайского юриста, переводчика и казахского интеллигента, активного деятеля Сейдазыма Кадырбаева в построении национального государства необходимо изучать, исследовать и внедрять в научный оборот объективные архивные материалы о жизнедеятельности национального освободителя, который был незаслуженно забыт в истории независимого государства. При написании статьи проводился анализ и сравнение данных архивных документов с материалами периодических изданий и научной литературой, которые по сегодняшний день не были использованы и изучены.

Ключевые слова: С. Кадырбаев, юрист, Наркомюст, уголовное право, земельное право, брак, семейное и опекуновское право, переводчик и политический деятель.

Кіріспе

Алаш қозғалысының дүниеге келуі ХХ ғасырдың басында болып өткен қоғамдық-саяси оқиғалармен тығыз байланысты болды. Тарихи оқиғаларды атап айтар болсақ, жәдидшілдік қозғалысы, 1905-1907 жылдардағы бірінші орыс революциясы, Алаш қозғалысы, 1917 жылғы Ақпан және Қазан төңкерістері, оларға жалғасқан азамат соғысы және Кеңес Үкіметінің орнауы қазақ қоғамына, соның ішінде алашшыл зиялылардың өміріне түбегейлі өзгерістер әкелді. Осынау қиын-қыстау заманда ел мен жер тағдырын тереңнен ойлаған ұлт қайраткерлері мәселенің өз халқының мүддесіне сай шешілуі бағытында нақтылы жұмыстар жасап, саяси күреске араласты. Қазақтың ұлттық-демократиялық зиялылары қазақ халқын өркениетті мемлекет етіп қалыптастыруды саяси күрестің негізгі мақсаты етіп қойды.

Қазақ зиялылары ХХ ғасырдың басында қазақ қоғамының ең негізгі мәселесі болған отарлық езгіге қарсы халықтың ұлттық санасын оятып, өзара бірлікке жеткізу мақсатында біртұтас идеологияның қажеттілігін түсінді және оны жаңа кезеңге сай жүйелеп, қалыптастыру жолында орасан зор еңбектер атқарды. Ел басына күн туған қиын-қыстау кезеңде халық арасынан суырылып шығып, саяси сахнада реформаторлық, мемлекеттік-саяси көзқарастармен, туған хал-

қының қамы үшін аянбай тер төккен озық ойлы биік тұлғалардың тарихта өз іздерін қалдырары ғасырлар бойы дәлелденген ақиқат. Бірақ, Кеңестік тоталитарлық жүйе жағдайында ұлтымыздың белгілі тұлғаларының ғұмырнамасын зерттеуге мүмкіндік берілмеді. Олардың көзқарастарын бағалауда әділетсіздікке, бұрмалауға жол берілді. Олардың шын мәніндегі халықтың бостандығы мен тәуелсіздігі үшін күресі саналы түрде бұрмаланып қана қоймай, оларға «ұлтшыл», «буржуазияны жақтаушы», «үстем тап өкілі» тағы басқа айыптар тағылды. Кеңес тарихшылары қазақ зиялыларының ұлт-азаттық қозғалысын мүлдем жоққа шығарып, сол арқылы біртұтас алаш идеясы жолындағы «Алаш» қайраткерлерінің жанкешті күресін тарихтан сызып тастауға ұмтылды. Кеңестік тарих ғылымы большевиктердің біржақты идеологиясы қыспағында болып, таптық бағалау қағидасы негізінде жалған мағынада жазылды және қазақ ұрпағының санасын коммунистік режимге қажетті идеялармен уландырды. Соған сәйкес қазақ ұлтының әлеуметтік-экономикалық, рухани дамуына зор үлес қосқан алаштық интеллигенцияның тарихына байланысты зерттеулер жүргізілген жоқ. Бұл Қазақстан тарихында «ақтаңдақ» беттер болды.

Жоғарыда аталған жағдайлар Алаш қозғалысының – бір жылдың немесе екі-үш жылдың жемісі емес, өзінің бастау көздерін 1917 жылдан

әлдеқайда бұрын алатын ішкі эволюциялық жолы бар пісіп-жетілген ұлы қозғалыс болғандығын нақтылай түседі. Оны Алаш тарихын зерттеген зиялы қауым өкілдері айтып та, жазып та жүр. Алаш қозғалысының басталу кезеңі жөнінде әңгіме болғанда, көбінесе, 1905 жылы Қоянды жәрмеңкесінде дүниеге келген Қарқаралы құзырхаты айтылады. Біздің ойымызша да, Алаш қозғалысының өріс алуы осы тұстан басталады. Оның саяси-тарихи себептері ретінде, ең алдымен, осы тарихи кезеңде ұлт мәселесін көтере алатын, оны қалың бұқараға жеткізе алатын ұлттық зиялы қауымның қалыптаса бастағандығын айтамыз.

Қазақ зиялыларының қоғамдық-саяси қызметін зерттеудің жаңа кезеңі 1980 жылдардың соңына қарай басталды. Оған жол ашып берген бүкіл Кеңестер Одағын қамтыған қайта құру үдерісі, соған байланысты Қазақстан Коммунистік партиясы Орталық Комитеті жанынан тоталитарлық жүйенің құрбаны болған қазақ мәдениеті мен ғылымының көрнекті өкілдерінің шығармашылық мұрасын қайта қарау үшін құрылған комиссияның шешімдері болды» деп атап көрсетеді тарихшы, алаштанушы ғалым М. Қойгелдиев (Қойгелдиев, 2008: 26). Аталған кезеңнен бастау алған бұл іс нәтижесінде Алаш қозғалысы, Алаш партиясы, Алашорда үкіметі және Алаш қайраткерлері мен олардың шығармашылық мұралары туралы көптеген еңбектер жарық көрді. Атап айтар болсақ, отандық тарихнамада алғашқылардың бірі болып Алаш мәселесін ғылыми тұрғыда зерттеп, Алаш қайраткерлерін тұлғалық, һәм қайраткерлік қызметін, зерттеудің әдіснамасын жолға қойған алаштанушы К. Нұрпейсовтің (Нұрпейсов, 1995), М. Қойгелдиевтің (Қойгелдиев, 1995), Ғ. Ахмедовтың (Ахмедов, 1996), Д. Аманжолованың (Аманжолова, 1994) зерттеулерінде Алаш қозғалысының қалыптасуы мен халқымыздың ұлттық санасының жаңғыруы, автономиялық республика құру, ұлт мәселесі жөніндегі қайраткерлеріміздің қызметі мұрағат деректері негізінде қарастырылған және бүгінгі күнге дейін өз жалғасын табууда.

Отандық ғалымдармен қатар Алаш қозғалысының тарихына қызығушылық танытқан шетелдік зерттеушілер де бар. Олардың бір қатарына тоқталатын болсақ: «Өркениеттердің жанасуы: Америка мен Ресейдегі ішкі отарлауды салыстыру» атты еңбектің авторы, Америкалық тарихшы, Солтүстік Каролинадағы Шарлотт университетінің профессоры Стив Сабо (Steven, 2017) мен «География цивилизаций: простран-

ственный анализ деятельности Казахской интеллигенции, с середины девятнадцатого до начала двадцатого века» атты мақаланың авторы жапондық Томохико Уяманы (Tomohiko, 2000: 70-99) және Түркиялық Әбдіуақап Қараның М. Шоқай (Қара, 2012: 372) туралы жазған еңбектерін айтуға болады.

Соңғы кезеңдерде Түркиядағы түркі республикаларының тарихы талқыланатын басылымдарда Алаш партиясы мен Алаш Орда үкіметі, Алаш қозғалысы жайлы мәліметтермен қатар ғылыми тұрғыда магистрлік және докторлық диссертациялардың тікелей тақырыбы ретінде зерттелгені байқалды. Атап айтар болсақ, Ибраһим Қалқан «1913-1918 Yılları Arasında Kazaklarda Siyasi Fikir Olusumu: Kazak Gazetesi ve Alas Hareketi» (1913-1918 жж. арасында қазақтардағы саяси ой-пікірдің қалыптасуы: «Қазақ газеті» және «Алаш») (Kalkan, 1999), Күлдария Маймакова «20. yy. Basında Kazakistan'da Siyasi Durum: Alas Orda Hareketleri» (20 ғасыр басындағы Қазақстандағы саяси жағдай: Алаш Орда әрекеттері) (Maımakova, 2001), Мира Кадирова «Alas Partisi Gazetesi: Kazak (1913-1920 Kazak Basinindeki Etkisi)» (Алаш партиялық газеті: 1913-1920 жж. қазақ баспасөзіне әсері) (Kadırova, 2016), Гүлжанат Құрманғалиева «Stalins Great Purges and the Penal System: The Case of the Kazak Intelligentsia» (Сталиндік қуғын-сүргін және жазалау жүйесі: Қазақ зиялылары) (Kurmangaliyeva, 2003) атты магистрлік және Гүлжанат Сакенова «Kazakistandaki Alas Milli Kurutulus Hareketi ve Turkiye'deki Milli Kurtulus Hareketi ile Mukayesesi (1917-1923)» (Қазақстандағы Алаш ұлт-азаттық қозғалысы мен Түркиядағы ұлт-азаттық қозғалыстарының салыстырмалы анализі (1917-1923 жж.)) (Sakenova, 2002), Юнус Эмре Гүндүз «Milliyetçilik ve Sosyalizm Arasında: Kazak Alas Orda Hareketinde Sureklilik» (Ұлтшылдық пен социализм арасындағы Алаш Орда қозғалысы) (Gunduz, 2007) атты докторлық диссертация жұмыстарына арқау болғанын көруге болады.

Сондай-ақ Түркия елінің астанасы Анкара қаласында, Түрік Тарих Қоғамы, Гази университеті, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ және Қожа Ахмет Яссауи атындағы Халықаралық Қазақ-Түрік университеті Өкілетті Кеңесі ынтымақтастықта ұйымдастырып өткізген «Түрік әлеміндегі ағартушылық қозғалыстар: Алаштың 100 жылдық мерейтойы» атты халықаралық конференция сияқты ғылыми іс-шаралар ұйымдастырылып өткізілді. Аталған конференцияда Тұран түрік әлемінің ағартушылық қозғалыстарында ерекше орын алатын Алаш

қозғалысының маңыздылығы және XX ғасырдағы отарлық саясатқа қарсы Түркияда Мұстафа Кемалдың басқаруымен болған қозғалыстарды Қазақстандағы Алаш қозғалысымен салыстыра отырып, Алаш қозғалысына жан-жақты баға беру іспеттес бірқатар мәселелер қаралды (<https://www.ttk.gov.tr/haberler/alas-aydinlari-ankarada-aniliyor/>).

Парижде өткен ЮНЕСКО-ның 38-ші Бас конференциясында, Алаш Көшбасшысының туғанына 150 жыл, Ұлы мемлекет қайраткері Әлихан Бөкейханов ЮНЕСКО-ның 2016 жылғы еске алу және мерекелеу мерейтойлары бағдарламасына енгізіліп, 2016 жылдың наурыз айында Гази университетінің Түркология ғылыми зерттеу орталығы мен Ахмет Яссауи университеті, Түрік Халықаралық академиясының ұйымдастыруымен Әлихан Бөкейхановтың 150 жылдығына арналған конференция өткізген. Конференцияда Әлихан Бөкейхановтың Алаш операциясының жетекшісі ретіндегі саяси қайраткерлігімен қатар, газет жазушысы, ғалым, экономист, мал шаруашылығы саласындағы ғылыми зерттеулерді ұйымдастырушы, тарихшы, этнограф және т.б қырлары кеңінен қаралды (http://www.ayu.edu.tr/etkinlik_detay/5).

Түркияда Алаш туралы ақпарат беретін алғашқы еңбектердің бірі – 1955 жылы жарық көрген Решит Рахмети Араттың Ислам энциклопедиясына арнап жазған Қазақстан мақаласы болатын. Мақалада Қазақстанның физикалық географиясы мен экономикалық жағдайы туралы мәліметтермен қатар тарихи мәселелер баяндалған бөлімінде Алаш партиясы туралы айтылады («Қазақстан» Ислам энциклопедиясы, 1955). Осылайша, ол кезеңде Қазақстанда Алаш және Алаш қайраткерлерінің есімдеріне тыйым салынған кезде шетелде, бауырлас түрік елінде қазақ ұлтының мақтан тұтар ұлы тұлғалары жазылып келді. Жоғарыда аталған ғылыми жұмыстар мен іс-шаралардан өзге, шетелдік зерттеушілердің Алаш қозғалысына қатысқан қазақ зиялыларының өмірі мен еңбектеріне арналған зерттеулер күн өткен сайын көбейіп келгендігін көреміз. Отандық ғалымдармен қатар шетелдік зерттеушілердің де Алаш қозғалысы тарихына қызығушылық танытуының артуы тақырыптың өзектілігін нақтылай түседі.

Сейдәзім Қадырбаевтың өмір тарихына қатысты кейбір деректер

Ұлтының мәңгілігін ойлаған ұлы азаматтардың жүріп өткен жолын, ерлікке татырлық

еңбектерін бағалау – есі бар ұрпақтың жадынан шықпайтын қастерлі борышы болып табылады. Жалпы Алаш тарихын зерттеу Қазақстандық тарихнамада ел танудың, замантанудың оңтайлы шарасы болды. Сондықтан қоғамды алаш зиялыларының шығармашылық мұраларымен таныстыру және Алаш қозғалысы қайраткерлерінің қоғамдық қызметі мен саяси көзқарастарын талдау мақсатында жеке тұлғалардың өмірін, атқарған қызметін зерттеу маңызды құбылыс.

Сондай тұлғалардың бірі – Алаш қозғалысының көрнекті өкілі, белгілі заңгер, аудармашы Сейдәзім Қадырбаев. Сейдәзім Қадырбаев – ұлтын, елі мен жерін сүйген патриот. Бірақ оның өмір жолы жемісті еңбектерімен қатар қасіретке де толы болды. Сол себепті ұлтжанды тұлғаның қоғамдық-ағартушылық, ғылыми қызметін объективті бағалап, шынайы көрсету бүгінгі міндетіміз.

Сейдәзім Құлмұхамедұлы Қадырбаев XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында өмір сүрген заңгер, аудармашы, саяси қайраткер, алайда зерттелмеген ақтандақтар қатарында орын алуда. Халқымыздың тарихында елге елеулі еңбек сіңірген, ұлт мүддесі үшін қызмет еткен айтулы тұлғалардың бірі болған Сейдәзім Қадырбаев туралы және оның аудармалары мен заң саласындағы кітаптары төте жазумен жазылғандықтан және біздің елімізде емес, шет жерлердегі мұрағаттарда сақталғандықтан, оның көптеген еңбектері бізге әлі күнге дейін беймәлім болып отыр.

Сондықтан, бұл зерттеуімізде Сейдәзім Қадырбаев туралы азды-көпті зерттеулермен қатар жаңа тарихи мәліметтер мен қолжетімді мұрағат көздерін негізге алатын боламыз.

Сейдәзім Қадырбаев 1885 жылы Торғай уезі, Наурызым болысында дүниеге келген. Осы уақытқа дейін ғылыми айналымға енген деректердің барлығында, тіпті ҚР ОММ-нан алынған құжатта, өмірінің 28 сәуірі 1922 жыл мен 1927 жылдың 22 тамызы аралығын қамтитын Сейдәзім Құлмұхамедұлы Қадырбаевтың жеке ісінің 1-бетінде тіркелген «Послужной список» атты, 1922 жылдың 22 желтоқсанында өз қолымен толтырылған құжатта мынадай мағлұматтар кездеседі.

Біріншіден аты-жөні, тегі деген бағана бойына «Кадирбаев Сейдазим Кулмухаметович» (ҚРОММ. 1541-қ. 3201-іс: 1) деп толтырылған. Бұдан аңғаратынымыз Сейдәзімнің әкесінің аты «Терең тамыр» атты тарихи-этнографиялық хикаяттағы «Наркомюст наркескені» бөлімінде және аталған кітаптың соңғы беттерінде берілген

өтей руының шежіресінде де, тағы да басқа деректерден көргеніміздей Құлмағамбет емес, Құлмұхамед екендігін көруге болады. Бұл дерек «Торғай елі» энциклопедиясында дұрыс берілген (Торғай елі, 2013: 235).

Екіншіден, 1905 жылдың 28 шілде мен 1918 жылдың 14 қыркүйек аралығын қамтыған «Дело канцелярии председателя Оренбургского Окружного суда. О службе Мирowego Судьи Тургайского уезда Сейдазыма Кулмухамедовича Кадирбаева» атты істен, бұрын-соңды ғылыми айналымға енген тың мәліметтерді таптық. Мысалға бұған дейін жарық көрген ғылыми еңбектер мен бұқаралық ақпарат құралдары, газет, журнал беттерінде жарияланған мақалалардың бәрінде де және осыған дейін қаралған мұрағат құжаттарында да «возраст/ год рождения» деген бағаналардың бойында Сейдәзім Құлмұхамедұлы Қадырбаевтың туған жылы көрсетілгенімен нақты қай айдың қай күні туылғандығы көрсетілмеген болатын. Жоғарыда аталған мұрағат құжатының бірінші бетінде Сейдәзім Қадырбаевтың туылған күні 30 маусым 1885 жыл деп көрсетілген. Сондай-ақ «место происхождения» деген сауалға «Торғай облысының Торғай уезді, Наурызым болыстығына қарасты №1 ауылда» (Орынбор ОММ 57-қ 275-іс:1) туылғандығын жазған. Бұл мұрағаттан алынған дерек 2009 жылғы 4 сәуірде Егемен Қазақстан газетінде жарияланған ««Наркомюст» наркескені» атты мақаладағы Сейдазым Қадырбаев №9 ауылда туған деп баяндалған мәліметті теріске шығарады (Әлім, 2009: 5). Сонымен, Сейдәзім Құлмұхамедұлы Қадырбаев 1885 жылы 30 маусымда Торғай уезі, Наурызым болысындағы Сарыкопа бойында 1-ші ауылда дәулетті шаруаның отбасында дүниеге келген.

Студенттік кезеңі

Сейдәзім Құлмұхамедұлы Қадырбаевтың қоғамдық-саяси көзқарасы Ресей империясының қазақ даласындағы отаршылдық әрекетінің күшеюі кезеңінде қалыптасты. XIX ғасырдың соңындағы қазақ даласын басқару жөніндегі реформаларына сай Ресей империясының құрамындағы Қазақстанның экономикалық және саяси-әлеуметтік дамуы көшпелі қазақ қоғамының ғасырлар бойы қалыптасқан дәстүріне жат болды, сондықтан қазақ қоғамы өз ерекшелігінен ажыратылып жатты. Патша үкіметінің қазақ даласын отарлау саясаты рухани және мәдени құрылымын да айналып өтпеді, оның дамуына жасанды түрде шектеулер мен

тежеулер қойып, барлық ұлттық ерекшеліктерді жою арқылы орыстандыру саясатын күшейтті. Қазақ даласында отарлау саясатын қарқындатуда империя мүддесін көздейтін білім беру орындары көптеп ашылды. Соның салдарынан білімге құштар қазақ жастары амалсыздан осындай білім ордаларында оқуға мәжбүр болды. Бұл білім ордалары қазақ балаларының діни сипаттағы тәрбиесіне, оларды орыстандыру әдістерін жетілдіру мәселелеріне көп көңіл бөлді. Осындай оқу орындарынан білім алған қазақ жастарының бірі – Сейдәзім Құлмұхамедұлы болатын.

Сейдәзімнің атасы Қадырбай Байғозин де ескіше оқыған, орысшаға да жүйрік, ел билеген, халық арасында аса беделді, дәулетті кісі болған. Ол Торғай ауданының Өтейлерге қарасты төрт болыс еліне билігін жүргізген. Немересі Сейдәзімнің европаша білім алуына да осы атасының ықпалы тиген (Дастанов, 2009: 5). Әкесі – Құлмағамбет, ол да есті сөзге үйір, баталы кісі болған деседі (<https://turkystan.kz/article/89605>). Құлмұхамед те балаларын жастайынан оқуға берген.

Орынбор облыстық мемлекеттік мұрағатындағы Сейдәзім Қадырбаевтың жеке ісінде Торғай екі жылдық орыс-қазақ училищесін 1901 жылы 3 мамырда оқып бітіргендігі жөніндегі №55 куәлігі тіркелген. Куәліктен төмендегідей мәліметтерді көруге болады: «Свидетельство. Воспитанникъ Тургайского русско-киргизского двух класснаго училища Тургайского уезда, Тургайской области Сейдазыма Кадирбаева родившійся въ июнь месяца 1885 года окончилъ курсъ ученья двух класснаго училища Министерства Народнаго Просвещенія при поведеніи отличномъ и успехахъ: по вероученію отличномъ (5), русскому языку отличномъ (5+), чтенію отличномъ (5+), арифметике и геометріи отличномъ (5+), русской исторіи отличномъ (5+), географіи отличномъ (5+), естествоведенію отличномъ (5+), пенію не обучался, чистописанію и черченію отличномъ (5+), переплетному ремеслу хорошемъ (4), гимнастика отличномъ (5+). Въ чемъ и выдано ему, Кадирбаеву сіе свидѣтельство за подписью преподавателей и печатью училища 3 мая дня 1901 года. Городъ Тургай Заведывающій Тургайскимъ двухкласснымъ училищемъ, учитель И. Григорьевъ» (Орынбор ОММ 57-қ 275-іс: 7).

Аталған оқу орны 1860 жылы Ресей өкіметінің оқу жүйесінде жасаған реформасына орай құрылды. Оның шәкірттері бастапқы екі жыл даярлық класында оқыды. Негізгі білім екі жылдан кейін беріледі.

Міне, бұл келтірілген фактілерден төменде-гідей қорытындылар жасауға болады:

Біріншіден, шәкірттері бастапқы екі жыл даярлық сыныбында оқып, негізгі білім екі жылдан кейін беріледі десек, онда Сейдәзім Құлмұхамедұлы Қадырбаев 12 жасында Торғай екі жылдық орыс-қазақ училищесіне қабылданып, 1897-1899 жылдар аралығында дайындық сыныбында оқыса, 1899-1901 жылдар аралығында негізгі білімді алып, барлығы төрт жыл оқып 16 жасында аталған оқу орнын тамамдаған. Сейдәзім Құлмұхамедұлы Қадырбаев училищеге 12 жасында, яғни өзіндік ой-пікірі, көзқарасы әлі толық қалыптаспаған шағында келеді.

Екіншіден, оқу орнын бітіргендігі жөніндегі №55 куәліктен училищеді оқыған пәндері мен алған бағалары көрсетілген. Сейдәзім Құлмұхамедұлының «өте жақсы» деген бағаға оқығанын, тек «переплетное ремесло» пәнінен «жақсы» деген баға алғанын, қалған барлық сабақтан өте жақсы «5+» деген баға алып оқығанын көре аламыз (Орынбор ОММ 57-к 275-іс: 7).

С. Қадырбаев 1901 жылы 7 тамызда Орынбор Қырғыз мұғалімдер мектебіне оқуға қабылданады. Қолда бар мәліметтерге жүгінсек, 1902 жылы 7 мамырда 2 сыныпта барлығы 15 оқушы болғанын көруге болады. Оның үшеуі екінші мәрте сол сыныпта оқуға қайта қалдырылған. Қалған 12 оқушы үшінші сыныпқа көшірілген. Сол үшінші курсқа көшірілген он екі оқушының алтауы екінші дережелі марапатпен ауыстырылған. Алты оқушының бірі Сейдәзім Құлмұхамедұлы Қадырбаев болып табылады.

1901 жылы Орынбордағы қазақ мұғалімдерін даярлайтын мектепке қабылданып, 1905 жылы оны үздік бағамен тамамдаған. Оқу бітірген соң, оқытушылық жолға түспей, құқықтық-саяси бағытты таңдаған. Училищеді орыс тілі, география, арифметика, ислам шарттары, араб-парсы тілдері оқытылды. Мұғалімдер көбіне орыс тілді адамдар болды, тек ислам сабағы қазақ тілінде өткізілді. Училищеді екінші сыныпта педагогика, орыс тілі, география, арифметика, геометрия, тарих, дүниетану пәндері оқытылды. Оқытылған пәндер бойынша Сейдәзім Құлмұхамедұлы Қадырбаевтың білім көрсеткіші: педагогика «4», орыс тілі «4», география «4», арифметика «4», геометрия «3», тарих «4», дүниетану «3».

1904 жыл 4 мамырдағы Орынбор қырғыз мұғалімдер мектебінің 3 сынып оқушыларының алгебра және геометрия пәндерінен жылдық қорытындысының ведомостынан Сейдәзімнің

көрсеткіші – 5/5 болса, 1904 жылдың 24 сәуірінде жаратылыстану пәнінен қабылданған емтихан қорытындысы бойынша «5» өте жақсы деп бағаланғанын көруге болады (Орынбор ОММ 57-к 275-іс: 27). Бұл мәліметтерден көріп отырғанымыздай, Сейдәзім Құлмұхамедұлы екінші сыныпта екі пәннен, яғни геометрия және жаратылыстану пәндерінен ғана білім көрсеткіші қанағаттанарлық болса, үшінші сыныпта аталған пәндерден білім көрсеткіші екі пән бойынша да 5-өте жақсы деген көрсеткішке көтерілген. Бұл өзгеріс бізге Сейдәзім Құлмұхамедұлы Қадырбаевтың жастайынан білімге құштар, қабілетті, бар күш-жігерін білім алуға жұмсады деп ой түйімізге негіз болады. Барлық оқу жылдары барысында тәртібі өте жақсы. Барлық пәндерден «жақсы» және «өте жақсы» деген бағаға оқығанын көреміз.

Орынбор Қырғыз Мұғалімдер мектебінде 4 жыл оқып, 1905 жылы 13 мамырда оқу орнының толық курсы оқып шыққан Сейдәзім Қадырбаевқа осы мектептің педагогикалық кеңесінің шешімімен бастауыш сынып мұғалімі дережесімен №305 куәлік беріледі. Орынбор Қырғыз Мұғалімдер мектебінде алған білімі үшін Қадырбаев 6 жыл қырғыз бастауыш мектебінде мұғалім болып қызмет істеуге міндетті болды. Себебі біз қарастырып отырған кезеңде оқу ақылы болғандықтан қазақ студенттері ата-анасының қаржысына немесе қазақ қауымының жүйелі түрде облыстарда білімге деп жиналған есебінен арнаулы стипендиямен білім алады. Оның өзі шектеулі, санаулы болды. Сондай студент, стипендияттардың бірі, Торғай облыстық басқармасының қазыналық есебінен оқыған Қадырбаев Сейдәзім Құлмұхамедұлы болып табылады.

Сейдәзім Құлмұхамедұлының оқу орындарында алған біліміне қатысты келесідей де мәліметтер бар. 2009 жылы «Мысты өңір» газетінде жарық көрген Абдолла Дастановтың «Заңсыз атылған заңгер Сейдәзім Қадырбаев Алаш ардақтыларының бірі еді» мақаласында «Ол кісі туралы үлкендер жағы «Петербордағы заң институтында оқыған» деп те отыратын. Бірақ, нақты анық-қанығын білмеймін – дейді» (Дастанов, 2009: 5) деп жазса, ал Берік Әбдіғалиұлының «Алаш әскері. 1918-1920 жж.» атты кітабында «Білімі – аяқталмаған жоғары» (Әбдіғалиұлы, 2017: 52) деген дерек бар. Сондай-ақ заң ғылымдарының докторы У.С. Жекебаевтың «К вопросу о преэминентности в уголовном праве» атты мақаласында «... выпускник юридического факультета Санкт-

Петербургского Университета Сейдазым Қадырбаев, друг Миржакипа Дулатова» (Жекебаев, 2013:44) деген мәліметтерді береді. Алайда, Сейдәзім Қадырбаев жайлы осы кезеңге дейінгі қаралған мұрағат деректерінде тек жоғарыда аталған Торғай екі жылдық орыс-қазақ училищесі мен Орынбор Қырғыз мұғалімдер мектебін бітіргендігінен өзге, арнайы заң оқу орындарында оқыды деген мағлұматтар кездеспегендіктен, бұл ақпараттар әлі де болса зерттеуді қажет етеді.

Қалай болғанда да Сейдәзім Қадырбаевтың оқыған оқу орындары білімін толықтырумен қатар, азамат ретінде қалыптасуына да аса зор ықпал жасайды. Алайда Сейдәзім Қадырбаев Орынбор Қырғыз мұғалімдер мектебін үздік бағамен тамамдаған соң, оқытушылық жолға түспей, құқықтық-саяси бағытты таңдаған.

Қызметі мен шығармашылығы

XX ғасырдың алғашқы жылдарына дейін, яғни қазақ балалары заң ілімін оқып, меңгергенге дейінгі уақыт аралығында қараша елдің құқы тапталып, орыс билеушілері ойларына келгенін істеп, алым-салықты көбейтіп, қазақтың жерін тартып алып, бекініс, қала салып жатты. Елінің саяси-құқықтық көзқарасының төмен екенін, көп жұрттың оқымаған қараңғы екенін ескеріп, кейінгі ғұмырында бодандықтағы сорлы ұлысының құқығын көтеремін деп күйінішпен әрі сүйінішпен іске кіріскен. Сейдәзім Қадырбаевтың «Мен қазақ зиялысы ретінде халқымның патшалық кезеңде көрген қорлығы мен қанауын сезбеуім және түсінбеуім, әрине, мүмкін емес-ті...» деп жазуы – соның айқын көрінісі (Әбеу, 2018: 107).

1905 жылы Орынбор аймақтық сотының төрағасына, соттағы аудармашылық бос жұмыс орнына жұмысқа қабылдауын сұрап жазған өтінішімен, Орынбор қырғыз мұғалімдер мектебінің инспекторы Андрусевичтің берген мінездемесі және ұсынысы негізінде жұмысқа қабылданады. Сондай-ақ, Орынбор қырғыз мұғалімдер мектебін бітіргеннен кейін 6 жыл қырғыз бастауыш мектебінде мұғалім болып қызмет істеу және 360 сом қаржыны қайтару міндеттемесінен босатылды (Орынбор ОММ 57-қ 275-іс: 6).

1905 жылдан кейінгі кезеңге байланысты ҚРОММ табылған жеке ісінің 38 және 39 беттерінде тіркелген «Личный листок ответственного работника» деп аталатын құжатта Қадырбаев былай жазады: «1905-1911 жылдар аралығында Орынбор округтық сотында аудар-

машы, 1911-1917 жылдар аралығында Орынбор округтық сотында хатшы», ал 1917 жылдан кейін деген кестеде: «1917 жылдың наурыз-шілде айларында Орынборда Торғай облыстық азаматтық атқару комитетінің мүшесі, 1917 жылдың шілде және қараша айларында Торғайда мировой судья, 1917 жылдың қараша айынан 1919 жылға дейін Алаш орда мүшесі, 1920 жылдан 1921 жылдың шілде айы аралығында Орал губерниясының халықтық сот кеңесінің мүшесі, 1921 жылдың шілде айынан қазіргі уақытта Орынборда Наркомюстта бөлім меңгерушісі қызметтерін атқардым» (ҚРОММ. 1541-к. 3201-іс: 38-39).

1921-1929 жылдар аралығында Орынборда Қазақ АКСР Халық Комиссариатының заңшығару және сот ісін бақылау бөлімінде меңгеруші болып жұмыс жасайды. Наркомюстта қызмет еткен жылдары 1924 жылы Орынбор қаласында «Қылмыстық істерді жүргізу заңын» қазақ тіліне тәржімалады. Аудармасын басқарушылар: Дулатұлы, Қадірбайұлы, Арыстанбекұлы. Бұл кітаптың аяғында «Қылмыстық істерді жүргізу заңына қосымша іс жүргізу үлгісі» де бірге басылған. Жалпы кітап 115 беттен және 34 бет қылмыстық істерді жүргізу үлгісінен тұрады. Сейдәзім Қадырбайұлы «Қылмыс заңына» барша өзгерістер, қосымшалар мен түзетулерді енгізіп, 1925 жылы қайта баспаға береді. 85 беттен тұратын «Қылмыс заңы» Қызылорда қаласында екінші рет басылып шықты. 1926 жылы Е. Омарұлы, Д. Ғаббасұлы, М. Дулатұлы, Ғ. Нұрышұлымен бірлесіп «Ақы заңын» қазақ тіліне аударды. 154 бетті құрайтын «Ақы заңы» Қызылорда қаласында жарық көрді (Дулатов, 2003: 305,351). Заңдарды қазақшаға тәржімалап, сол кездегі шала сауатты заңгерлер үшін баға жетпес көмекші құрал жасаған. Одан өзге, 1927 жылы «Жер заңы», 1928 «Нотариат туралы заң, ереже, нұсқаулар», 1930 жылы «Ақылы істерді жүргізу заңы» және «Неке, үй-іші және камкорлық туралы заң» (<https://turkystan.kz/article/89605>) кітаптары басылып шығып, сот жүйесінде зор сұранысқа ие болған.

Қадырбаевтың қазақ сот жүйесі, қылмыстық құқық пен іс жүргізуіне қосқан үлесін мына сөздерден аңғаруымызға болады: «Следует отметить, что в дореволюционный период на территории Казахстана многие уголовные дела о государственных преступлениях, убийствах, грабежах, барымте, изнасиловании рассматривались общеимперскими судами на основании Уложения 1845 г. и Уложения 1903 г. Суды биев рассматривали мелкие уголовные и граждан-

ские дела на основе обычного уголовного права и шариата. Законодательные акты царизма не переводились на казахский язык. Лишь только в середине 1920-х гг. Уголовный кодекс Российской Федерации 1922 г. был издан на казахском языке. Перевод и научный комментарий к Кодексу осуществил выпускник юридического факультета Санкт-Петербургского Университета Сейдазым Кадырбаев, друг Миржакипа Дулатова. В своих научных работах исследователь Кадырбаев С. и его последователи предлагали при разработке уголовных законодательных актов учитывать своеобразие экономического уклада и хозяйственной жизни казахов, на которое непосредственно посягает преступление (барымта, скотокрадство, преступление против личности). Исследователь С. Кадырбаев также отмечал о наличии пробелов в уголовном кодексе Российской Федерации 1922 г. В судебной практике часто правоприменитель не может найти соответствующую норму в уголовном кодексе, тогда он вынужден прибегнуть к аналогии закона, в частности к преступлениям, связанным с пережитками патриархально-феодалных отношений в Казахстане» (Жекебаев, 2013: 43-44) деген мәтінді оқи отырып, С. Қадырбаевтың төте жазу әріпімен баспадан шыққан заң кітаптарын орыс тілінен тек аударып қана қоймай, қазақ елінің тұрмыс-салтына бейімдей отырып жазғандығын көруімізге болады.

«Сендей бәріміз тәуекелшіл, өткір мінезді болсақ, мойымас жігерлі болсақ Алаштың бағы әлдеқашан жанар еді», – деп оның бойындағы асыл қасиеттерін термелеп кететін. Өзі де кей сәтте Сейдәзімге ұқсап бағатынын жасырмайтын. Сенің заңгерлік біліміңнің ұшқындарымен жанымды жаңғырта алсам, менің де айтып, жазбағым одан бетер салмақты бола түсер еді-ау деп, өзінің олқы тұсын одағайлап көрсетуден именбейтін (Әлім, 2009: 63) – деген жолдардан Міржақып Дулатовтың Сейдазым Қадырбаевтың заңгерлік білімін жоғары бағаланғандығына көз жеткізуімізге болады.

Қолда бар және ғылыми айналымға енген деректерден көріп отырғанымыздай Сейдәзім Қадырбаевтың алған білімі қазіргі теңеумен айтсақ, педагогикалық училище, яғни арнаулы

орта білім деңгейінде ғана екен. Ал, заң саласында тәжірибе жүзінде жинаған білімі болмаса, арнайы заң оқу орнында білім алып-алмағандығы жөнінде нақты дәлелді дәйек әзірге қолымызда болмағандықтан, белгілі бір арнайы жоғары заң оқу орнын тәмәмдаған деуге негізіміз жоқ. Соған қарамастан, дәуір тынысына үн қосып, жаңа қалыптаса бастаған заң саласын қажетті құралдармен қамтамасыз етуі шын мәніндегі азаматтық ерлік деп бағалауға лайық.

Қорытынды

Сонымен қорытып айтар болсақ, ХХ ғасырдың басында қазақ елінің сақталуы мен тұтастығы, теңдігі мен тәуелсіздігі үшін күрескен Алаш қозғалысы, алаш қайраткерлерінің өмірі мен қызметі бүгінгі таңда әлі де терең зерттеулерді қажет ететін тақырыптардың бірі. Алаш қозғалысы өз заманында халықтың ең алдыңғы қатарлы зиялы азаматтарын топтастырған, сол тұстағы аумалы-төкпелі кезеңдерде елінің мүддесі үшін жан аямай күрескен тұлғалардан жасақталған еді. Ғұмыры қысқа болса да бұл қозғалыс қазақ тарихында өшпес із қалдырды, ең бір айтулы тарихи кезең ретінде сақталды.

Мақалада бар ғұмырын туған халқына арнаған осындай Алаш арыстарының қатарында болған тұлғалардың бірегейі – Сейдәзім Қадырбаевтың өмірі мен қоғамдық-саяси қызметін қарастыруға талпыныс жасалынды. Себебі, қазақ зиялысы заңгер, аудармашы, Алаш қозғалысының, Алаш партиясының, Алаш үкіметінің белсенді мүшесі Сейдәзім Құлмұхамедұлы Қадырбаевтың халықтың келешегі үшін жанпида өмір кешкен, ұлт алдындағы перзенттік борышын орындаған азаматтық позициясы, өз елінің демократиялық құқықтарын қорғау жолындағы қайраткерлігі, ел басына күн туған тарихи шешуші сәттердегі ұлт, халық мүддесін қорғауға қосқан үлесі – оның ғұмырнамасын, тұлғалық бейнесін ашу арқылы зерделенеді. Сейдәзім Құлмұхамедұлы Қадырбаев қазақ халқының басына түскен саяси қиыншылық заманда ел арасынан суырылып шығып елі үшін еңбек еткен азаматтардың бірі болды.

Әдебиеттер

- Аманжолова Д.А. (1994) Казахский автономизм и Россия. История движения Алаш. Москва: Россия Молодая.
 Ахмедов Ф. (1996) Алаш «Алаш» болғанда: Естеліктер мен тарихи деректер. Алматы: Жалын.
 Әбдіғалиұлы Б. (2017) Алаш әскері. 1918-1920 жж. Астана: Қазақстан Республикасы Президенті жанындағы Қазақстан стратегиялық зерттеулер институты.

Әбеу Б. (2018). Сейдазым Қадырбайдың өмірі мен қоғамдық-саяси қызметі. «Рухани жаңғыру» бағдарламасын практикалық тұрғыда жүзеге асырудағы жас тарихшы-ғалымдардың міндеті» атты Жас тарихшы ғалымдардың VI Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференциясының материалдары. Алматы: Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының редакциясы. Б.107-112.

Әлім Қ., Меңдібай С. (2009) Терең тамыр: Тарихи-этнографиялық хикаят. Астана: Фолиант.

Әлім Қ. (2009) Наркомюст наркескені. Егемен Қазақстан, №124 5-6 б.

Gunduz Y.E (2007) Milliyetçilik ve Sosyalizm Arasında: Kazak Alaş Orda Hareketinde Süreklilik: Doktora tezi. Sosyal Bilimler. Istanbul.

Дастанов А. (2009) Заңсыз аталған зангер. Сейдәзім Қадырбаев Алаш ардақтыларының бірі еді. Мысты өңір, №33, 5 б.

Дулатов М. (2003). Бес томдық шығармалар жинағы. Үшінші том: Көсемсөз, әдеби-сын және зерттеу мақалалары. Құраст: Дулатов Г., Иманбаева С. Алматы: Мектеп.

Жекебаев У.С. (2013) К вопросу о преемственности в уголовном праве. Құқық және мемлекет, №3 43-47 б.

Kalkan Ш. (1999) 1913-1918 Yillari Arasında Kazaklarda Siyasi Fikir Olusumu: Kazak Gazetesi ve Alas Hareketi: Yuksek Lisans tezi. Sosyal Bilimler. Istanbul.

Kadirova M. (2016) Alas Partisi Gazetesi: Kazak (1913-1920 Kazak Basınındaki Etkisi): Yuksek Lisans tezi. Sosyal Bilimler. Istanbul.

Kurmangaliyeva G. (2003) Stalins Great Purges and the Penal System: The Case of the Kazak Intelligentsia: Yuksek Lisans tezi. Siyaset Bilimi ve Kamu Yonetimi Bilimler. Istanbul.

Қара Ә. (2012) Мұстафа Шоқай. Зерттеу. Түрік тілінен қазақ тіліне аударған Шадиева Г.Б. Астана: ПедагогикаПресс.

Қойгелдиев М. (1995) Алаш қозғалысы. Алматы: Санат.

Қойгелдиев М. (2008) Алаш қозғалысы. Алматы: Мектеп.

КРОММ. – 1541-қ– Народный Комиссариат Юстиции Кир ССР. – 3201-іс. 1-38-39 б.

İslam Ensiklopedisi. Kazakistan.(1955) МЕМ ПАБ. YI, 494-505.

Maymakova K. (2001) 20. yy. Basında Kazakistan'da Siyasi Durum: Alas Orda Hareketleri: Yuksek Lisans tezi. Sosyal Bilimler. Ankara.

Нұрпейсов К. (1995) Алаш һәм Алашорда. Алматы: Ататек

Орынбор ОММ – 57-қ – О службе мирового судьи Тургайского уезда Сейдазима Кулмухамедовича Кадирбаева – 275-іс. 1-6-7-27-б.

Sakenova G. (2002) Kazakistandaki Alas Milli Kurutulus Hareketi ve Turkiye'deki Milli Kurtulus Hareketi ile Mukayesesi (1917-1923):Doktora tezi. Sosyal Bilimler. Istanbul.

Steven S. (2017) The Touch of Civilization: Comparing American and Russian Internal Colonization. Boulder, CO: University Press of Colorado, 328 p.

Tomohiko U. (2000) The Geography of Civilizations: A Spatial Analysis of the Kazakh Intelligentsia's Activities, from the Mid-Nineteenth to the Early Twentieth Century. Sapporo:Slavic Research Ctnter, pp-70-99.

Торғай елі (2013) Энциклопедия. Құраст. Т. Рсаев. Алматы: Арыс. 235 б.

Нүсіпұлы Е. Қайта оралған қайраткер / <https://turkystan.kz/article/89605-ajta-oral-an-ajratker>. (Қаралған күні: 20.09.2020).

Алаш Айдындары Ankara'da Anılıyor / <https://www.ttk.gov.tr/haberler/alas-aydinlari-ankarada-aniliyor/> (Қаралған күні: 20.09.2020).

Doğumunun 150.Yılında Alihan Bökeyhan ve Türk Dünyası Aydınları Uluslararası Konferansı http://www.ayu.edu.tr/etkinlik_detay/5 (Қаралған күні: 20.09.2020).

References

Amanzholova D.A. (1994) Kazakhskiy avtonomizm I Rossiya. Istoriya dvizheniya Alash [Kazakh autonomy and Russia. The history of the Alash movement] Moscow, Russia Young.

Akhmedov G. (1996) Alash «Alash» bolganda: Estelikter men tarikhi derekter [When Alash is «Alash»: Memories and historical data] Almaty. Jalin.

AbugalievaB. (2017) Alash askeri 1918-1920 [the army of Alash. 1918-1920]. Astana: Kazakhstan Institute for strategic studies under the President of the Republic of Kazakhstan.

AbeuB. (2018).Saidazim Kadyrbay omiri men cogamdic saisi cizmeti. [The life and public-political activity Saidazim Kadyrbay]. Materials of the VI International scientific and practical conference of young scientists-historians “tasks of young scientists-historians in the practical implementation of the program “rukhani zhangyru”.Almaty: editorial office of the Valikhanov Institute of history and Ethnology, 107-112 p.

Alim K.,Mendybay.S. (2009) Teren tamyr. [Deep root]: Tarihi-etnografialyc hicait. Astana: Foliant.

Alim K. (2009) Narkomyust narakeskeny [Narkomyust narakeskeni] Egegen Kazakstan, №124 5-6 p.

Gunduz Y.E (2007) Milliyetçilik ve Sosyalizm Arasında: Kazak Alaş Orda Hareketinde Süreklilik. [Nationalism and socialism, between the: Continuity in Kazakh Alas Horde Movement] Doktora tezi. Sosyal Bilimler. Istanbul.

Dastanov A. (2009) Zansyz atylgan zanger. Seydazim Kadirbayev Alash ardaқтыларының biri edi. [Illegally called a lawyer. Saidazim Kadyrbayev was one of the oldest members of Alash Orda activists] Mysty onir, №33, 5 p.

Dylatov M. (2003). Bes tomдық shygarmalar ginagy. [Five-volume collection of works]. Ushinshi tom: Kosemsoz, adebi-сын jane zerttey makalalary. Kyrast: Dylatov M., Imanbaeva S. Almaty: Mektep.

- Jekebaev Y.S. (2013) K voprosu o preemstvennosti v ugolovnomprave [On the issue of succession in criminal law]Kykykjane-memleket, №3 43-47 p.
- Kalkan III. (1999) 1913-1918 Yillari Arasinda Kazaklarda Siyasi Fikir Olusumu: Kazak Gazetesi ve Alas Hareketi [Political idea Formation in Kazakhs Between the Years 1913-1918: Kazak Newspaper and Alas Movement] Yuksek Lisans tezi. Sosyal Bilimler. Istanbul.
- Kadirova M. (2016) Alas Partisi Gazetesi: Kazak (1913-1920 Kazak Basinindaki Etkisi) [Alas Party Newspaper. Kazakh (1913-1920 Impact on Kazakh Press)] Yuksek Lisans tezi. Sosyal Bilimler. Istanbul.
- Kurmangaliyeva G. (2003) [Stalins Great Purges and the Penal System: The Case of the Kazak Intelligentsia] Yuksek Lisans tezi. Siyaset Bilimi ve Kamu Yonetimi Bilimler. Istanbul.
- Kara A. (2012) Mustafa ShokayZertteu. [Mustafa Soqay] Astana. PedagogikaPress
- Koigeldiev M. (1995)Alashkozgalysy [Alash movement] Almaty. Sanat
- Koigeldiev M. (2008)Alashkozgalysy [Alash movement] Almaty. Mektep
- KROMM. – 1541-q – Narodnyi Komissariat Yusticii Kir SSR. [People’s Commissariat of Justice Cyrus of the SSR. -] – 3201-is. 1-38-39 p.
- Qazaqstan Islam Enciklopediyasi (1995) [Islamic Encyclopedia of Kazakhstan]. MEB. Pab. YI. 494-505
- Maymakova K. (2001) 20. yy. Basinda Kazakistan’da Siyasi Durum: Alas Orda Hareketleri [20th century. Beginning Political Situation in Kazakhstan: Alas Orda Movement] Yuksek Lisans tezi.Sosyal Bilimler. Ankara.
- Nurpeysov K. (1995) Alash ham alashorda [Alash and Alashor] Almaty. Atatek.
- Orynbor OMM – 57-q – O slujbe mirovogo sudi Tyrgayskogo yezda Seydazima Kulmuhamedovicha Kadirbaeva [About the service of the justice of the peace Turgaidistrict, Seidazima Kulmukhamedovich Kadirbaeva]– 275-is. 1-6-7-27-p.
- Sakenova G. (2002) Kazakistandaki Alas Milli Kurutulus Hareketi ve Turkiye’deki Milli Kurtulus Hareketi ile Mukayesesi (1917-1923) [Alas national liberation movement in Kazakhstan and Comparison with the National Liberation Movement in Turkey (1917-1923)] Doktora tezi. Sosyal Bilimler. Istanbul.
- Steven S. (2017) The Touch of Civilization: Comparing American and Russian Internal Colonization. Boulder, CO:University Press of Colorado, 328p.
- Tomohiko U. (2000) [The Geography of Civilizations: A Spatial Analysis of the Kazakh Intelligentsia’s Activities, from the Mid-Nineteenth to the Early Twentieth Century] Sapporo: Slavic Research Ctnter, pp-70-99
- Torgai eli.(2013) [Turgay Country] Inciklopediya Kurast. Rsaev T. Almaty: Arys. 235 p.
- Nusipulu E. Kaita oralgan kairatker / <https://turkystan.kz/article/89605-ajta-oral-an-ajratker>. (Date: 20.09.2020).
- Alaş Aydınları Ankara’da Anılıyor / <https://www.ttk.gov.tr/haberler/alas-aydinlari-ankarada-aniliyor/> (Date:: 20.09.2020).
- Doğumunun 150.Yılında Alihan Bökeyhan ve Türk Dünyası Aydınları Uluslararası Konferansı http://www.ayu.edu.tr/etkinlik_detay/5 (Date:: 20.09.2020).

МАЗМҰНЫ – CONTENTS – СОДЕРЖАНИЕ

<i>Zhaodong Feng, Yunpeng Yang, Min Ran, Dongliang Zhang, Wei Wang</i> Holocene Climate Changes and Cultural Responses in Central Asian Arid Zone	4
<i>Sayed Khalil Kohi</i> The Role of Environment, Religion, Thinkers, and Legal Knowledge in Mahatma Gandhi's Policy Making.....	17
<i>Egamberdiyev M., Taldybayeva D.</i> Identity Perception in Central Asia and Nation-State Building: Case of Uzbekistan	24
<i>Ongaruly A.</i> Ancient Inhabitants of Kazakhstan In the Early Iron Age (general review)	33
<i>Artyukhova O.A., Mamirov T.B.</i> Neolithic Monuments of Mountainous Mangystau (materials of 2018-2019)	42
<i>Jakubayeva S., Zhekenov D.</i> Some Aspects of The Theoretical And Conceptual Base of Chinese State (Foreign Policy Issues).....	53
<i>Елеуов М., Есен С.</i> Қышқаланың сегіз қырлы медресесі	65
<i>Калыш А.Б.</i> Хазрет Досжан Кашакулы – Путь подвижника	73
<i>Дадабаева Г.Р.</i> Колониальный Туркестан: современная зарубежная историография о переселенческой проблеме	85
<i>Алтынбекова Э.</i> Свет и экспозиция в зале Золота Национального Музея Казахстана	96
<i>Тулегенов Т., Амаргазиева А.</i> Жергілікті маңызы бар тарих және мәдениет ескерткіштерін қорғау жұмысы: Есік қорымының қазіргі таңдағы техникалық жай-күйі	108
<i>Ногайбаева Д.Т.</i> Компонентный анализ казахской системы терминов родства и проблемы ее типологического измерения	115
<i>Бекзатқызы И.</i> Ақмола облысының тарихи топонимдерін қалпына келтіру мәселелері	122
<i>Абдулина А.</i> Документы Оренбургского архива социально-политической истории о работе среди женщин-мусульманок в начале 1920-х гг.....	132
<i>Базарбаева Г., Джумабекова Г., Шашенов Д.</i> Сохранится ли название Машен за зимовкой семьи Ахмета Байтурсынова?	139
<i>Сактаганова Э.Б., Четин Н.Д.</i> Заңгер Сейдәзім Қадырбаев өмірінің кейбір сәттері туралы тарихи деректер.....	146